

КРАЄЗНАВСТВО

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Заснований у квітні 1927 року Українським комітетом краєзнавства
Репресований у 1930 році
Відроджений 1993 року з ініціативи Національної спілки краєзнавців України

2(103)'2018

ЗМІСТ

Головний редактор
Олександр Реєнт

Редакційна колегія:
Олег Бажан
(перший заступник
головного редактора)

Олександр Удоа
(заступник
головного редактора)

Лев Баженов
Віль Бакіров
Геннадій Бондаренко
Володимир Великочий
Сергій Гальчак

Микола Головка
Олександр Гончаров

Олександр Гуржій
Віктор Даниленко
Володимир Дмитрук
Олександр Добржанський
Олександр Завальнюк

Михайло Косило
Віктор Коцур
Олександр Лисенко

Руслана Маньковська
Володимир Милько
Олексій Нестуля

Олександр Рубльов
Григорій Савченко
Валерій Смолій

Засновники:
Національна спілка
краєзнавців України
Інститут історії України
НАН України

Виходить
щоквартально
ISSN 2222-5250

Історія міст і сіл України: історико-теоретичні проблеми вивчення

Андрій Заяць (м. Львів). Діяльність лавників у містах Волині XVI – першої половини XVII ст.: чисельність, персоналії, повноваження . . . 4

Віталій Пилипець (м. Карлівка). До питання про заснування міста Карлівка Полтавської області 12

До 100-річчя проголошення Української Держави Павла Скоропадського

Володимир Потульницький (м. Київ). Діалектика ідеології та політики в українській монархічній традиції XX ст. 29

Руслан Пиріг (м. Київ). Україна і Центральні держави: прелюдія окупації 1918 року 40

Теоретико-методологічні засади: освітянського краєзнавства

Ігор Андреев (м. Київ). Історія казенного маєтку «Затишшя» Київського політехнічного інституту 47

Віталій Липинський, Микола Яцюк (м. Покровськ). Передумови та історія створення Красноармійського (Покровського) індустріального інституту 53

Музейництво в Україні: історія та проблеми сучасного розвитку

Руслана Маньковська, Ірина Жилєнкова (Київ). Деформаційні процеси в музейництві: західноукраїнські області в 1939–1950-х рр. 60

Михайло Делеган (м. Ужгород). Тридцять п'ять років, відданих музейній справі 76

Медичне краєзнавство:**суть та науково-дослідницький потенціал**

Ігор Робак, Вадим Ільїн (м. Харків). Харківські медики в російсько-японській війні 1904-1905 рр.: витоки сучасного медичного волонтерства 79

Джерела та біографічні студії

Олена Ясинецька (м. Київ). Сини київської князівни Доброніги-Марії († 1087) на престолі Польщі: генеалогічний та культурний аспекти 93

Олександр Курок, Борис Грудинін (м. Глухів). Йосип Шкловський: спогади про видатну особистість 103

Олег Бажан (м. Київ), Вадим Золотарьов (м. Харків). Мішень чи випадкова жертва «Великого терору»? 121

Історія України у світлі регіональних досліджень

Єгор Сидорович (м. Херсон). До питання про переселення французької аристократії на Південь України наприкінці XVIII – початку XIX ст. 135

Володимир Панов (м. Ужгород). Кризові явища в сільському господарстві Закарпатської області в 1990-ті рр. 140

Національна спілка краєзнавців України: панорама сучасного життя

Людмила Ясниська (м. Чернігів). Науково-краєзнавча експедиція НСКУ «Історико-культурна спадщина Чернігівщини: проблеми збереження та форми популяризації» 149

Володимир Милько (м. Київ). Науково-краєзнавча експедиція Національної спілки краєзнавців України «Народне музейництво Закарпаття: здобутки і перспективи» 153

Наукова інформація

Тетяна Колечкіна (м. Кропивницький). Яру Славутичу – 100 років 159

Олександр Реєнт (м. Київ). Доктору історичних наук, професору Петру Васильовичу Доброву-75! 163

Огляди

Володимир Мороз (м. Львів). Монографія про історію УГКЦ на Буковині 165

Всеволод Наулко (м. Київ). Історіософія середньовіччя 168

Володимир Студінський (м. Київ). Погляд у минуле Малинщини .. 173

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України (*протокол № 4 від 03 травня 2018 р.*)

Журнал зареєстровано Міністерством юстиції України (*Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації – серія КВ № 1722 від 06.12.1995 р.*)

Наказом МОН України № 1604

від 22.12.2016 р.

журнал внесено до переліку наукових фахових видань, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальностями «Історичні науки»

Журнал включено до бази даних Google Scholar, Slavic Humanities Index, Україніка наукова, РИНЦ

Усі права застережені.

Передрук дозволено тільки за згодою редколегії.

Адреса редакції:

01001, м. Київ-1,
вул. М.Грушевського, 4,
кім. 212
тел.: 278-02-38, 279-13-88

E-mail:

bazhanclio@ukr.net

Електронна версія:

www.history.org.ua
www.nbu.gov.ua
www.nsku.org.ua

© Національна спілка краєзнавців України, 2018

© Інститут історії України НАН України, 2018

**Історія міст
і сіл України:
історико-теоретичні
проблеми вивчення**

Андрій Заяць (м. Львів)

Діяльність лавників у містах Волині XVI – першої половини XVII ст.: чисельність, персоналії, повноваження

У статті розглянуто функціонування у волинських містах важливого органу міського самоврядування – лави. Остання з'явилася у містах разом із запровадженням у них магдебурзького права і покликана була займатися окрім судочинства, ще низкою міських проблем. Чисельність лавників у містах не була сталою і коливалася від двох – трьох до семи, як це було у Луцьку, Володимирі, Кременці, а в окремі періоди в Олиці та Горохові. Свої обов'язки лавники виконували різний час – від одного року до кількох. Неодноразово лавники в подальшому займали уряди райців, рідше – лентвійтів і війтів. За соціальним походженням та етнічною приналежністю лавники здебільшого були місцевими українськими міщанами. Також вони проводили кримінально-процесуальний огляд і допомагали з'ясувати обставини правопорушення. Часто вони були присутніми при продажі нерухомості. З'ясовано, що лавники виконували поліцейні функції. Траплялися неграмотні лавники. Документи свідчать про не завжди дружні стосунки їх з райцями. Зафіксовано ряд випадків зловживання лавниками владою та алкоголем при виконанні службових обов'язків.

Ключові слова: лавник, лентвійт, війт, місто, магдебурзьке право, Волинь.

Andriy Zayats

Activity of benchers in the Volhynian towns in 16th – the first half of the 17th century: the number, personalities and functions

The article deals with the functioning of the municipal government – lava (bench) - in the Volhynian towns. It appeared in the cities, together with the introduction of Magdeburg law, and was called upon to engage in other than judicial proceedings, and a number of urban problems. The number of benchers in the towns was not constant and ranged from two or three to seven, as it was in Lutsk and Kremenets, or in some periods in Olyka and Gorokhiv. Their duties were carried out for different times – from one year to several. Repeatedly benchers then occupied the posts of the councils, less often – the landvogts and vogts. According to their social origin and ethnicity, the benchers were mostly local citizens. They also conducted a criminal procedure examination and helped clarify the circumstances of the offense. Often they were present at the sale of real estate. It was found out that the fins performed police functions. There were also illiterate benchers. The documents testify that their relations with the councilors were not always friendly. A number of cases of abuse of the benchers by the authorities and alcohol in the performance of official duties are recorded.

Key words: branchers, landvogt, vogt, town, Magdeburg law, Volhynia.

Андрей Заяц

Деятельность лавников в городах Волини XVI – первой половины XVII в.: численность, персоналии, полномочия

В статье рассмотрены функционирование в волинских городах органа городского самоуправления – лавы. Последняя появилась в городах вместе с введением в них магдебургского права и была призвана заниматься кроме судопроизводства, еще рядом городских проблем. Численность лавников в городах не была постоянной и колебалась от двух – трех до семи, как это было в Луцке, Владимире, Кременце, а в отдельные периоды в Олыке и Горохове. Свои обязанности лавники выполняли в разные промежутки времени – от одного года до нескольких. Неоднократно лавники в дальнейшем занимали посты райцев,

реже – лентвойтив и войтов. По социальному происхождению и этнической принадлежности лавники в основном были местными украинскими горожанами.

Также они проводили уголовно-процессуальное освидетельствование и помогали выяснить обстоятельства правонарушения. Часто они присутствовали при продаже недвижимости. Выяснено, что лавники выполняли полицейские функции. Бывали и неграмотные лавники. Документы свидетельствуют об их не всегда дружеских отношениях с райцами. Зафиксирован ряд случаев злоупотребления лавниками властью и алкоголем при исполнении служебных обязанностей.

Ключевые слова: лавник, лентвойт, войт, город, магдебургское право, Волинь.

Запровадження у містах Волині магдебурзького права покликало до життя інститут лавників/присяжників, які знаходилися у підпорядкуванні вйта/лентвійта. Діяльність лавників волинських міст лише частково висвітлювалася українськими істориками¹. Безпосередньо цій проблемі, на прикладі Луцька, присвятила свою розвідку О. Штанько². Н. Білоус опублікувала покажчик міських урядовців Луцька, де є коротка характеристика лавничого уряду і подано списки лавників, їй же належить стаття про міський уряд Олики, де мова йде про міських лавників³. Лавничий уряд Кременця досліджував В. Кравченко⁴.

Діяльність лавників, як і вони самі, дуже бідно представлено у джерелах, оскільки вони були явно у тіні райців, адже власне останні фактично представляли міське поспільство. Джерельною базою даного дослідження стали кілька збережених міських книг (Луцька, Виживи, Миля-

нович, Ковеля, Олики, Рівного) та Луцькі, Володимирські, Кременецькі гродські і земські книги. Оскільки найбільше збереглося луцьких гродських і земських книг, то, природно, більшість відомостей стосуються саме луцьких лавників.

Чисельність лавників у волинських містах була різною, але ніколи не досягала одинадцяти чоловік, рекомендованих Б.⁵. У Луцьку, впродовж ряду років, найбільше фіксується сім лавників⁶, хоча під час елекції 1639 р. їх лише п'ять⁷. Сім лавників п'ять разів фіксується у Володимирі⁸, по одному разу – у Кременці (1596 р.)⁹, Олиці (1601, 1603 р.)¹⁰ та Горохові (1638 р.)¹¹. Зазвичай у тих кількох міських книгах, що збереглися та у міських справах, що потрапляли на сторінки актових книг, згадується від 1–2 до 3–5 лавників. Під час елекції міських урядовців Милян-овичів (1634 р.) відготовано двох лавників¹², хоча у 1621 р. їх було шість¹³. У цьому ж місті

¹ Сас П. М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 176–178, 181.

² Штанько О. Ф. Міське судочинство Луцька першої половини XVII ст. // Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць. – 2014. – Вип. 90 (11). – С. 32–37.

³ Білоус Н. Urzędnicy miejscy Łucka w XV–XVII wieku. Spisy. – Toruń: Wydawnictwo Naukowe GRADO, 2017. – 111 s.; Білоус Н. Міський уряд Олики на початку XVII ст. // Минувле і сучасне Волині і Полісся. Олика і Радзивілли в історії Волині та України. – Луцьк: Волинський краєзнавчий музей, 2006. – Вип. 18. – С. 64–67.

⁴ Кравченко В. Структура міської влади Кременця другої половини XVI ст. // Студії і матеріали з історії Волині. 2009 / Під. ред. В. Собчука. – Кременець: Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник, 2009. – С. 45–46.

⁵ Groicki B. Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburskiego w Koronie Polskiej. – Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze, 1953. – S. 38.

⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України), ф. 25, оп. 1, спр. 11, арк. 259 (1569 р.); спр. 42, арк. 108 (1592 р.); спр. 47, арк. 2/266 (1592 р.); спр. 49, арк. 340, 660 (1596 р.); спр. 83, арк. 68–68 зв. (1606 р.); спр. 90, арк. 401, 488, 1008–1008 зв. (1611 р.).

⁷ Там само, ф. 23, оп. 1, спр. 1, арк. 80 зв. Вони ж згадані і у наступному – 1640 р. – Там само, арк. 131, 156.

⁸ Там само, ф. 28, оп. 1, спр. 15, арк. 34–37 (1582 р.); спр. 19, арк. 695–696 (1587 р.); спр. 20, арк. 336 зв. (1587 р.); спр. 66, арк. 1930 зв. (1630 р.); спр. 72, арк. 299 (1637 р.).

⁹ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 49, арк. 806–808.

¹⁰ Там само, ф. 1237, оп. 1, спр. 6, арк. 31–31 зв., 69.

¹¹ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 212, арк. 147 зв.

¹² Там само, ф. 1401, оп. 1, спр. 1, арк. 101.

¹³ Там само, арк. 48 зв.

впродовж 1589–1590 рр. згадуються п'ять лавників (Ласко Горошкович, Михно Горошкович, Шимко Павлович, Васко Богданович, Лук'ян Никоневич), з яких перші три продовжують урядувати у 1591 – на початку 1592 рр.; у 1627–630 рр. присяжниками були лише Лук'ян Качан та Левон Верешкович, у 1630–1632 рр. – Олешко Мончевський і Никон Захарович¹⁴. У рівненській міській книзі впродовж 1623–1626 рр. постійно згадується лише один лавник – Степан Денисович, у 1627 р. – лише Іван Пушкаревич та Григорій Ярмолич¹⁵. У Володимирі здебільшого одночасно згадуються 2–3 лавники¹⁶, хоча нерідко у справах фігурує лише один лавник¹⁷.

Щодо інших міст Волині, то якогось сталого числа лавників не зауважуємо. У джерелах спостерігається значний різнобій – від 1–2 до 5–6 чоловік. Вище зазначалося, що у Горохові 1638 р. було сім лавників, але під 1630 р. таких лише два¹⁸. У Торчині 1624 р. згадано два лавники¹⁹, а

1646 р. – чотири²⁰. У Соколі фіксуємо шість лавників у 1619 р.²¹ і лише два – у 1630 р.²². У Козлині два лавники у 1607, 1625 рр., три – у 1604 р., чотири – у 1608, 1609, 1610 рр.²³. У Вижві маємо відомості про одного лавника (1626 р.), про двох (1625, 1632, 1640, 1644, 1648 рр.), про трьох (1618 р.)²⁴. Подібна ситуація була у Ковелі: один лавник у 1616 і 1635 рр., два – у 1644 р., три – у 1584, 1617 рр.²⁵. У окремих документах за різні роки згадуються лавники: у Лешневі (1647р.) – один²⁶, в Осницьку (1648 р.) – два²⁷, у Дубні (1614 р.) – три²⁸, а в Старокостянтиніві (1646 р.) – шість²⁹.

Час виконання лавничих повноважень був різний і коливався від одного року до кількох. У Володимирі відносними «довгожителами» лави можна назвати Юска Коваля (1581, 1582, 1587 рр.)³⁰, Юрія Яциничча (1596, 1598, 1599 рр.)³¹, Тимофія Остаповича (1630, 1639, 1642, 1643, 1648 рр.)³², Хилимона Святогоровича (1628,

¹⁴ Там само, арк. 26, 27 зв., 30, 30 зв., 32–32 зв., 66 зв.–67, 71 зв., 76, 78 зв., 79 зв., 83, 86.

¹⁵ Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника, Відділ рукописів, ф. 91, спр. 44.ІІІ.5, арк. 1 зв., 5, 7 зв., 11, 15, 17, 19, 34, 36 зв., 37, 55, 60 зв., 62, 63, 67, 68 зв.

¹⁶ ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 8, арк. 159, 180 (1574 р.); спр. 17, арк. 100 зв. (1582 р.); спр. 20, арк. 493 зв. (1587 р.); спр. 21, арк. 209 (1588 р.); спр. 24, арк. 739 (1591 р.); спр. 32, арк. 32, 12 зв.–13 (1599 р.); спр. 43, арк. 223 зв. (1611 р.); спр. 66, арк. 521 зв. (1629 р.); спр. 76, арк. 291–291 зв. (1641 р.); спр. 77, арк. 270 (1642р.); спр. 84, арк. 230 (1648 р.).

¹⁷ Там само, спр. 2, арк. 23 (1567 р.); спр. 7, арк. 10–10 зв. (1572 р.); спр. 7а, арк. 357 зв. (1573 р.); спр. 8, арк. 123 (1574 р.); спр. 19, арк. 126–126 зв., 589, 904 (1586 р.); спр. 20, арк. 297 (1587 р.); спр. 31, арк. 626 (1598 р.); спр. 51, арк. 41 (1619 р.); спр. 62, арк. 701 зв. (1628 р.); спр. 66, арк. 1930 зв. (1631 р.); спр. 69, арк. 1033 (1634 р.); спр. 70, арк. 933 зв. (1635 р.); спр. 72, арк. 264 зв. (1637 р.).

¹⁸ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 172, арк. 181.

¹⁹ Там само, спр. 137, арк. 501 зв.

²⁰ Там само, спр. 246, арк. 501а.

²¹ Там само, спр. 111, арк. 90 зв.

²² Там само, спр. 173, арк. 773 зв.

²³ Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Krakowie, Oddział rękopisów (далі – ВРАН. ОР), sygn. 262, k. 1–2 v, 13, 14 v–15 v, 16, 18, 28 v, 33 v, 56, 75 v, 87, 100–100 v, 103 v.

²⁴ ЦДІАК України, ф. 32, оп. 1, спр. 1, арк. 15, 38, 71, 80, 85, 190 зв., 290, 327.

²⁵ Там само, ф. 28, оп. 1, спр. 17, арк. 273 зв.; спр. 49, арк. 618 зв.; спр. 70, арк. 801–801 зв.; спр. 79, арк. 629; Російський державний архів древніх актів (далі – РГАДА), ф. 389, оп. 1, кн. 206, л. 157 об.

²⁶ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 259, арк. 640 зв.

²⁷ Там само, спр. 249, арк. 272 зв.

²⁸ Там само, спр. 100, арк. 229.

²⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України), ф. 52, оп. 2, спр. 59, арк. 729.

³⁰ ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 14, арк. 429–429 зв.; спр. 15, арк. 34–35; спр. 19, арк. 695–686; спр. 20, арк. 336 зв.

³¹ Там само, спр. 31, арк. 626; спр. 32, арк. 12 зв.–13; ф. 25, оп. 1, спр. 49, арк. 779.

³² Там само, ф. 28, оп. 1, спр. 64, арк. 146 зв.; спр. 74, арк. 969; спр. 77, арк. 780–780 зв.; спр. 78, арк. 23; спр. 84, арк. 230.

1630 рр.)³³, Павла Ласчинського (1639, 1641, 1642 рр.)³⁴, Олександра Святогоровича (1642, 1646, 1648 рр.)³⁵. Ряд володимирських лавників авансували на вищі посади. Згаданий щойно Хилмон Святогорович 1631 р – райця, 1637 р. – бурмистр, а 1643 р. – лентвійт³⁶; Назар Постригач – лавник у 1581–1582 рр., 1586 р. – райця³⁷; Григорій Михайлович Холявич Дворецький у 1582 р. лавник³⁸, натомість уже 1586–1588, 1595, 1607 рр. – райця і бурмистр³⁹, а в 1614 р. – бурграбій і намісник володимирського підстароства⁴⁰.

Нещодавно вийшов згаданий вище покажчик луцьких урядників XV–XVII ст. відомої київської дослідниці Н. Білоус⁴¹, у якому є поріч-

ний перелік і лавників. У ряді випадків, через складність дослідження цієї теми та з огляду на бідність джерельної бази, дослідниця змушена була гіпотетично відтворювати можливість урядування окремих лавників у певні роки. З цієї ж причини до списку лавників не потрапили деякі з них⁴².

У Луцьку ряд лавників займали уряди відносно недовго, як от: Ян Озембловський (1581, 1582, 1584 рр.)⁴³, Пархом Половко (1578, 1581, 1582 рр.)⁴⁴ чи Федір Нагончий (1605–1608 рр.)⁴⁵. Натомість деякі лавники на цьому уряді були значно довше: Петро Федорович (1580, 1582, 1583, 1585, 1587, 1592, 1593, 1595 рр.)⁴⁶, Стефан Булгак

³³ ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 14, арк. 429–429 зв.; спр. 62, арк. 701 зв.; спр. 64, арк. 146 зв.

³⁴ Там само, спр. 74, арк. 969; спр. 76, арк. 291–291 зв.; спр. 77, арк. 780–780 зв.

³⁵ Там само, спр. 77, арк. 270; спр. 82, арк. 340; спр. 84, арк. 1210 зв.

³⁶ Там само, спр. 66, арк. 1652 зв.; спр. 72, арк. 299, 731 зв.; спр. 78, арк. 23.

³⁷ Там само, спр. 14, арк. 429–429 зв.; спр. 15, арк. 34–35; спр. 19, арк. 925.

³⁸ Там само, спр. 15, арк. 34–36; спр. 17, арк. 100 зв.

³⁹ Там само, спр. 19, арк. 186, 695, 925; спр. 20, арк. 28 зв., 293 зв.–294, 302, 336 зв.; спр. 21, арк. 35 зв.; спр. 28, арк. 721 зв.; спр. 39, арк. 533 зв.

⁴⁰ Там само, спр. 46, арк. 560 зв., 598 зв.

⁴¹ *Bilous N. Urzędnicy miejscy Łucka w XV–XVII wieku. Spisy.* – Toruń: Wydawnictwo Naukowe GRADO, 2017. – 111 s.

⁴² Нижче подаю лавників під окремими роками, яких вдалося віднайти у джерелах. **1580 р.** – *Петро Федорович* (ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 22, арк. 510); **1582 р.** – *Петро Федорович, Zenko Намонович, Пархом Половкович* (Там само, спр. 26, арк. 1048 зв., 1112–1112 зв.); **1585 р.** – *Тимош Кузмич, Zenko Никонович, Іван Дубницький, Петро Федорович* (Там само, ф. 28, оп. 1, спр. 18, арк. 52 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 76 зв.); **1588 р.** – *Іван Дубницький* (Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 33, арк. 139 зв.); **1592 р.** – *Михайло маляр* (Там само, спр. 42, арк. 274 зв.); **1593 р.** – *Дахно Горайнович* (Там само, спр. 43, арк. 245–245 зв.); **1600 р.** – *Ієв Партичич* (Latvijas Nacionālā bibliotēka, f. 26, r. 7348, k. 1115 v.); **1604 р.** – *Сава Томилович [Римар]* (ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 70, арк. 728; спр. 72, арк. 324 зв.); **1605 р.** (поклик у покажчику на документ стосується насправді 1604 р.) – *Михайло Федорович, Олексій Андросович, Федір Нагончий, Роман Трушевич, Парфен Карпович, Андрій Романович, Роман Трушевич* (Там само, спр. 75, арк. 251 зв., 302, 522 зв.); **1606 р.** – *Іван Дубницький, Федір Нагончий* (Там само, спр. 83, арк. 68 зв.); **1607 р.** – *Андрій Романович* (Там само, спр. 83, арк. 68 зв.); **1612 р.** – *Роман Трушевич, Ієв Вакулич, Яцко Федорович, Зигмунт Ігнатович, Іван Стефанович* (ЦДІАК України, ф. 52, оп. 1, спр. 425, арк. 1); **1613 р.** – *Роман Трушевич, Ян Матвійович, Іван Андросович, Іван Стефанович* (Там само, арк. 4); **1614 р.** – *Ян Загайко, Ян Матвійович* (Там само, арк. 10); **1616 р.** – *Ян Загайко, Іван Олексійович* (Там само, арк. 15); **1622 р.** – *Михайло Шишка, Нестор Ювкович, Іона Михайлович* (ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 31, арк. 124 зв.; Архив Юго-западной России. – К.: Временная комиссия для разбора древних актов, 1883. – Ч. 1: Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси (1322–1648 гг.). – Т. 6. – С. 505); **1632 р.** – *Євстафій Вирозуб* (ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 193, арк. 810 зв.); **1633 р.** – *Нестор Ювкович, Ян Соколенця, Іона Михайлович, Ян Гепнер, Василь Шилневич* (Там само, спр. 187, арк. 929); **1635 р.** – *Василь Шилневич, Ян Гепнер* (Там само, спр. 197, арк. 723); **1636 р.** – *Василь Шилневич* (Там само, спр. 198, арк. 792 зв.); **1645 р.** – *Шимон Злоторович, Роман Тропка, Ян Гепнер, Іван Цар Дзялик кравець, Андрій Липка, Федір Липка, Костянтин Болтутович* (Там само, спр. 243, арк. 798, 1090); **1648 р.** – *Нестор Ювкович, Василь Шилневич* (Там само, спр. 260, арк. 268).

⁴³ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 25, арк. 49–50, 220 зв., 1185; спр. 26, арк. 1048 зв., 1112–1112 зв.

⁴⁴ Там само, спр. 18, арк. 868; спр. 25, арк. 220 зв.; спр. 26, арк. 1048 зв., 1112–1112 зв.

⁴⁵ Там само, спр. 75, арк. 251 зв.; спр. 83, арк. 68 зв.; спр. 80, арк. 1165 зв.–1166, 1461 зв.

⁴⁶ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 22, арк. 510; спр. 26, арк. 1147 зв.; спр. 30, арк. 586 зв.–587 зв.; спр. 42, арк. 274 зв.; спр. 43, арк. 245–245 зв.; спр. 44, арк. 620 зв.; спр. 48, арк. 590; ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 76 зв.; ф. 28, оп. 1, спр. 20, арк. 282, 308 зв.

(1624, 1630, 1633, 1635, 1639 pp.)⁴⁷, Самуель Кирилович (1634, 1637–1640, 1642, 1644, 1645 pp.)⁴⁸, Сава Томилович (з перервами 1587–1611 pp.)⁴⁹, Андрій Романович – (з перервами 1599–1611 pp.)⁵⁰, Роман Левовович (1637–1645 pp.)⁵¹. Дехто з лавників згодом став райцею/бурмістром (Яцко Степанович Біркоз⁵², Томило Максимович⁵³, Іван Дедеркал⁵⁴, Матвій Трушевич⁵⁵, Олексій Андросович⁵⁶ та інші). Траплявся і зворотний процес. Так, луцький бурмістр у 1572 р. Михайло Федорович від 1593 р. згадується як лавник⁵⁷, а Іван Дубницький почергово був лавником (1585–1588 pp.), райцею/бурмістром (1592, 1593 pp.), лавником (1600 р.), бурмістром (1605 р.) лавником (1606 р.)⁵⁸. Часом, як це було в Олиці (1601 р.), згадується старший і молодший лавник⁵⁹.

Щодо соціального походження лавників, то хоча окремі з них і були шляхтичами, то все ж абсолютною переважали міщани. Етнічно склад лави

був переважно українським. Винятком був Кременець. У 1642 р. король викликав до свого задвірного суду райців і лавників через ігнорування привілею Кременцю, за яким райцями і лавниками можуть бути лише католики, а міщани взяли у королівській канцелярії старіший привілей, за яким католиків та православних мало бути порівну. Король скасував цей попередній привілей, а міщанам погрожував покараннями⁶⁰.

Окрім своїх прямих обов'язків – судових, описаних у збірнику Б. Гроїцького⁶¹, лавники займалися й іншими міськими справами. Їх залучали для підтвердження вчинення юридично значущих дій. Зокрема, у лютому 1576 р. луцькому лавникові Федору Скрипиці було доручено разом з возним Андрієм Сікорським та двома шляхтичами з'ясувати суть звинувачення міщанина Степана Герецького писарем митної комори Мордухаєм, який звинуватив його у несплаті мита за куплене

⁴⁷ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 140, арк. 680–680 зв.; спр. 172, арк. 847; спр. 197, арк. 723; ф. 23, оп. 1, спр. 1, арк. 92; РГАДА, ф. 389, оп. 1, кн. 214, л. 98 об.

⁴⁸ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 159, арк. 1253, 1256 зв., 1350 зв.; спр. 193, арк. 774 зв., 822 зв.; спр. 204, арк. 875 зв.; спр. 236, арк. 408; спр. 241, арк. 508 зв.; спр. 243, арк. 1090; ф. 23, оп. 1, спр. 1, арк. 6–6 зв., 17, 43, 44, 80 зв., 95 зв., 131.

⁴⁹ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 33, арк. 385–385 зв. (1596 р.); спр. 44, арк. 620 зв. (1593 р.); спр. 46, арк. 125 зв. (1595 р.); спр. 48, арк. 590 (1595 р.); спр. 49, арк. 868 (1596 р.); спр. 51, арк. 227 зв. (1598 р.); спр. 53, арк. 113 зв. (1598 р.); спр. 66, арк. 578 зв. (1602 р.); спр. 67, арк. 150–150 зв., 379 (1603 р.); спр. 70, арк. 779, 926 (1604 р.); спр. 73, арк. 36 (1604 р.); спр. 80, арк. 1461 зв. (1608 р.); спр. 83, арк. 68–68 зв. (1606–1608 pp.); спр. 82, арк. 48 (1609 р.); спр. 90, арк. 401, 488, 629, 1008–1008 зв. (1611 р.); ф. 28, оп. 1, спр. 20, арк. 282, 308 зв. (1587 р.); Latvijas Nacionālā bibliotēka, f. 26, r. 7348, k. 18 v., 41, 49 v–50 v., 63, 115 v.

⁵⁰ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 55, арк. 461, 464 (1599 р.); спр. 62, арк. 328 зв. (1601 р.); спр. 66, арк. 578 зв. (1602 р.); спр. 67, арк. 150–150 зв., 379 (1603 р.); спр. 75, арк. 251 зв., 302 (1605 р.); спр. 83, арк. 68 зв. (1606–1608 pp.); спр. 80, арк. 1165 зв.–1166, 1461 зв. (1608 р.); спр. 89, арк. 27 зв. (1610 р.); спр. 90, арк. 401, 488, 1008–1008 зв. (1811 р.); ф. 26, оп. 1, спр. 19, арк. 672 зв., 675 зв. (1610 р.); Latvijas Nacionālā bibliotēka, f. 26, r. 7348, k. 8 v., 9 v., 41, 63, 115 v.

⁵¹ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 159, арк. 1253, 1256 зв., 1350 зв. (1644 р.); спр. 199, арк. 293 зв. (1637 р.); спр. 204, арк. 875 зв. (1637 р.); спр. 227, арк. 342, 374 (1641 р.); спр. 232, арк. 522–523 (1642 р.); спр. 240, арк. 88 зв. (1644 р.); спр. 241, арк. 508 зв. (1645 р.); ф. 23, оп. 1, спр. 1, арк. 36, 37, 38 зв., 44, 60, 65, 68, 73а, 74, 80 зв., 95 зв., 128, 131 (1639–1640 pp.); ф. 26, оп. 1, спр. 43, арк. 185 зв. – 186 (1639 р.).

⁵² Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 11, арк. 571 зв. (райця від 1570 р.).

⁵³ Там само, спр. 45, арк. 920 (1594 р.); спр. 46, арк. 101 (1595 р.); спр. 47, арк. 159 (1595 р.).

⁵⁴ Там само, спр. 31, арк. 1180 зв. (1584 р.); спр. 34, арк. 291 зв. (1585 р.).

⁵⁵ Там само, спр. 34, арк. 1263 (райця від 1585 р.).

⁵⁶ Там само, спр. 67, арк. 488 зв. (райця від 1603 р.).

⁵⁷ Там само, спр. 13, арк. 189; спр. 33, арк. 385–385 зв.; спр. 44, арк. 620 зв.

⁵⁸ Там само, спр. 33, арк. 139 зв.; спр. 40, арк. 525; спр. 41, арк. 178 зв.; спр. 42, арк. 340 зв.; спр. 47, арк. 2/266; спр. 75, арк. 302, 522 зв.; спр. 83, арк. 68 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 76 зв.; спр. 8, арк. 216 зв.; ф. 28, оп. 1, спр. 20, арк. 282, 308 зв.; Latvijas Nacionālā bibliotēka, f. 26, r. 7348, k. 63.

⁵⁹ ЦДІАК України, ф. 1237, оп. 1, спр. 6, арк. 49.

⁶⁰ Там само, ф. 21, оп. 1, спр. 114, арк. 117.

⁶¹ *Groicki B. Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburskiego w Koronie Polskiej...* – S. 37.

у бузького купця вино⁶². У жовтні 1593 р. луцькі лавники Сава Томилович і Михайло Федорович проводили ув'язання у дім Матея Готарського⁶³. У червні 1600 р. луцькі лавники Андрій Романович та Бальцер Берлінський звітували перед лентвійтом Якубом Козицьким, що вони за в'язанням до-рученням у справі про заборгування Павла Жи-гули перед шевським цехмістром Григорієм оцінили та описали рухомі речі боржника і пере-дали цехмістру⁶⁴. У вересні того ж року перед тим же лентвійтом скаржилися луцькі міщани Олексій Андросович та Іван Дубницький на торчинського міщанина Миска Чернишевича, який продав їм неякісний солод, що з'ясувалося при варінні ними пива, а тому вони просили лентвійта дати їм лав-ників для огляду солоду. З'ясовувати ситуацію відправили присяжних Андрія Романовича та Саву Томиловича⁶⁵. У липні 1608 р. козлинських лавників Лавра, Івана Книша й Івана Данилковича міський уряд відправив з'ясувати приналежність сіножачі, через яку виник спір між міщанкою Хо-миною і Адамом Крещеновським⁶⁶. Возний Ісакій Долмацький свідчив, що у серпні 1613 р. разом з володимирськими лавниками Яном Станіславови-чем та Федором Гуковичем ходив до дому балвера Фройми у справі непричетності міщанина Гриця Кочурки до побиття слуги володимирського під-старости Яна Прилепського Яска⁶⁷. У червні 1639 р. луцькі лавники Роман Лєвонович та Са-муель Кирилович були присутні як свідки при ук-ладенні договору купівлі-продажу ділянки землі з будинком на Вірменській вулиці Мартою Івані-совною львівському міщанину Івашку Бернато-

вичу⁶⁸. Разом з возним Іваном Городиським (1637 р.) луцькі лавники Самуель Кирилович та Роман Лєвонович проводили ув'язання у ґрунт мі-щанина Кирила Клавшу. Возний заявив, що зроб-лено це було “для болшого ваги и сведоцтва”⁶⁹. Присутність лавників була необхідною для видачі виписів з міських книг⁷⁰.

Залучали лавників як свідків при укладенні тестаментів. Зокрема, луцькі лавники Сава То-милович та Михайло Федорович (1604 р.) були присутні при укладенні заповіту Андрія Рож-ковського⁷¹, а Роман Лєвонович та Самуель Ки-рилович (1639 р.) – свою присутністю засвід-чували справжність заповіту Стефана Булгака⁷². Олицький лавник Ян Мозеловський (1601 р.) засвідчував заповіт Анни Черетячини⁷³, а його колега Давид Бабінський – Насті Шеметихи (1602 р.)⁷⁴ та разом з Олехном Полупановичем – Проня Горкавого⁷⁵. Лавник Миколай Лашович (1606 р.) був свідком при укладенні тестаменту олицького міщанина Грицька Олізаровича⁷⁶, а останню волю Валентого Влоховича (1606 р.) засвідчували три олицькі лавники – Бенедикт Заховський, Олехно Полупанович та Себастьян Ілєцький⁷⁷. Чотири лавники: Вітко Михайло-вич, Башко і Клим Борисовичі та Іван Сако-лець, були при укладенні заповіту сокільського вїта Марціана Іршинського⁷⁸. У Козлині лав-ники утримували ключ від міської скриньки (1609 р.)⁷⁹.

Лавникам доводилося виконувати і не дуже приємні, фактично, поліційні обов'язки. У січні 1606 р. олицький міщанин Ігнат приїхав до

⁶² ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 47–47 зв.

⁶³ Там само, спр. 44, арк. 621.

⁶⁴ Latvijas Nacionālā bibliotēka, f. 26, r. 7348, k. 68 v.

⁶⁵ Ibid., k. 114–114 v.

⁶⁶ Biblioteka Polskiej Akademii Nauk (далі – ВРАН), OR, sygn. 262, k. 60.

⁶⁷ ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 45, арк. 575 зв.–576.

⁶⁸ Там само, ф. 23, оп. 1, спр. 1, арк. 96 зв.

⁶⁹ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 204, арк. 875 зв.

⁷⁰ Там само, спр. 34, арк. 220 (Луцьк, 1585 р.).

⁷¹ Там само, спр. 70, арк. 923 зв.–926 зв.

⁷² Там само, ф. 23, оп. 1, спр. 1, арк. 92.

⁷³ Там само, арк. 93 зв.

⁷⁴ Там само, арк. 60 зв.

⁷⁵ Там само, арк. 87 зв.

⁷⁶ Там само, арк. 95.

⁷⁷ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 103, арк. 218 зв.

⁷⁸ ВРАН, OR, sygn. 262, k. 90 v.

Луцька на торг з рибою і «на рынъку, яко звычай есть, заплативши все доходы местские, торговал». Однак лентвіт з райцями послали до нього лавників Антона Добрияновича Литвина і Романа Трусевича, які «взглядом якогос незвычайного и неслыханого мыта» пограбували його, забравши всю рибу, яка коштувала 50 золотих та ще й наявні у нього готівкових 30 золотих⁸⁰.

Прагнення покращити свій матеріальний стан підштовхувало лавників займатися підприємницькою діяльністю. Так, луцький лавник Семен Федорович разом з міським писарем Ярошем Суетичем і євреєм Абрамом (1594 р.) орендували збір чопового у Богуша Гораїна⁸¹.

Бідність джерельної бази утруднює визначення рівня заможності лавників, місця їхнього проживання, ступінь освіченності. Певним критерієм заможності володимирського лавника Яна Маєвського може слугувати наявність його будинку на ринку (1641 р.)⁸². Про будинок луцького лавника Федора Юрієвича після нападу на нього слуг біскупа Вікторіана Вербицького (1580 р.), возний Ян Пелчинський, свідчив – «видил хату, то ест избу, и сени розметаные, толко печь стоит»⁸³.

Специфіка роботи передбачала певний рівень освіти лавників, однак, очевидно, не завжди вона була належною. У жовтні 1624 р. луцькі райці скаржилися на вїйта Андрія Загоровського, який набрав до лави «присяжников албо лавников люди простых, не толко права не умеетных албо несведомых, але других и читат неумеетных»⁸⁴. Не вмів писати луцький лавник Сава Томилович⁸⁵. Луцький лавник Андрій Романович (1601 р.), виправдовуючись за неправий поступок (лжесвідчення), пояснив, що не зміг відмовити бурмистру Богушу Ванковичу у його справі з доктором медицини і філософії Адамом Запацьким – «мене – свідчив він, – до того привел пан Богуш Ванкович бурмистръ, ко-

торый, пришедши до мене в дом, намовил ме на тое, а кгда-м се взбранял, упевньил ме тымъ: «не бойся, на мне того гледи». Я человеком простымъ неправным будучи, яко присяжъник, и яко молодший старшого послухалем и яко бурмистра, и учинилем му то кгволи»⁸⁶. У вересні 1631 р. райці та міське поспільство Кременця скаржилися на вїйта Миколая Мисловського, який «присяжъныхъ албо верныхъ права ани писъма несъведомыхъ и неумеетныхъ наставляетъ и обираетъ»⁸⁷.

Стосунки лавників з райцями не завжди були гармонійними. Володимирський лавник Сасин Семенович (1587 р.) скаржився на райців Тишка Пахеровича і Григорія Холявича, які, «седечи на дереви под ратушом, на увес суд места Володимерского и на него самого словами неучтивыми торгалися, соромотили, лаяли, псами называли»⁸⁸. У липні того ж року володимирський вїйт Михайло Дубницький викликав до свого суду райців, але останні заявили, що лава обсаджена людьми вїйта і вимагали, щоб «лавицу свою засадилъ водлугъ права и статуту нашего майдеборского, не братом своим рожоным Кирилом и не братанком своим Юскомъ и иными лавниками в месте не осельми и мясту не присяглыми, што не есть водле права нашего»⁸⁹. Луцький райця Ян Гепнер у листопаді 1638 р. скаржився на лавника Романа Лєвоновича, який без дозволу будував будинок біля муру, а його дружина і дочка словесно образили його, райцю⁹⁰. У липні наступного року на того ж лавника скаржився райця Шимон Злоторович за відмову платити податок на користь міста та ще й підбурювання до цього міщан. На засіданні суду лавник говорив непристойні слова і погрожував, а далі пішов додому і, взявши корд, прийшов до будинку райці та викликав його на поєдинок, хоча знав, що це заборонено робити⁹¹. У серпні 1642 р. згаданий лавник скаржився на

⁸⁰ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 76, арк. 83 зв.

⁸² Там само, ф. 28, оп. 1, спр. 76, арк. 291 зв.

⁸³ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 21, арк. 395 зв.

⁸⁴ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 140, арк. 680 зв.

⁸⁵ Там само, спр. 70, арк. 926.

⁸⁶ Там само, спр. 62, арк. 414 зв.

⁸⁷ Там само, спр. 179, арк. 321.

⁸⁸ Там само, ф. 28, оп. 1, спр. 20, арк. 336 зв.

⁸⁹ Там само, арк. 387.

⁹⁰ Там само, ф. 23, оп. 1, спр. 1, арк. 68 зв.

⁹¹ Там само, арк. 97 зв.

бурми́стра Івана Антоновича та райців Васи́ля Шилни́я і Іону Михайловича, які побили його⁹².

Відомі випадки зловживання лавниками алкоголем. У січні 1639 р. луцький лавник Антон Перетяткович прийшов на засідання гайного суду п'яним і пообзивав колег, за що був оштрафований на 10 гривень і три дні був зобов'язаний просидіти у ратуші⁹³. У січні наступного року ситуація повторилася, і його знову притягнули до відповідальності, оштрафувавши на 10 гривень⁹⁴.

Джерела свідчать і про протиправні дії лавників. У травні 1600 р. Лукаш Скрипка оскаржував луцького лавника Матвія Демковича за напад на будинок Остафія Свищовського, у якому скаржник винаймав помешкання⁹⁵. Подібна ситуація сталася у грудні 1603 р., коли на дід луцького єврея Юзефа Леменовича здійснив збройний напад з помічниками лавник Андрій Романович⁹⁶. Останній, взявши у жовтні 1600 р. у Сімхи Аврамовича мед, відмовився оплачувати, мотивуючи це поганою якістю меду⁹⁷. У 1641 р. відзначився вище згадуваний Роман Леонович, який разом з війтівським писарем Яном Томковичем побили киями возного Івана Городиського, який приніс незручний для лавника королівський мандат⁹⁸.

Отже, коле́гія лавників формувалася під впливом війта/лентвійта, якому безпосередньо підпорядковувалася. Число лавників у повітових та деяких інших містах досягало семи, а у менших містах коливалося в межах трьох-п'яти чоловік. Серед лавників за етнічним та соціальним походженням переважали українські міщани. Існувала можливість просування лавників по ієрархічній драбині – вони посідали уряди райців, бурми́стрів, лентвійтів. Окрім виконання судових функцій, лавники активно залучалися до засвідчення фактів набуття майнових прав (введення міщан у володіння нерухомістю – земельними ділянками, будинками), з'ясування на місцях спірних питань, підтвердження укладання заповітів, виконання поліційних обов'язків, різного роду адміністративних та судових разових доручень. Простежується також певне протистояння лавників з райцями. Незважаючи на встановлені правом освітні вимоги до лавників, серед них траплялися неграмотні або малоосвідчені особи. Не всі лавники дотримувалися морально-етичних норм поведінки, встановлених для їхнього уряду – зловживали своїми повноваженнями, неодноразово вчиняли побиття міщан, розбійні напади на будинки, з'являлися на засідання лави у нетверезому стані.

References

Arkhiv Yugo-Zapadnoy Rossii. – K.: Vremennaya komissiya dlya razbora drevnikh aktov. 1883. – Ch. 1: Akty o tserkovno-religioznykh otnosheniyakh v Yugo-Zapadnoy Rusi (1322–1648 gg.). – T. 6. – 1124 s. [in Russian].

Bilous N. Miskyi uriad Olyky na pochatku XVII st. // Mynule i suchasne Volyni i Polissia. Olyka i Radzyvilly v istorii Volyni ta Ukrainy. – Lutsk: Volynskyi kraieznavchyi muzei, 2006. – Vyp. 18. – S. 64–67. [in Ukrainian].

Biłous N. Urzędnicy miejscy Łucka w XV–XVII wieku. Spisy. – Toruń: Wydawnictwo Naukowe GRADO, 2017. – 111 s. [in Polish].

Groicki B. Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburskiego w Koronie Polskiej. – War-

szawa: Wydawnictwo Prawnicze, 1953. – 259 s. [in Polish].

Kravchenko V. Struktura miskoi vlady Kremensia druhoi polovyny XVI st. // Studii i materialy z istorii Volyni. 2009 / Pid. red. V. Sobchuka. – Kremenets: Kremensko-Pochavskyi derzhavnyi istoryko-arkhitekturnyi zapovidnyk, 2009. – S. 41–50. [in Ukrainian].

Sas P. M. Feodalnyye goroda Ukrainy v kontse XV – 60-kh godakh XVI v. – K.: Naukova dumka, 1989. – 232 s. [in Russian].

Shtanko O. F. Miske sudochynstvo Lutska pershoi polovyny XVII st. // Hileia: naukovyi visnyk: zbirnyk naukovykh prats. – 2014. – Vyp. 90 (11). – S. 32–37. [in Ukrainian].

⁹² ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 232, арк. 522–524 зв.

⁹³ Там само, арк. 81.

⁹⁴ Там само, арк. 133.

⁹⁵ Latvijas Nacionālā bibliotēka, f. 26, r. 7348, k. 43 v.

⁹⁶ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 67, арк. 1083–1083 зв.

⁹⁷ Latvijas Nacionālā bibliotēka, f. 26, r. 7348, k. 139 v.–140.

⁹⁸ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 227, арк. 342–342 зв.

УДК

Віталій Пилипець (м. Карлівка)

До питання про заснування міста Карлівка Полтавської області

У статті йдеться про козацький період передісторії майбутньої Карлівщини, який пов'язаний з постатями старшинської еліти суддею Полтавського полку Іваном Красноперичем та полковим обозним Климентієм Нащинським. Розкривається визначна роль генерал-аншефа Іоганна-Бернгарда Вейсбах та справжнє місце в історії Карлівки його наступника фельдмаршала Бурхада-Христофа Мініха. Обґрунтовується реальна дата початку відліку історії сучасного міста – жовтень 1731 року. Висвітлюються обставини переходу Карлівщини у власність сімейства Розумовських та результати їхнього господарювання. Вперше піднімається питання щодо місця і ролі Карлівки на початковому етапі розбудови Української оборонної лінії.

Ключові слова: Карлівка, Карлівщина, маєток, фортеця, Розумовські, Мініх, Вейсбах, укріплення.

Vitaliy Pylypets

The question of the emergence of the town Karlivka in Poltava region

The basis of the article was the long-standing documentary studies carried out by the initiative group of the Karlivka residents on the real circumstances of the emergence and rapid development of the former huge Karlivkaestate and its organic center – themodern town of Karlivkain Poltava region. This material has never been published before and remains unknown to a wide range of the history of Ukraineresearchers. The information contained in the article significantlydiffers from that reported in such general publications as «History of the Cities and Villages of the Ukrainian SSR» (K., 1967) and «Poltava Region: Encyclopedic Directory» (K, 1992) «Encyclopedia of Contemporary Ukraine. Volume 12” (K., 2012) and contains their critical assessment, which is based solely on a documentary basis.

The article deals with the Cossack period of the pre-history of the future Karlivka region, which is connected with the figures of the eldership elite such as the judge of the Poltava regiment Ivan Krasnoperych and the regimental defender Clement Nashchinskyi. The prominent role of General-Anchef Johann-Bernhard Weisbach and the true place in Karlivka'shistory his successor Field Marshal Burhad-Christoph Minich, are revealed. The actual date October 1731is substantiated as the beginning of the modern townhistory. The circumstances of the transition of the Karlivka region to the ownership of the Rozumovsky's family and the results of their management are highlighted in the article. The issue of Karlivka's place and role at the initial stage of building the Ukrainian Defense Line is raised for the first time.

Key words: Karlivka, Karlivka region, estate, fortress, Razumovsky, Minich, Weisbach, fortifications.

Віталій Пилипець

К вопросу об обосновании города Карловка Полтавской области

В статье представлена информация, касающаяся ранней истории Карловщины, истории возникновения городка Карловка и первых годов его существования как центра карловских владений.

Ключевые слова: Карловка, Карловщина, имение, крепость, Розумовские, Миних, Вейсбах, укрепление.

Вступ. Сьогодні Карлівку Полтавської обл. відносять до категорії, так званих «малих міст України». Не вступаючи в дискусію з цього приводу, варто зазначити, що це не просто якийсь окремих населений пункт, а центр цілого краю. Починаючи з кінця першої чверті XVIII ст. на теренах сучасної Карлівщини було створено величезний власницький маєток загальною площею близько 100 000 га, який, на відміну від більшості подібних латифундій, до 1917 р. поступально розвивався як цілісний сільськогосподарський та промислово-переробний комплекс, унікальний навіть для сьогоднішнього дня. В середині XIX ст. він став місцем розробки та опробування на практиці положень відомої реформи 1861р., яка принесла визволення від кріпосного рабства багатомільйонному населенню Російської імперії. Безпосередньо на його теренах процес реформування було започатковано на два роки раніше ніж в усій державі. У 1923 р. його територія і населені пункти абсолютно органічно стали основою новоствореного Карлівського району, якому у 2018 р. виповнюється 95 років.

Якось так склалося, що історія міста Карлівка та населених пунктів однойменного району Полтавської області довгий час перебувала поза увагою фахових дослідників минувшини. Першим, хто спробував торкнутися цієї теми, став Микола Іванович Арандаренко в своїй праці: «Записки о Полтавской губернии, составленные в 1846 году». Але, слід наголосити, що у даному випадку ніяких досліджень він, насправді, не проводив, а тільки зафіксував пануючу в той період суспільну думку (очевидно, якісь непевні перекази) про історію заснування Карлівки, виникнення і розвиток величезного Карлівського маєтку. Судження М. І. Арандаренка на жаль, тільки віддалено нагадує історичні реалії. З легкої руки Миколи Івановича ця помилкова версія була використана фактично всіма авторами довідкових дореволюційних видань і продовжувала домінувати майже до кінця XX ст. В останнє ця версія подана в одному поважному виданні 2016 року.

У другій половині минулого століття мали місце ще дві спроби висвітлити історію Карлівщини. У першу чергу слід згадати загальновідоме енциклопедичне видання: «Історія міст і сіл Української РСР: Полтавська область», яке вийшло з друку у 1967 році. Варто зазначити,

що поява цієї публікації в ті часи стала подією нечуваною та, безперечно відіграла неабияку мобілізуючу роль в справі дослідження історії нашого краю. Але, як відомо, через політичну заангажованість дореволюційний період історії належним чином не досліджувався, а коли вже щось і висвітлювалося, то тільки окремі події, які, так би мовити, зручно лягали в ідейне русло комуністичної ідеології. До речі, те ж саме значною мірою стосується і довоєнного періоду. Але, що найбільше викликає подив, – майже нічого достеменно не повідомляється і про реальні події німецько-радянської війни 1941-1945 рр.

Станом на сьогодні, при всій ширій повазі до авторів, названу публікацію можна було б охарактеризувати наступним чином - до помилкової версії М.І.Арандаренко додалися нові недоречності. Прикрим є те, що за межами Полтавської області вона продовжує залишатися найбільш відомою і доступною працею, тож іноді навіть авторитетні фахівці продовжують тиражувати старі помилки.

Значною мірою описана ситуація була покращена після публікації у 1992 р. нового видання: «Полтавщина: Енциклопедичний довідник». Його автори належним чином використали нові напрацювання місцевих краєзнавців і дещо таки змогли виправити. Загалом це був ще один поступальний крок вперед. Але, на жаль, через доволі бідну наявну документальну базу та обмежений робочий термін автори публікації не втрималися від хибного шляху, приписуючи історії Карлівщини непритаманні події і тенденції, які, насправді, мали місце на сусідніх територіях. У підсумку, деякі припущення було подано як історичні факти. Все це стало зрозуміло вже невдовзі після виходу довідника з друку.

Як би не було прикро, але, забігаючи дещо наперед, слід зазначити, що саме цей, дотепер застарілий, матеріал та ще й з новими помилками невідомого походження, ліг на сторінки дуже поважного новітнього видання: «Енциклопедія Сучасної України» (Київ, 2012. – Том 12).

З метою надати новий поштовх справі дослідження історії Карлівщини та з урахуванням попередніх помилок і недоліків у грудні 2007 р. розпорядженням голови Карлівської районної державної адміністрації і голови Карлівської районної ради було створено робочу групу, яка першочергово зосередила всю свою увагу на інтенсивному пошуку історичних документів, як

тих, що вже були опубліковані в виданнях різних часів, так і тих, що зберігаються в архівних установах України та за її межами, налагоджуючи та підтримуючи при цьому тісні зв'язки з дослідниками історії різних напрямків. Така робота активно проводиться і дотепер.

Публічними звітами робочої групи стали регулярні публікації дослідницьких статей в Карлівській районній газеті «Життя і слово», обласній щомісячній інформаційно – краєзнавчій газеті «Край» та ін. Сьогодні їх загальна кількість сягнула п'ятого десятка.

Але, чи не найважливішою ознакою визнання ефективності роботи карлівських дослідників, очевидно, слід рахувати регулярні публікації напрацьованого матеріалу (як статті, так і підбірки документів) у щорічному Збірнику наукових статей Полтавського краєзнавчого музею, натеper їх 11.

Особливу увагу історичної спільноти привернула робота пов'язана з дослідженням життєвого шляху соратника гетьмана І. Мазепи судді Полтавського полку і городового отамана Івана Красноперича та його родини, що стало приводом для близького знайомства та співпраці з відомим дослідником козащини, доктором історичних наук Володимиром Володимировичем Кривошеєю (у 2009 р. – головний науковий співробітник відділу соціально-політичної історії Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, у 2012 р. – перший заступник Голови Українського інституту національної пам'яті).

На його запрошення автор статті прийняв участь у роботі міжнародної наукової конференції «Військо Запорозьке, як символ свободи і незалежності» яка відбулася 16-17 жовтня 2009 р. у м. Запоріжжя. Дослідницька робота «Суддя Полтавського полку Іван Іванович Красноперич (Красноперий)» за редакцією В. Кривошеї була опублікована в збірнику наукових статей «Козацька скарбниця: гетьманські читання» (Київ, 2011. – Випуск 7).

До наступної Всеукраїнської наукової конференції: «Запорізька Січ і українське козацтво»,

присвяченої 360-річчю заснування Чортомлицької Запорозької Січі та вшанування пам'яті кошового отамана Івана Сірка (Запоріжжя, 18 жовтня 2012 року) автор статті отримав пропозицію підготувати виступ за темою «Власницька колонізація східних територій Полтавського полку». За підсумками доповіді В. Кривошея запропонував підготувати окрему оглядову статтю, присвячену історії Карлівщини в XVIII столітті. Він мав намір включити її до збірника, який за його задумом мав бути присвяченим освітленню регіональної історії України. На жаль, спочатку виникла затримка через відомі події в Києві, а потім все перекреслила його передчасна кончина.

Тож сьогодні виглядає доцільним презентувати названу статтю в якості хоча б часткової реалізації його планів.

* * *

Перепитайте будь-кого, незалежно від віку, статі, освіти чи соціального статусу, хто бодай щось знає чи хоча б щось колись чув про один із районних центрів Полтавщини – невелике місто Карлівка. Відповідь, майже завжди, якщо не брати до уваги самих карлівчан, буде приблизно однакова: «Так це та сама Карлівка, що була заснована Карлом Мініхом!». І байдуже, що насправді загальновідомий генерал – фельдмаршал Мініх мав ім'я БУРХАРД – ХРИСТОФ, та й серед його близьких родичів не було жодного на ім'я КАРЛ. Щоправда, певний час він таки дійсно володів Карлівкою, але отримав її тоді, коли вона вже мала цю назву та й, до того ж, перейменував на свою честь у МІНІХПОЛЬ¹.

Доречно зазначити, що помилкова версія стосовно обставин заснування та про походження назви сучасного міста від імені «Карл» Мініх має дуже давнє коріння, що сягає за віком чи не двох сотень років. Очевидно, вперше, як про це йшлося раніше, її записав та дав «путівку в життя» М.І.Арандаренко в своїй публікації «Записки о Полтавской губернии, составленные в 1846 году», в розділі «Описание Константиноградскаго уѣзда»².

¹ Маркович Я. Дневник Якова Марковича. Том IV. 1735–1740 роки/Видав Модзалевський. – Київ – Львів, 1913. – VI+385 с. – С. 243.

² Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии, составленные в 1846 году. Часть III. – Полтава: Типогр. Губернск. Правл., 1852. – 434+48с. – С. 263–264; Пилипець В. Так чому саме «Карлівка?» // Полтавський краєзнавчий музей: збірник наукових статей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. Випуск VI. – Полтава: «Дивосвіт», 2011. – С. 169–185.

«Завдячуючи» саме йому, ця версія дуже швидко заповнила практично всі, без винятку, дореволюційні видання (іноді її намагалися дещо «удосконалювати», але завжди тільки на гірше). Теж саме мало місце і за часів колишнього Радянського Союзу, а сьогодні вона «блукє» і в мережі Інтернет³. Періодично потрапляє на шпальти навіть новітніх публікацій.

Найбільшою прикрістю є те, що ця хибна версія не минула і сторінки такого загальновідомого енциклопедичного видання радянських часів, яким є «Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область», та яке продовжує залишатися найдоступнішим джерелом для всіх небайдужих до історії і, вже пів століття, як вводить їх в оману⁴. Серед таких є і доволі відомі фахівці, яскраве тому підтвердження – «Топонімічний словник України: Словник – довідник» (Київ, 1998. – С. 248.)

Цієї помилки можна було уникнути ще на стадії розробки «Історії міст і сіл...». Зокрема, про неї наполегливо попереджав, на жаль, нині покійний карлівський краєзнавець Михайло Федорович Ковальов, але марно, – для тодішніх полтавських істориків авторитет Миколи Арандаренка був незаперечним.

Сьогодні не може бути жодних сумнівів стосовно того, що автором назви «Карлівка» був не хто інший, як попередник Б.-Х. Мініха – командуючий військами в Україні (Українським корпусом), Київський генерал-губернатор (згідно іменного указу Сенату від 11 листопада 1731 р.), новоспечений австрійський граф (очевидно, з першої половини 1731 р.), іноземець на російській службі, генерал-аншеф російської армії Іоганн – Бернгард Вейсбах. Питання стосовно того, чому він обрав саме цю назву, було детально розглянуто в авторській статті «Так чому саме Карлівка?»⁵. Залишається тільки зазначити,

що дехто з авторів продовжує тиражувати висунуту свого часу Вірою Никанорівною Жук (автор статей з історії Карлівщини в «Полтавщина: Енциклопедичний довідник») помилкову версію. Суть її полягає в тому, що ніби-то І.-Б. Вейсбах, будучи уродженцем Богемії, дуже сумував за батьківщиною то й назвав свою новозаселену на берегах р. Орчик слободу на честь її столиці – Карлсбада. Насправді, як повідомляє сам Вейсбах, народився він в Сілезії («а родився вшленску»), ймовірно у 1665 р., до того ж, в ті часи Карлсбад навіть не був столицею Богемії.

Не менш складним залишалось питання і щодо періоду та реальних обставин заснування Карлівки. Тож дуже коротко про найголовніше.

Не зайвим буде ще раз підкреслити, що переселенці з Правобережної України ні в другій половині XVII ст., ні на початку XVIII ст. не мали ніякого відношення ні до освоєння, ні до заселення території сучасної Карлівщини.

Автори попередніх видань дуже помилялися, коли вважали, що той процес, який мав місце на берегах річки Оріль після розорення турками Умані у 1673 році (його результатом стало заснування вихідцями з Правобережжя нових містечок, таких як: Китай-город, Келеберда, Царичанка, Маячка та Нехвороща) торкнувся і земель по річці Орчик⁶. Насправді, місцевість між річками Коломак і Берестова (десь посередині – р. Орчик) тривалий період продовжувала залишатися своєрідним територіальним резерватом Полтавського полку, а рахувалася вона у складі Першої полкової (Першої Полтавської) сотні. У господарському відношенні вона, очевидно, почала освоюватися відразу після переможного завершення Хмельниччини, але, звісно, не переселенцями з Правобережжя, а жителями, у першу чергу, самої Полтави, мешканцями Першої полкової та сусідніх сотень.

³ *Пилипець В., Каплюхий В.* Управитель Карлівського маєтку великої княгині Олени Павлівни М.І. Арандаренко // Полтавський краєзнавчий музей: збірник наукових статей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. Випуск VI. – Полтава: «Дивосвіт», 2012. – С. 247–269.

⁴ Історія міст і сіл Української РСР: Полтавська область. – К.: Головна редакція української радянської енциклопедії АН УРСР, 1967. – С. 368.

⁵ *Пилипець В.* Так чому саме «Карлівка?» // Полтавський краєзнавчий музей: збірник наукових статей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. Випуск VI. – Полтава: «Дивосвіт», 2011. – С. 169–183.

⁶ Історія міст і сіл Української РСР: Полтавська область. – К.: Головна редакція української радянської енциклопедії АН УРСР, 1967. – С. 368; Полтавщина: Енциклопедичний довідник/за ред. А.В. Кудрицького. – К.: «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1992. – С. 327–328.

Найдавнішим, відомим на сьогодні, свідченням про це може бути запис в «Актовых книгах Полтавского городского уряду» від 31 грудня 1667 року про факт продажу Мартином Войтенком з дружиною Настею Яремі Марковичу «зятевы Малишовому, повь сѣчи, нижное крило на Орчику...». Але постійні поселення на цій території не виникали до кінця першої чверті XVIII ст. через можливу загрозу спустошливих татарських набігів. Документальних свідчень про це, на сьогодні, відомо багато, починаючи з топографічної карти складеної Якобом Брюсом після Азовського походу 1696 р. «... с подробным обозначением населенных пунктов, расположенных на пути следования Русской Армии к Азову» і закінчуючи компютами Полтавського полку за 1718 та 1721 рр., які були упорядковані та підготовлені до друку стараннями Володимира Мокляка⁷.

Сьогодні з'явилася можливість виділити козацький період в історії, на той час майбутніх, карлівських земель. Його ще можна назвати передісторією Карлівки. Той період пов'язаний, перш за все, з господарюванням на цій території двох представників Полтавської полкової старшини. Першим, серед достеменно відомих на сьогодні, власником земель по річці Орчик (на жаль, коли саме це сталося і за яких обставин – не встановлено), де пізніше почала розбудовуватися слобода, яка отримала назву Карлівка, був суддя Полтавського полку і городовий отаман Іван Красноперич. Про це красномовно свідчать матеріали Генерального слідства про маєтності Полтавського полку 1729–1730 рр., а також дещо видозмінена назва лісу – Красноперівський, яка збереглася до наших днів (на початку XIX ст. все ще вживалася первісна – «Красноперечо(и-?)вській»)⁸. Все, що вдалося в зв'язку з цим зібрати, опубліковано в авторській

статті «Суддя Полтавського полку Іван Іванович Красноперич (Красноперий)»⁹. Важливо зазначити, що він належав до тієї категорії старшини, кому було заздалегідь відомо про таємні наміри гетьмана Івана Мазепи. На початку листопада 1708 р. Петро I видав кілька указів, де повелівав усім покинути опального гетьмана і повернутися на свій бік. На це було відведено місячний термін, а далі мало чекати покарання – конфіскація майна, арешти родини і т.п. Тож, умовно, можна прийняти, що Іван Красноперич втратив свої володіння в кінці листопада – на початку грудня 1708 р., але останню крапку в цьому питанні поставила Полтавська битва – 27 червня 1709 року (за старим стилем).

Землі, які належали прибічникам Мазепи – Полтавському судді Красноперичу та обозному Дорошу універсалами Олександра Меншикова (він же назвав їх і охоронними листами) від 18 червня 1709 р. та, повторно, від 13 травня 1710 р. були передані у «довічне» володіння Полтавським полковим осавулам Климу (Климентію) Нащинському та Василю Сухому у якості відзнаки за оборону Полтави від шведів¹⁰. Дехто з істориків помилково називає їх універсалами Івана Скоропадського. Є свідчення, що ґрунти по річці Орчик дісталися Нащинському. Доречно зазначити, що універсали (охоронні листи) Меншикова мали діяти до того часу, доки не буде надана царська грамота. Але такого не сталося. Можливо, саме через це, право і надалі володіти названими землями, на той час, полковому обозному Климу Нащинському та, близько семи років як вдові, Марії Сухій, було підтверджено універсалом гетьмана Івана Скоропадського від 12 липня 1721 року¹¹.

Тут доречно буде зауважити, що Нащинський робив активні спроби добитися для себе та М. Сухої підтвердження із столиці імперії

⁷ Джерела з історії Полтавського полку (середина XVII–XVIII). Т. 1 Компюти та ревізії Полтавського полку: Компюти 1649; Компюти 1718/упорядкув., підгот. до друку В.О. Мокляка. – Полтава: АСМІ, 2007. – С. 65–270.; Т. 2: Компюти та ревізії Полтавського полку: Компюти 1721/упорядкув., підгот. до друку В.О. Мокляка. – Полтава: АСМІ, 2010. – 435 с.

⁸ Генеральне слідство про маєтності Полтавського полку 1729–1730 / Упорядкування Івана Бутича. – Полтава: ВАТ «Видавництво «Полтава», 2007. – 175 с. – Док. № 99. – С. 47, 173.

⁹ Пилипець В. Суддя Полтавського полку Іван Іванович Красноперич (Красноперий)//Козацька скарбниця: гетьманські читання. Збірник наукових праць. Випуск 7. – К., 2011. – С. 171–184.

¹⁰ Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 51 (Генеральна Військова Канцелярія), оп. 3, спр. 615, арк. 14.

¹¹ Там само, арк. 15–16.

стосовно прав на подальше володіння маєтностями, відібраними у Красноперича і Дороша, які він, разом з Василем Сухим, отримав відповідно до універсалів Меншикова. Про це, зокрема, повідомляється в згаданому універсалі І. Скоропадського. Так, під час подорожі гетьмана до «великого града Москви» в січні 1718 р. полтавський обозний «по дорозе устрел» і, окрім іншого, передав загальний реєстр усіх названих маєтностей¹². Але, очевидно, під час зустрічей І. Скоропадського з царем вирішити це питання не вдалося. Тож, вірогідно, саме тому і було оголошено про права саме гетьманським універсалом від 12 липня 1721 року. Слід зазначити, що зміст раніше згаданого реєстру повністю збігається з текстом універсалу. Особливу цікавість, з огляду на тему, яка розглядається, викликає наступне повідомлення, вміщене в обох документах, із переліку володінь Кліма Нащинського:

«В О(р)чику речць хуто(р) где винниця была, Пасѣка з Рыбними ловлями і сѣнокоса. Владѣю Нащинскій»¹³.

Є свідчення, що за часів Красноперича дійсно мала існувати винокурня, але де саме – невідомо. Її обладнання було втрачено у 1708 – 1709 роках.

Безперечно, названий хутір не варто розглядати як населений пункт. Він, скоріш за все, слугував як тимчасовий прихисток для пасічника та сезонних працівників. Окрім іншого, він мав бути надійно замаскованим (на відміну від слободи, яка розбудовувалася на виднокрузі), щоб не стати легкою здобиччю під час зимових набігів татар. Про те, що це дійсно не був населений пункт, красномовно свідчить відсутність будь-яких про нього згадок в опублікованих, стараннями Володимира Мокляка, компутах Полтавського полку 1718 та 1721 роках¹⁴.

Слід зауважити, що Євфимія Нащинська і Марія Суха у своїй скарзі, поданій на ім'я гетьмана, у зв'язку з насильницькими діями генерала Вейсбаха восени 1722 р., доволі детально повідомляють про понесені ними матеріальні збитки. Серед яких і те, що стосується власності Нащинської на річці Орчик:

«...весь грунтъ На Орчику лежачи Забравши и пасѣчниковъ Розогнавши по(д) свое взялъ владѣніе;»¹⁵.

Але куди ж подівся хутір? Невже він міг вжити менше порожніх вуликів, яких не забули включити до скарги (не варто думати, що Вейсбах залишав хоч щось нещасним вдовам)?

Тож залишається відкритим питання про те, що Клим Нащинський, насправді, мав на увазі, коли повідомляв гетьману про «хуто(р) где винниця была»?

Хіба що, може, він дещо перебільшив...

У будь-якому разі рахувати такий «проблемний» хутір передвісником чи попередником слободи, майбутньої Карлівки, безперечно, не варто.

Клим Нащинський помер, вірогідно, десь у першій половині 1722 року, його володіння перейшли до вдови Євфимії та сина Якова (але, як виявилось, на дуже короткий термін).

У цей час відбулася подія, яка мала в подальшому доленосне значення для всієї майбутньої Карлівщини. Згідно з указом Петра I від 16 квітня 1722 р., адресованого сенату, на той час генерал-лейтенант, Вейсбах мав отримати «... на Украине изъ изменничьихъ описныхъ деревень... до петисотъ дворовъ крестьянскихъ»¹⁶. Виконуючи указ, на території Полтавського полку йому було виділено одне-єдине село – Куклинці (16 дворів), яке до подій 1708–1709 рр. належало полковому судді І. Красноперичу¹⁷. Незважаючи на те, що назване село не мало ніякого відношення до земельних маєтностей, які у 1709 р.

¹² Там само, арк. 15.

¹³ Там само, арк. 15 зв., арк. 30.

¹⁴ Джерела з історії Полтавського полку (середина XVII–XVIII). Т. 1 Компуті та ревізії Полтавського полку: Компут 1649; Компут 1718/упорядкув., підгот. до друку В.О. Мокляка. – Полтава: АСМІ, 2007. – С. 65–270.; Т. 2: Компуті та ревізії Полтавського полку: Компут 1721/упорядкув., підгот. до друку В.О. Мокляка. – Полтава: АСМІ, 2010. – 435 с.

¹⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 51 (Генеральна Військова Канцелярія), оп. 3, спр. 615, арк. 29–29 зв.

¹⁶ Сборникъ русскаго историческаго общества. Томъ одиннадцатый. – СПб., 1873. – 23+565+59с. – С. 467.

¹⁷ Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: нариси історії козацьких полків. Видання друге, доповнене. – К.: Видавничий дім «Стилос», 2004. – С. 252.

були пожалувані К. Нащинському і В. Сухому, ця подія стала приводом для Вейсбаха, починаючи десь з серпня 1722 року, відібрати для себе у їхніх овдовілих дружин усі колишні володіння Івана Красноперича, а вже заодно, без приводу, і те, що раніше належало обозному Дорошу¹⁸. Скарги Євфимії Нащинської і Марії Сухої на дії генерала Вейсбаха до новоствореної Малоросійської колегії та наказного гетьмана Павла Полуботка позитивного результату не принесли¹⁹.

Таким чином закінчився козацький період в історії Карлівських земель і розпочався зовсім інший, який доречно було б назвати періодом великого землеволодіння, який тривав до 1917 року.

Після ліквідації Малоросійської колегії і відновлення в Україні гетьманського правління, таємним радником Федором Наумовим разом з новообраним 1 жовтня 1727 року гетьманом Данилом Апостолом було зібрано та передано на розгляд до столиці імперії величезну кількість скарг малоросіян на дії тодішніх можновладців. Відповідно до «Экстракта изъ доношеній тайного советника Федора Наумова и гетмана Апостола», датованого 8 листопада 1727 р., генерал Вейсбах, окрім іншого, звинувачував у тому, що «две слободы поселиль себе на обывательскихъ земляхъ людьми Полтавскаго полка и оныя свои слободы отъ квартиръ и порцій уволилъ...»²⁰.

Про які саме слободи йшлося, стає зрозумілим із матеріалів вже названого Генерального слідства про маєтності Полтавського полку:

«Его высокопревосходительство господиныхъ генерал-аншефъ и кавалер фон Вейсбах на грунтахъ изменника Красноперича..., поселил во владение себе две слободки..., а поселение оныя

слободки – одна в Орчику, а другая – в Коломаку»²¹.

На р. Орчик – сучасне місто Карлівка, а на р. Коломак – сучасне село Ковалівка Полтавського району²².

Майбутня Карлівка згадується і в такому документі, як «Опись Полтавского полку рекъ Орелъ» – березень-квітень 1731 року, до того ж тільки як «слободка его высокопревосходител(ь)ства генерала и кавалера фонъ-Вейсбаха»²³.

Залишається тільки нагадати, як помилялися автори видання «Полтавщина: Енциклопедичний довідник», коли повідомляли, що нібито: «... землі Полтавського полку між річками Коломак й Орчик було віддано на ранг генералові російської армії Іогану-Бернгарду Вейсбаху», а також, що нібито, отримавши уже існуючу слободу «... він і перемейнував Орчик на Карлівку». Все це не відповідає дійсності. Щоправда існує одна згадка, де повідомляється про назву «Орчик», але документ датовано вже 1743 роком...

Загалом ретельний аналіз зібраних історичних документів і матеріалів дає підстави для наступних висновків:

1. Майбутня Карлівка почала заселятися І.-Б. Вейсбахом не раніше 1723 і не пізніше 1725–1726 рр. В усіх, відомих на сьогодні, історичних документах, датованих другою половиною 1727 – першою половиною 1731 рр., її називають тільки за іменем власника – «слободка генерала Вейсбаха» і ніяк не інакше.

Вперше під своєю сучасною назвою вона стає відомою із записів у щоденнику, на той час бунчукового товариша, Якова Андрійовича Марковича, датованих 8–12 жовтня 1731 року²⁴.

¹⁸ Пилипець В. Суддя Полтавського полку Іван Іванович Красноперич (Красноперий)//Козацька скарбниця: гетьманські читання. Збірник наукових праць. Випуск 7. – К., 2011. – С. 171–184.

¹⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК), ф. 51 (Генеральна Військова Канцелярія), оп. 3, спр. 615, арк. 26, 28–29 зв., 33–36.

²⁰ Протоколи, журнали и указы Верховного тайного Совета. 1728. Том V (январь–июнь 1728 г.)//Сборник императорского русского исторического общества. Том семдесят девятый. – СПб., 1891. – XXXIX+603+VII с. – С. 254–255.

²¹ Генеральне слідство про маєтності Полтавського полку 1729–1730 /Упорядкування Івана Бутича. – Полтава: ВАТ «Видавництво «Полтава», 2007. – 175 с. – Док. № 99. – С. 47.

²² Там само, арк. 173.

²³ Опись Полтавского полку рекъ Орелъ//Чтенія въ Императорскомъ обществѣ Исторіи и Древностей Россійскихъ при Московскомъ университете. Книга первая. Двѣсти двадцать восьмая/Издана подъ завѣдываніемъ М.К. Любавскаго. – М.: Синоидальная Типографія, 1909. – 12+II+294+II+48+234+48с. – С. 5–26.

²⁴ Маркович Я. Дневникъ генеральнаго подскарбія Якова Марковича (1717–1767 гг.). Изданіе «Кіевской Старины, подъ редакціей Ал. Лазаревскаго. Часть третья (1730–1734 гг.). – К.: Типографія Корчакъ-Новицкаго, 1897. – С. 138–140.

2. Полтавська битва 1709 р. суттєво вплинула на долю, а відтак і на всю подальшу історію, на той час майбутньої, Карлівщини. Це полягає, перш за все, в тому, що представник козацької старшинської еліти – суддя Полтавського полку і городовий отаман Іван Красноперич, будучи прибічником гетьмана Мазепи, втратив усі свої маєтності і вони потрапили до розряду, так званих, «изменническихъ грунтовъ». Саме це в підсумку і стало приводом до їх захоплення генералом Вейсбахом. Результатом його дій стало створення величезного за територією маєтку, який до 1917 р. залишався у власності тих чи інших високопосадовців російської імперії й розвивався як цілісний територіально-господарський комплекс.

3. Складається враження, що І.-Б. Вейсбах, в умовах нищення Петром I, після смерті Івана Скоропадського, інституту гетьманства, не обмежився тільки захопленням ґрунтів, які свого часу були власністю Красноперича і Дороша, а приєднав до них і певну частину навколишніх земель. Інакше, все ж таки, буде важко пояснити: як він став власником величезного маєтку, що розкинувся по обидва боки р. Орчик (від р. Тагамлика до р. Берестової) та який, за більш пізніми свідченнями, складав загальну площу близько 100 000 га? Юридично Вейсбах закріпив за собою усі ці, так би мовити, «надбання», вже за часів Анни Іоаннівни, коли отримав від російської імператриці 26 квітня 1732 р. позитивну резолюцію на своє клопотання про надання Диплому на «пожалувані в 1722 р. маєтності» на території України²⁵.

4. Саме слободі Карлівці судилося стати найпершим і найбільшим населеним пунктом на всій навколишній території. Від самого початку це – адміністративний і духовний (церковний) центр величезного власницького маєтку. Принаймні, восени 1731 р. генерал-аншеф І.-Б. Вейсбах використовував її в якості резиденції (штаб-квартири), звідкіля керував та контролював за ходом робіт по зведенню Української оборонної лінії²⁶.

Цьому дуже сприяло її розташування близько середини лінії, до того ж на відстані якихось 25 км. Більш сприятливого місця для резиденції годі було й шукати, (загалом питання щодо зв'язку Карлівки з будівництвом Української лінії варте окремого дослідження). Вже, принаймні, в 70-х роках XVIII ст. її починають називати містечком²⁷. Те, що сьогодні місто Карлівка є районним центром – результат закономірного і довготривалого історичного процесу.

5. Дехто з істориків називає І.-Б. Вейсбаха чи не автором проекту Української лінії. Нібито саме він звернувся до Анни Іоаннівни, ледь вона стала очільницею російської імперії, з пропозицією про будівництво (зокрема, таке припускав Д.І. Багалій). Відшукати достовірні документальні свідчення про таке, на сьогодні, поки що не вдалося. Але, не може викликати сумніву те, що І.-Б. Вейсбах мав особисту, дуже велику зацікавленість в будівництві саме такої укріпленої (оборонної) лінії. Загалом, як сучасники так і історики, дуже по-різному оцінювали (і оцінюють) як бойові можливості цього укріплення, так і наслідки його будівництва для тодішньої України. Варто було б пригадати, хоча б, рядки однієї народної пісні:

**Поорали, посіяли – та нікому жати,
Поїхали козаченьки лінію копати...**

Зате у Вейсбаха не було жодних підстав для смутку. Він отримав те, про що можна було хіба що мріяти – унікальні, в усіх відношеннях, можливості для залюднення Карлівського маєтку! Саме його землі стали тепер чи не найкраще захищеними! І не дивно, що з початком будівництва лінії з'являється Федорівка, а, вірогідно, кількома роками пізніше – Варварівка (сьогодні це питання продовжує досліджуватися). Десь у той же період, вище за течією Орчика, Вейсбах, очевидно цього разу вже на куплених землях, заселяє ще одну слободу – Скелка. Сьогодні село Вільхуватка Чутівського району Полтавської області.

²⁵ Бумаги кабинета Министровъ императрицы Анны Иоанновны 1731–1740 гг. Томъ I (1731–1732гг.) // Сборникъ императорскаго русскаго историческаго общества. Томъ сто четвертый. – Юрьевъ: Типографія К.Матисена, 1898. – ХСII+580+VI с. – С. 238.

²⁶ *Маркович Я.* Дневникъ генеральнаго подскарбія Якова Марковича (1717–1767 гг.). Изданіе «Кіевской Старины, подъ редакціей Ал. Лазаревскаго. Часть третья (1730–1734 гг.). – К.: Типографія Корчакъ – Новицкаго, 1897. – С. 138–140.

²⁷ ЦДІУАК (м. Київ), ф. 127 (Київська духовна консисторія), оп. 1017, спр. 13, арк. 1501.

Як повідомляє Василь Пірко, територія Карлівщини перебувала в зоні дії (інакше – під захистом) Козловського полку²⁸. Про це також свідчать картографічні матеріали зібрані Ф. Ласковським²⁹. По суті теж саме, з посиланням на О.К. Байова, підтверджує і Григорій Заїка.

6. Карлівський маєток виявився настільки «ласим шматочком», що його уподобав собі генерал-фельдмаршал Бурхард-Христоф Мініх. Він добився його отримання разом з іншими українськими володіннями, на той час вже покійного, І.-Б. Вейсбаха, у якості відзнаки за успішний Кримський похід 1736 року. Про це свідчить резолюція Анни Іоаннівни від 20 січня 1737 р. на «всеподданнійшому прошенні» Мініха від 13 січня того ж року³⁰. Як повідомляє Я. Маркович записом у щоденнику від 26 лютого 1739 р., Карлівка, за тих обставин, була перейменована на Мініхполь³¹. Очевидно, вже це має красномовно свідчити про те, яке значення надавав їй самолюбивий Мініх. Така назва проіснувала, принаймні, до квітня-червня 1743 року.

Всі свої здобутки – чини, винагороди, кошти, рухоме і нерухоме майно (за тим рахунком і Карлівські землі) генерал – фельдмаршал Б.-Х. Мініх фактично втратив в ніч з 24 на 25 листопада 1741 р., в момент свого арешту під час державного перевороту на користь дочки Петра I – Єлизавети Петрівни. Але остаточну крапку в цьому питанні було поставлено Маніфестом від 22 січня 1742 р. де, зокрема, оголошувалося про підтримку «сентенції» Генерального Суду, що слід «...движимья и недвижимья ихъ имения взять на Насъ»³².

Через два місяці, 26 березня 1742 р., Сенатським указом була створена так звана «Комиссия экономии описанных на Ея Императорское Величество Малороссийскихъ маестностей...»³³, до підпорядкування якої увійшли і Карлівські землі. Протягом всього того періоду, до передачі маєтка новому власнику, як раніше повідомлялося, за Карлівкою продовжувала зберігатися назва, дана ще Мініхом – «Мініхполь». Це був визнаний центр навколишніх земель, існувало навіть так зване Мініхпольське відомство, очолюване «смотрителем» поручиком Іваном Котляревським (родинний зв'язок з відомим українським драматургом і поетом не встановлено)³⁴. Я. Маркович записом у щоденнику від 17 травня 1743 р. свідчить, що в той період карлівські землі продовжували рахуватися у складі Полтавського полку³⁵.

7. Через рік після заслання Б.-Х. Мініха до Сибіру, указом від 30 квітня 1743 року, Єлизавета Петрівна подарувала маєток своєму фавориту Олексію Григоровичу Розумовському, після смерті якого 6 листопада 1771 р. він перейшов у спадок до молодшого брата – Кирила Розумовського, на той час уже колишнього останнього гетьмана Лівобережної України. Катерина II грамотою від 5 грудня 1779 р. підтвердила всі права Кирила Розумовського на пожалувані Єлизаветою Петрівною його брату Олексію маєтності, що було ще двічі підтверджено грамотами від 7 січня 1782 р. та 13 травня 1784 р. Карлівський маєток перебував у власності сімейства Розумовських впродовж близько 106 років.

²⁸ Пірко В. Оборонні споруди в межиріччі Дніпра і Сіверського Дінця (друга половина XVII–XVIII ст.). – Донецьк, 2007. – С. 40.

²⁹ Ласковский Ф. Ф. Карты, планы и чертежи к III части материалов для истории инженерного искусства в России. – С. Петербург: в типографии императорской академии наук, 1866. – Арк. 6.

³⁰ Бумаги кабинета министровъ императрицы Анны Иоанновны 1731–1740 гг. Томъ VI (1737г.) // Сборник императорскаго русскаго историческаго общества. Томъ сто семнадцатый. – Юрьевъ, 1904. – XLIII+[2]+787+IVс. – С. 31.

³¹ Маркович Я. Дневник Якова Марковича. Том IV. 1735 – 1740 роки / Видав Модзалевський. – Київ – Львів, 1913. – VI+385с. – С. 243.

³² Полное собрание Законовъ Россійской имперіи съ 1649 года. Томъ XI. 1740–1745. – СПб.: Печатано въ Типографіи II Отдѣленія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, 1830. – 988 с. – Док. № 8506. – С. 567–577.; Док. № 8535. – С. 590–591.

³³ Там само.

³⁴ Барвинській В. Крестьяне в Лѣвобережной Украинѣ въ XVII–XVIII в.в. – Харьковъ: Типографія и Литографія М.Зильбербергъ и С-вья, 1909. – 296+ IV с. – С. 242–243.

³⁵ Марковичъ Я. Дневныя записки малороссійскаго подскарбія генеральнаго Якова Марковича/ Изданіе Александра Марковича. Часть вторая. – М: въ типографіи В. Готье, 1859. – С.191–192.

* * *

Складена у 1752 р. «Перечневая табель полку Полтавского сотнѣ первой полковой, коликое число въ оной сотнѣ имѣется посполитихъ людей владѣльческихъ подданныхъ, въ томъ числѣ селскихъ старшинъ и служителей яко: комисарчиковъ, десятниковъ и протчихъ, дворовъ такожъ и особо состоящихъ бездворнихъ хатъ і во всехъ хатахъ семей...» надає уявлення щодо стану справ по населених пунктах тодішнього Карлівського маєтку на середину XVIII ст.

На той час там проживало: «села Карловки» – 330 сімей; села Федоровки – 105 сімей; села Варваровки – 78 сімей. Окрім того, до складу маєтку входило і село Ковалівка (засноване Вейсбахом на р. Коломак одночасно з Карлівкою), де проживало 106 сімей³⁶. Тільки ця територія ніколи не примикала до основної.

Десь у той же період Карлівка набуває і статусу адміністративно-територіального церковного центру, – не викликає сумніву, що, принаймні, вже в 40-х роках XVIII ст. існувала так звана Карлівська хрестова намістія (намістня) в складі Полтавської протопопії Київської єпархії, що загалом було «привілегією», як правило, сотенних містечок (тай то – не всіх) Полтавського полку. Продовжує згадуватися Карлівська намістія і в документах за 1777 рік.

Згідно з відправленими 26 листопада 1751 року «з духовного правління в усю протопопію Полтавську» спеціальними ордерами був удостоєний високої честі бути призначеним духовником для всіх категорій священнослужителів протопопії «вдовий НАМІСНИК КАРЛІВСЬКИЙ Йосиф (Іосиф) Іванов»³⁷.

Дуже ймовірно, що це було найперше подібне призначення в історії Полтавської протопопії! Статус духовника було ще раз підтверджено в листопаді 1758 року, коли він уже перебував в Полтавському Хрестовоздвижен-

ському монастирі як ієромонах на ім'я Іларіон.

Тож «усі намісники, сільські священники і диякони» Полтавської протопопії (Полтавського полку) мали «в усі чотири пости по всяк рік», починаючи з 1751 р., приїздити до Карлівки (а пізніше до Хрестовоздвиженського монастиря) «для очищення совісті до призначеного в протопопії Полтавській духовника». І тільки з віддалених місць дозволялося приїздити двічі на рік.

Згідно з указом Катерини II «подписанному на докладѣ» Вільбова, Паніна, графа Чернишова та Мельгунова 11 червня 1764 р., та оголошеному Сенатським указом від 22 липня того ж року, була створена Катерининська провінція, яка стала частиною новоствореної указом від 22 березня 1764 р. Новоросійської губернії. До її складу мали входити і карлівські землі. Але на практиці процес відчуження земель через активний спротив, у першу чергу, великих землевласників Полтавського полку відбувався дуже мляво тож, очевидно, і розтягнувся не на один рік. Скоріш за все, саме через це, згідно з Рум'янцевським описом, Карлівщина продовжує певний час рахуватися у складі Першої сотні Полтавського полку (Ковалівка – Другої сотні)³⁸. Окрім того, в структурі Катерининської провінції вона, скоріш за все, представляла собою окрему, самостійну адміністративну одиницю (особливо з огляду на те, хто були її власники). І хоча документальних свідчень щодо цього, на сьогодні, бракує, але судити про це дозволяє наступне.

1. У кінці детального опису структурних одиниць та чисельності населення Катерининської провінції станом на 1773 р. А. Скальковський додає окремим п'ятим пунктом, на жаль, дещо невиразно таке: «5. **Владѣльческихъ поселянь** (вид. авт.) 2,345 мужескаго и 2,147 женскаго пола душъ»³⁹.

³⁶ Перечневая табель полку Полтавского сотнѣ первой полковой, коликое число въ оной сотнѣ имѣется посполитихъ людей владѣльческихъ подданныхъ...//Труды Полтавской Ученой Архивной Коммиссии. Издано подъ редакціей дѣйствительныхъ членовъ коммиссии: В.И. Василенка, Л.В. Падалки и И.Ф. Павловскаго. Вып. 1. – Полтава: электрическая Типо-литографія И.А. Дохмана, 1905. – 5+IX+214+12+137+ III с. – С. 104–105.

³⁷ *Яворницький Д.І.* До історії степової України. – Дніпропетровськ: «Січ», 2004. – 443 с. – С. 10–11.

³⁸ Генеральний опис Лівобережної України 1764–1769рр.: Показчик населених пунктів. – Київ, 1959. – С. 73–81.

³⁹ *Скальковскій А.* Хронологическое обозрѣніе истории Новоросійскаго края. 1731–1823. Часть I, съ 1731-го по 1796-й годъ. – Одесса: Печатано въ Городской Типографіи, 1836. – [4]+XI+[3]+287+[5]с. ил.+1 л. план. – С. 92.

2. Повідомлення В. Кабузана щодо складу провінції (на жаль, джерело не вказано) станом на 1775 р. загалом, коли не брати до уваги державні слободи «Новые и Малые Водолаги», (які у 1773 р. було передано до Слобідсько-Української губернії) не суперечить опису Скальковського, але дещо уточнює. Тож до її складу на той час входили: «Украинская линия, Донецкий и Днепровский пикинерные полки и помещицьи слободы: Карловка, Федоровка и Варваровка. (вид. – В.П.)»⁴⁰. Інакше – Карлівська волость!⁴¹

Щоправда, в іншому місці цієї ж праці (цього разу йдеться, вірогідно, про 1764 р.) В. Кабузан до складу Донецького пікінерського полку включає: «принадлежащие гетьману К.Г. Разумовскому села Карловка, Федоровка и Варваровка»⁴². Коли навіть не брати до уваги те, що згадані села до 1771 р., належали ніяк не Кирилу Розумовському, а його брату – Олексію, то й тоді перше його повідомлення виглядає більш переконливо...

Слід зазначити, що майже весь період володіння Карлівщиною сімейством Розумовських (близько 106 років) ця територія у більшості документів дійсно мала назву – Карлівська волость (щоправда такий термін існував і пізніше, але вже в дещо іншому значенні).

Варто згадати, що термін «волость» на територіях російської імперії до виходу відомого Маніфесту 19 лютого 1861р. впродовж не одного століття вживався щодо великої окремої території, яка перебувала у власності вищої державної аристократії (по своїй суті – велике феодальне землеволодіння). Так, для прикладу, академік Гільденштедт (з 1771 року дійсний член російської Академії Наук і професор природничої

історії) у своєму подорожньому щоденнику 1774 року називає дев'ять волостей, що були на той час власністю Кирила Розумовського («1-я Почепская; 2-я Бакланская; 3-я Шептаковская...»), п'ята за рахунком – Карлівська (яку він відвідав 16-го вересня того року)⁴³.

У той період в адміністративному відношенні волості були близькими до полкових сотень, а їхні центри, відповідно, ототожнювалися з сотенними містечками. Тож зовсім не випадково Гільденштедт повідомляє про Карлівську волость наступне: «...крестьяне живут в городкѣ Карловкѣ и его округѣ, причислены частью к полтавскому полку, частью к Екатерининской провинции» (на жаль, він не дає пояснення такому розподілу місць проживання)⁴⁴.

Доречно зауважити, що це не найдавніше відоме сьогодні повідомлення, де Карлівка названа містечком. Про теж саме свідчать і церковні документи. Зокрема «Роспись протопопии Полтавской Мѣстечка Карловки ц(е)ркви Успения пресвятыя Б(о)городицы... 1771 года»⁴⁵.

Не зайвим буде пригадати і найпершу картографічну згадку про Карлівку, що має назву: «Карта операцій воєнних дій між Доном і Дніпром переможної армії російської імператриці (Анни Іоаннівни) в 1736 р.», вигравірована імператорською Академією Наук у С.-Петербурзі по свіжих слідах подій (картограф і видавець Матіас Зойтер, примірник видано в Аусбурзі близько 1740 року, німецькою мовою). Характерною особливістю є те, що на ній нанесено населені пункти за статусом не нижче сотенного містечка, серед них і Карлівка.

Окрім у названих подорожнього щоденника та «Росписи протопопии...», про неї, як про містечко, повідомляється в церковних документах

⁴⁰ Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858 гг.). – М.: Издательство «Наука», 1976. – С. 54.

⁴¹ Сеницкий Л. Путешествия в Малороссию академика Гильденштедта и кн. И.М. Долгорукаго//Киевская старина: Ежемесячный исторический журнал. Июнь. Томъ ХLI. – К.: Типографія Г.Т. Корчак – Новицкаго, 1893. – С. 30.

⁴² Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858 гг.). – М.: Издательство «Наука», 1976. – С. 116.

⁴³ Сеницкий Л. Путешествия в Малороссию академика Гильденштедта и кн. И.М. Долгорукаго//Киевская старина: Ежемесячный исторический журнал. Июнь. Томъ ХLI. – К.: Типографія Г.Т. Корчак – Новицкаго, 1893. – С. 30.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ ЦДІУАК, ф. 127, оп. 1017, спр. 13, арк. 1501. дь. – Одесса: Печатано вь Городской Типографіи, 1836. – [4]+XI+[3]+287+[5]с. ил.+1 л. план. – С. 92.

станом на 1775–1777 та 1784 рр., а також у описі до Атласу Катеринославського намісництва 1787 року. Та чи не найбільш показовою є згадка у виданні Л.М. Максимовича «Новый и полный географический Словарь Россійскаго государства или Лексиконъ...», 1788 р., а саме: «КАРЛОВКА, местечко Екатеринославскаго Наместничества, въ коемъ бывають въ году три ярмарки»⁴⁶. Подібне повідомлення, вміщене у такому поважному статистичному виданні, очевидно слід розцінювати, як визнання за нею статусу містечка, так би мовити, вже на державному рівні. Особливо з огляду на те, що напередодні, 9 червня 1787 р., під час повернення з подорожі до Криму, по дорозі з Полтави до Костянтинограду, імператриця Катерина II зупинялася в Карлівці та мала там обід⁴⁷.

На тлі перерахованого дещо неочікувано виглядає повідомлення, вміщене в публікації описів Лівобережної України кінця XVIII ст. – початку XIX ст., у розділі «Список наявних у Малоросійській губернії селищ із зазначенням, в яких вони містяться повітах і скільки в кожному душ чоловічої статі, що сплачують податки 1799–1801 років», де Карлівка знову названа селом. Щоправда, село неабияке – 2275 тільки ревських душ (для порівняння: в тогочасній Полтаві – 3789 душ, а в сусідньому місті Костянтинограді – лише 431 душа)⁴⁸. Тож, скоріш за все, укладач чи то не був обізнаним з місцевими реаліями, чи, можливо, припустився помилки...

У подорожньому щоденнику академіка Гільденштедта має місце ще одне повідомлення, що варте особливої уваги: «На возвишеніи находится **небольшое 4-х угольное укрѣпленіце** (вид. – В.П.), церковъ и барській домъ. Вокругъ Карловки много вѣтранныхъ мельницъ»⁴⁹.

Що відомо про згадане «укрѣпленіце» з інших джерел? Фахівці Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації повідомляють таке: «В районі сучасної центральної площі, на південь від перехрестя вул. Леніна (сьогодні вулиця Полтавський Шлях – авт.) та Радевича, ще в кінці XIX ст. зберігалися **рештки чотирикутного в плані укріплення** (вид. – В.П.) першої половини XVIII ст. «на горе при р. Орчик... с валами с входом с запада», розміром близько 200х200 м. (у попередній публікації – 205х205м. – В.П.). Це й були **залишки містечкової фортифікації** (вид. – В.П.) фіналу Гетьманської доби»⁵⁰.

Тут доречно буде згадати, що фортеці Української оборонної лінії, як правило, мали розміри 150х150 кроків (про це, зокрема, повідомляє і сам Гільденштедт), або, приблизно 105х105 метрів. Тож виходить так, що різниця за площею більше ніж в 3,5 рази на користь Карлівського фортифікаційного укріплення. Навіть коли археологи дещо помиляються, карлівська земляна фортеця (а мова може йти, мабуть, тільки про таку споруду) за розмірами ніяк не могла поступатися лінійним фортецям...

Сьогодні дослідники історії Карлівщини (завдяки старанням, на жаль, нині покійного місцевого краєзнавця Михайла Федоровича Ковальова) мають змогу працювати з документами «Атласа Землям Владения Его Сиятельства Господина Генерал майора и кавалера Графа Льва Кирилловича Разумовскаго, Карловской Волости... Сочинен 1817-го года». Тож на «Плане Части Селенія Мѣстечка Карловки» та «Плане Господскаго Строенія въ Мѣстечкѣ Карловкѣ имѣющагося» чітко нанесено обриси валів прямокутного у плані укріплення, кожен кут якого

⁴⁶ Максимовичъ Л.М. Новый и полный географический словарь Россійскаго государства или Лексиконъ, ..., Часть II. – М.: в Унивѣрситетской Типографіи, 1877. – С. 208.

⁴⁷ Храповицкій А.В. Журналъ высочайшаго путешествія Ея величества государыни императрицы Екатерины II самодержицы всероссійской въ Полуденныя Страны Россіи, въ 1787 году. – М.: в Унивѣрситетской Типографіи, 1787. – С. 95.

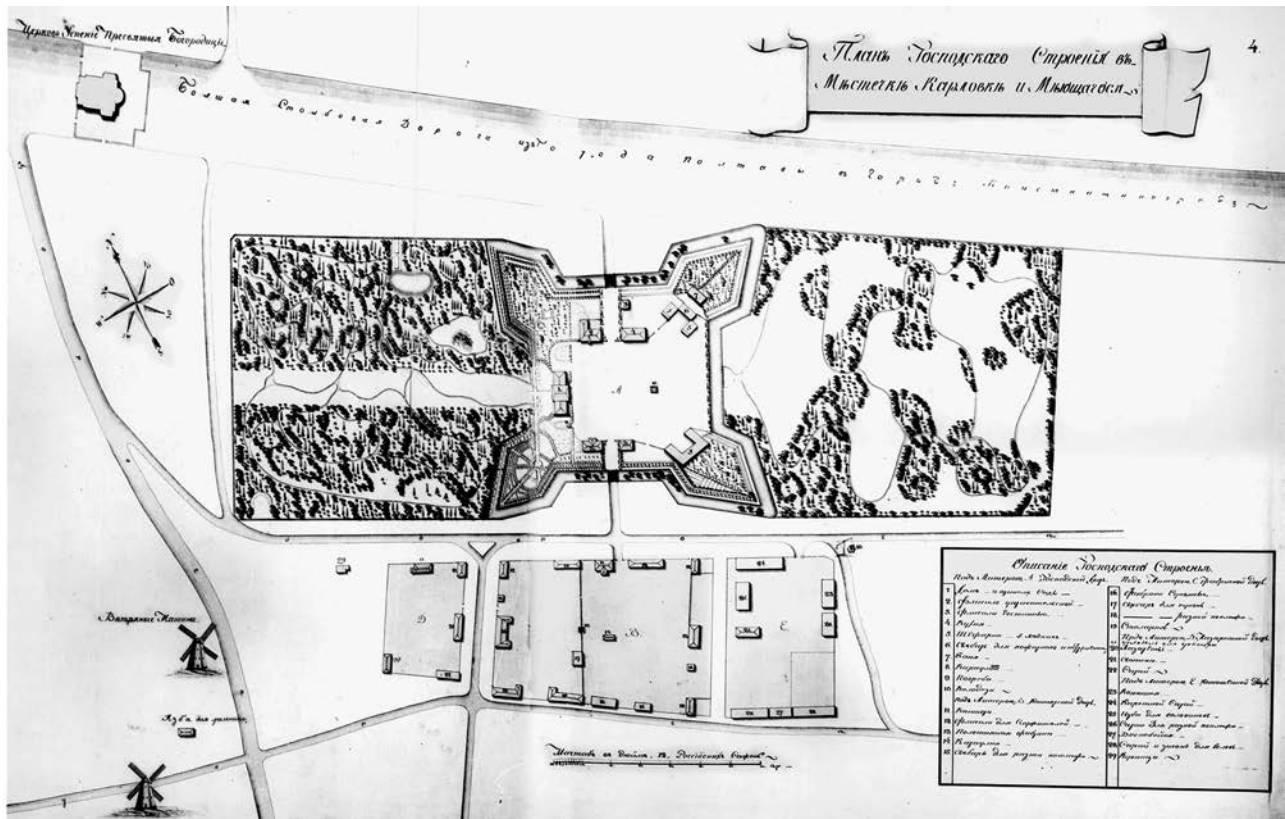
⁴⁸ Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. – Київ: «Наукова думка», 1997. – 321с + 32 ил. схем. – С. 177–180.

⁴⁹ Синицкій Л. Путешествія въ Малороссію академіка Гильденштедта и кн. И.М. Долгорукаго//Киевская старина: Ежемесячный исторический журналъ. Іюнь. Томъ ХLI. – К.: Типографія Г.Т. Корчак – Новицкаго, 1893. – С. 38.

⁵⁰ Кулатова І.М. Супруненко О.Б. Звіт про обстеження пам'яток археології на території м.Карлівка Полтавської обл. 1999 рік // Науковий архів ЦОДПА, фонд експедицій, спр. 214, арк. 2.

обладнано вражаючих пропорцій бастіоном (станом на кінець XIX ст. про це, очевидно, перестали згадувати). У той період та, принаймні, до середини XIX ст. на площі, обмеженій фор-

течними валами, знаходився «господский двор», який складався з 11 будівель та споруд різного призначення, при цьому площа бастіонів була задіяна тільки частково⁵¹ (малюнок 1).

Мал. 1. «План господского строения в местечке Карловке имеющегося», 1817 р.

На жаль, існують певні складнощі щодо встановлення точних розмірів укріплення, зображеного на згаданих планах. Але, можна вести мову про наближені розрахунки, згідно з ними:

– розміри прямокутної частини земляної фортеці могли приблизно дорівнювати 75x73 саж. Коли брати до розрахунку казенну (трьохаршинну) сажень, це мало б становити 160x155 метрів;

– загальний розмір фортифікаційної споруди (територія забудови) з урахуванням бастіонів, – 110x107 саж. або, відповідно – 234x227 метрів.

Враховуючи можливу похибку, є підстави констатувати, що розрахований зовнішній периметр укріплення є близьким до того, що повідомляють археологи. Тут слід врахувати ще й те, наскільки складно провести заміри на місце-

вості, де слідів споруди практично не лишилося, через суцільну забудову.

Серед матеріалів, опублікованих Ф.Ф. Ласковським є план-карта Української оборонної лінії, яка була накреслена, вірогідно, десь у 1738 році (але не раніше!). На жаль, населені пункти на ній не нанесено, окрім Полтави, та й то тільки тому, що Мініх, з якихось міркувань, включив її фортецю до штату лінії. Але географічні об'єкти достатньо добре впізнаються і всі елементи лінії нанесено досить чітко. Контури річки Орчик (на схемі Олчик) тільки віддалено нагадують її справжній стан, але цілком достатньо щоб зорієнтуватися, що близько місця можливого розташування Карлівки, на високому правому березі нанесено умовні зображення двох блокгаузів, які безперечно, були штатними одиницями Української лінії⁵².

⁵¹ РДІА (м. Санкт-Петербург), ф. 485, оп 1, спр. 251. (Плани Карлівського маєтку та церкви, розташованій в ньому). – 5 арк. (із матеріалів зібраних карлівським краєзнавцем Михайлом Федоровичем Ковальовим).

⁵² Ласковський Ф.Ф. Карты, планы и чертежи к III части материалов для истории инженерного искусства в России. – С.-Петербург: в типографии императорской академии наук, 1866. – Арк. 6.

Не повинно викликати сумніву, що один з них знаходився у Карлівці (інший, вірогідно, у Федорівці) та й до того ж у середині земляної фортеці, виконуючи роль дитинця. Будівництво їх нарізно було б абсолютно недоцільним та суперечило всім канонам фортифікаційної науки.

Те, що на план-карті нанесено тільки блокгауз (блокгаузи), очевидно, слід розцінювати, що до штату лінії входив (входили) та мав відповідне «централізоване» забезпечення тільки фортифікаційну споруду. Що ж до земляної фортеці то, скоріш за все, вона була «позаштатним» бойовим

укріпленням і знаходилася, так би мовити, «на утриманні» місцевих жителів. Подібне в ті часи було звичним явищем. Щодо розмірів фортеці – не варто забувати, хто були власники Карлівки...

Тож залишається останнє питання: що, насправді, було продемонстровано академіку Гільденштедту під час його перебування у Карлівці 16 вересня 1774 р.? Хіба що, може, насправді він устиг розгледіти тільки один з чотирьох бастіонів, приблизні розміри яких могли становити: фас – близько 60 м., фланк – 25 м.? Чим не маленька «крепостца»? (малюнок 2).

Мал. 2. Фрагмент «Генеральной карты Новороссийской губернии, разделенной на уезды», складеної І. Іслєньєвим у 1779 р.

Після розподілу Новоросійської губернії на власне Новоросійську та Азовську, згідно з указом від 14 лютого 1775 р., та підпорядкування фактично в 1776 р. Катерининської провінції Азовської губернії, карлівські землі відійшли до складу новоствореного Новосанжарівського повіту («Новосанжаровского уезда») Полтавської провінції Новоросійської губернії. Вказаний повіт згадується в різних джерелах до 1782 р., включно.

Після затвердження указом від 22 січня 1784 р. кінцевої структури новоствореного в 1783 р. Катеринославського намісництва до його складу ввійшло 15 повітів, серед яких – Костянтиноградський.

Саме тоді фортеця Бельовська була перейменована в повітове місто Костянтиноград. До складу новоствореного Костянтиноградського повіту вперше ввійшли і Карлівські землі.

Згідно з іменним указом імператора Павла I Сенату від 30 листопада 1796 р. «О возстановленіи в Малороссіи правленія и судопроизводства сообразно тамошнимъ правиламъ и прежнимъ обрядамъ», скасовувалися намісництва, запроваджені Катериною II, а замість них створювалися губернії, зокрема на Лівобережжі – Малоросійська губернія з центром у Чернігові⁵³.

Карлівка з навколишніми землями ввійшла до складу Полтавського повіту Малоросійської губернії. Костянтиноградський повіт було скасовано, а сам Костянтиноград перейменовано в посад, а згодом у заштатне місто.

Згідно зі «Списком наявних у Малоросійській губернії селищ, із зазначенням, в яких вони містяться повітах і скільки в кожному душ чоловічої статі, що сплачують податки 1799–1801 років» населення Карлівського маєтку (волості) на кінець XVIII ст. (початок XIX ст.) складало:

«село (містечко – авт.) Карловка – 2275 душ» (чол. статі)

«село Федоровка – 940 душ» (чол. статі)

«село Варваровка – 826 душ» (чол. статі)

«деревня Климовка – 404 души» (чол. статі)

«деревня Поповка – 178 душ» (чол. статі)

«село Кирилполь – 46 душ» (чол. статі)

«село Кириловка – 618 душ» (чол. статі) – ?

«слобода Тагамлицкая – 115 душ» (чол. статі) – ?

«хутор Вланковскій – 27 душ» (чол. статі)

«село Коваліовка – 311 душ» (чол. статі)⁵⁴

Окрім того, очевидно, вже тоді у складі маєтку рахувалася Ладжинка – «деревня Ладжинская», але встановити кількість її населення досить складно через те, що ця назва згадується в «Списку ...» неодноразово. З тієї ж причини не можуть не існувати певні сумніви і щодо «слободы Тагамлицкой» (нині, вірогідно, с. Кошманівка Машівського району Полтавської обл.). Продовжує залишатися нез'ясовним питання і стосовно розташування та статусу села

Кирилівка. Не виключено, що «село Кириловка» і «село Кирилполь» можуть виявитися одним населеним пунктом (нині Красноградського району Харківської обл.).

Відповідно до «Распределительной записи имени графа Кирилла Григорьевича Разумовского между его сыновьями», що була зареєстрована в нижньому земському Конотопському суді 24 квітня 1800 р. четвертий син останнього Українського гетьмана – Лев Кирилович Розумовський фактично отримав у володіння «в повете полтавском, волость Карловскую, во всей ей нынешней целости, с принадлежащими к ней сёлами, деревнями и хуторами, с конным при ней заводом и всякими другими заведениями и личностью»⁵⁵, а юридичні права йому було надано після смерті батька 3 січня 1803 року.

Про заклади тодішнього Карлівського маєтку (волості) надає інформацію «Топографічний опис Малоросійської губернії 1798-1800 років» у розділі «Топографическое описание повета Полтавского»:

● «Конский завод... фельдмаршала графа Разумовского в волости Карловской, из п'яти Жеребцов и осьмидесяти кобыл украинской породы».

● «Рогатого скота завод... фельдмаршала графа Разумовского в волости Карловской из тысячи трёхсот штук».

● «Овечий завод... в волости Карловской, из пяти тысяч ста шестидесяти штук»⁵⁶.

Вступ у володіння Карлівським маєтком Лев Розумовський ознаменував будівництвом, у тому ж таки 1800 р., нової споруди «Церкви Варваринской» в селі Варварівка.

Сьогодні територія колись величезного Карлівського маєтку (простягалася від р. Тагамлик до р. Берестова), коли не брати до уваги село Ковалівка на р. Коломак, нерівномірно розподілена між районами: Карлівським і Машівським Полтавської та Красноградським Харківської областей.

⁵³ Полное собрание Законовъ Россійской имперіи съ 1649 года. Томъ XXIV Съ 6 ноября 1796 по 1798. – СПб.: Печатано въ Типографіи II Отдѣленія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, 1830. – 869с. – Док. № 17594. – С. 212–213.

⁵⁴ Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. – Київ: «Наукова думка», 1997. – 321с + 32 ил. схем. – С. 177, 180.

⁵⁵ Лазаревский А. Распределительная записъ имени графа Кирилла Григорьевича Разумовскаго между его сыновьями//Киевская старина: Ежемесячный исторический журнал. Август. Том XXXIV. – К.: Типография Г.Т. Корчак – Новицкаго, 1891. – С. 320.

⁵⁶ Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. – Київ: «Наукова думка», 1997. – 321с + 32 ил. схем. – С. 67–68.

References

- Arandarenko N. Zapysky o Poltavskoi huberniy, sostavlennye v 1846 hodu. Chast III. – Poltava: Ty-pohr. Hubernsk. Prav., 1852. – 434+48s. – S. 263–264.
- Barvynskii V. Krestiane v L'voberezhnoi Ukraini v XVII–XVIII v. v. – Kharkov: Ty-pohrafiia y Lytohrafiia M. Zylberberh y S-via, 1909. – 296+ IVs. – S. 242–243.
- Bumahu kabyneta Mynystrov' ymperatrytsy Anny Ioannovny 1731–1740 hh. Tom' I (1731–1732hh.) // Sbornyk' ymperatorskoho russkoho ystorycheskoho obshchestva. Tom' sto chetvertyi. – Yurev: Ty-pohrafiia K. Matysena, 1898. – KhSII+580+VI s. – S. 238.
- Bumahu kabyneta mynystrov' ymperatrytsy Anny Yoannovny 1731 – 1740hh. Tom' VI (1737h.) // Sbornyk' ymperatorskoho russkoho ystorycheskoho obshchestva. Tom' sto semnadsatyi. – Yurev, 1904. – KhLIII+[2]+787+IVs. – S. 31.
- Dzherela z istorii Poltavskoho polku (seredyna KhVII – KhVIII). T.1 Komputy ta revizii Poltavskoho polku: Komput 1649; Komput 1718/ uporiadkuv., pidhot. do druku V.O.Mokliaka. – Poltava: ASMI, 2007. – S.65-270.; T.2: Komputy ta revizii Poltavskoho polku: Komput 1721/uporiadkuv., pidhot. do druku V.O.Mokliaka. – Poltava: ASMI, 2010. – 435s.
- Heneralnyi opys Livoberezhnoi Ukrainy 1764 – 1769 rr.: Pokazhchyk naselenykh punktiv. – Kyiv, 1959. – S. 73–81.
- Heneralne slidstvo pro maietnosti Poltavskoho polku 1729 – 1730 / Uporiadkuvannia Ivana Butycha. – Poltava: VAT «Vydavnytstvo «Poltava», 2007. – 175 s. – Dok. № 99. – S. 47, 173.
- Istoriia mist i sil Ukrainskoi RSR: Poltavska oblast. – K.: Holovna redaktsiia ukrainskoi radianskoi entsyklopedii AN URSS, 1967. – S. 368.
- Khrapovytiskii A.V. Zhurnal' vysochaishaho puteshestviia Eia velychestva hosudaryny ymperatrytsy Ekateryny II samodorzhytsy vs Rossiiskoi v Poludenniia Strany Rossii, v 1787 hodu. – M.: v Unyversytetskoi Ty-pohrafiy, 1787. – S. 95.
- Kryvosheia V. Henealohiia ukrainskoho kozatstva: narysy istorii kozatskykh polkiv. Vydannia druhe, dopovnene. – K.: Vydavnychi dim «Stylos», 2004. – S. 252.
- Laskovskiy F.F. Karty, plany y chertezhy k III chasty materialov dlia ystoryy ynzhenernoho yskusstva v Rossyy. – S.Peterburh: v ty-pohrafiy ymperatorskoi akademyy nauk, 1866. – Ark. 6.
- Opys Poltavskoho polku rekt' Oreľ//Chteniia v Ymperatorskom' obshchestv' Ystoriy y Drevnostei Rossiiskykh pry Moskovskom' unyversytete. Knyha pervaia. Dv'isty dvadtsat vosmaia/Yzdana pod' zav'dyvanuem' M.K.Liubavskaho. – M.:Synoidalnaia Ty-pohrafiia, 1909. – 12+II+294+II+48+234+48 s. – S. 5–26.
- Pirko V. Oboronni sporudy v mezhyrichchi Dnipro i Siverskoho Dintsia (druga polovyna KhVII – KhVIII st.). – Donetsk, 2007. – S. 40, 50.
- Polnoe sobranie Zakonov' Rossiiskoi ymperiy s 1649 hoda. Tom' KhI. 1740–1745. – SPb.: Pechatano v Ty-pohrafiy II Otd'leniia Sobstvennoi Eho Ymperatorskoho Velychestva Kantseliariy, 1830. – 988 s. – Dok. №8506. – S. 567–577.; Dok. № 8535. – S. 590 – 591.
- Poltavshchyna: Entsyklopedychnyi dovidnyk/za red.. A.V. Kudrytskoho. – K.: «Ukrainska entsyklopediia» im. M.P. Bazhana, 1992. – S. 327–328.
- Protokoly, zhurnaly y ukazy Verkhovnoho tai-noho Soveta. 1728. Tom V (ianvar–yiun 1728h.)// Sbornyk' ymperatorskoho russkoho ystorycheskoho obshchestva. Tom semdesiat deviatyi. – SPb., 1891. – KhKhKhKhKh+603+VII s. – S. 254–255.
- Pylypets V. Tak chomu same «Karlivka?»//Poltavskiy kraieznavchy muzei: zbirnyk naukovykh statei. Malovidomi storinky istorii, muzeieznavstvo, okhorona pamiatok. Vypusk VI. – Poltava: «Dyvosvit», 2011. – 595 s. – S169–185.
- Pylypets V. Suddia Poltavskoho polku Ivan Ivanovych Krasnoperych (Krasnoperyi)//Kozatska skarbnitsia: hetmanski chytannia. Zbirnyk naukovykh prats. Vypusk 7. – K., 2011. – S. 171–184.
- Pylypets V., Kaplounkhyi V. Upravytel Karlivskoho maietku velykoi kniahyni Oleny Pavlivny M.I.Arandarenko // Poltavskiy kraieznavchy muzei: zbirnyk naukovykh statei. Malovidomi storinky istorii, muzeieznavstvo, okhorona pamiatok. Vypusk VI. – Poltava: «Dyvosvit», 2012. – S. 247–269.
- Markovych Ya. Dnevnyk Yakova Markovycha. Tom IV. 1735–1740 roky/Vydav Modzalevskiy. – Kyiv – Lviv, 1913. – VI+385 s. – S. 243.
- Markovych Ya. Dnevnyi zapysky malorossiiskoho podskarbiia heneralnoho Yakova Markovycha/ Yzdanie Aleksandra Markovycha. Chast vtoriaia. – M.: v ty-pohrafiy V.Hote, 1859. – S. 191–192.
- Maksymovych L.M. Novyi y polnyi heohrafycheskii slovar Rossiiskoho hosudarstva yly Leksykon, ..., Chast II. – M.: v Unyversytetskoi Ty-pohrafiy, 1877. – 364s. – S. 208.
- Sbornyk' russkoho ystorycheskoho obshchestva. Tom' odynadsatyi. – SPb., 1873. – 23+565+59s. – S. 467.
- Synytiskii L. Puteshestviia v Malorossiiu akademiika Hyldenshteda y kn. Y.M.Dolhorukaha//Kyevskaia staryna: Ezhemesiachnyi ystorycheskii zhurnal. Iiun. Tom' KhLI. – K.: Ty-pohrafiia H.T. Korchak – Novytskoho, 1893. – S. 30.
- Yavornytskyi D.I. Do istorii stepovoi Ukrainy. – Dnipropetrovsk: «Sich», 2004. – 443s. – S.10-11.

**До 100-річчя
проголошення
Української Держави
Павла Скоропадського**

Володимир Потульницький (м.Київ)

Діалектика ідеології та політики в українській монархічній традиції ХХ ст.

У статті зроблена спроба, спираючись на матеріали українських та зарубіжних архівів та дослідження фахівців з України та Сполучених Штатів Америки, співвіднести зусилля провідного ідеолога українського монархізму В'ячеслава Липинського, з одного боку, та колишнього гетьмана Павла Скоропадського, з іншої сторони, спрямовані на вироблення ідеології українського монархізму, з методологічними засадами детермінації основних різновидів ідеології як феномену та етапів її постання, виведеними Карлом Маннгеймом.

Ключові слова: методологія, політика, етапи та типи ідеології, монархізм, діалектика.

Volodymyr Potulnytskyi

Dialectics of Ideology and Politics in the Framework of Ukrainian Monarchical Tradition of the Twentieth Century

The article is devoted to the study of ideological and political activity of Ukrainian monarchists on the territory of numerous European, American and Asian countries in the interwar period. The basic sources of this research are collected in the materials of Central State Historical Archive of Ukraine in L'viv, Private Archive of Hetman Pavlo Skoropads'kyj Family in Kusnacht, Switzerland, in the methodological works of Karl Mannheim and in the investigations of the contemporary Ukrainian and American researchers. All these sources have not still been used in complex and have not become a basis of any scientific research in Ukrainian science on the history of Ukrainian monarchic movement of the twentieth century. After a broad and thorough analysis of the materials from above-mentioned archives as well as historical papers on this subject the author managed to make a detailed depiction of the general scheme of the integration of the ideological and political factors in political and intellectual life of the Ukrainian emigration in the timeline of the interwar period. Such methodology made it possible to come to the creation of a conception, where the political efforts of Ukrainian monarchial circles, from the one side, and ideological elaborations of their leaders, namely Vjacheslav Lypyns'kyj and Pavlo Skoropads'kyj, from another side, are being considered as especial historical process with its own internal logic of development. Summarizing the attempts of the main Ukrainian monarchial ideologist Vjacheslav Lypyns'kyj and former Het'man Pavlo Skoropads'kyj to create political ideology of Ukrainian monarchism as the basis for political strategy and its implementation in practice, the author undertakes the first attempt to suggest a periodization of their steps in the framework of the main stages of the creation of ideology, proposed by the prominent philosopher and political thinker Karl Mannheim.

Key words: methodology, politics, stages and types of ideology, monarchism, dialectics.

Владимир Потульницький

Диалектика идеологии и политики в украинской монархической традиции ХХ ст.

Автор статьи, используя материалы украинских и зарубежных архивов и библиотек, предпринимает попытку соотнести видение идеологии украинского монархизма, выработанное в эмиграции его идеологом Вячеславом Липинским, с одной стороны, и бывшим гетманом Павлом Скоропадским, с другой стороны, с методологическими разработками основных видов и этапов становления идеологии, как феномена, предложенными Карлом Маннгеймом.

Ключевые слова: методология, политика, этапы и типы идеологии, монархизм, диалектика.

Досліджуючи взаємозв'язок ідеології та політики в політичній теорії і практиці українського монархізму в ХХ столітті, і ставлячи перед собою наукове завдання дати аналіз його досвіду та уроків з перспективи політичних реалій ХХІ століття, автор зацікавлений у відповідях на наступні два питання, які можуть в комплексі дати загальне бачення поставленої проблеми у її цілісності і багатоперспективності.

1. Коли і при яких об'єктивних умовах постає такий суспільно-політичний феномен як ідеологія, і як подібне постання відбулося у випадку з українським монархізмом у ХХ столітті?

2. Що являє собою в теоретико-концептуальному плані визначення ідеології, які її основні різновиди, і як з вищезначеними теоретичними положеннями співвідносилася ідеологія, вироблена українським монархізмом у ХХ столітті?

Дослідження зазначеної теми, як і відповіді на вищепоставлені питання, автор здійснюватиме на підґрунті емпіричного матеріалу, осмисленого крізь призму концептуалізації ідей теоретика ідеології і соціології знання німецького вченого Карла Маннгейма (1893–1947),¹ спільно з власним методологічним підходом до дослідження традиційного монархізму взагалі, і гетьманського монархізму, зокрема.² Для цього будуть послідовно розглянуті три проблеми, які в комплексі сприятимуть розкриттю теми в контексті її авторського методологічного бачення: 1. Специфіка ідеології саме українського різновиду монархізму, яка була вироблена обставинами його постання; 2. Типологічна структура ідеології як багаторівневого політичного винаходу і феномену та місце у цій структурі особливої ідеології українського монархізму; 3. Бачення гетьманом Павлом Скоропадським ідеології консерватизму та його відмінність від бачення В. Липинського.

I. Постання ідеології українського монархізму у ХХ ст. та його специфіка

Головна особливість постання ідеології українського монархізму у ХХ столітті полягала в тому факті, що вона була створена в еміграційних умовах. Як відомо, ідеологія може формуватися і без наявності власної державності, тобто і за умов еміграції; вона визначається не лише традицією, а й вибором, і формується в контексті розв'язання питання про надбання поліетнічних імперій. Але цей процес є лише однією стороною формування ідентичності. Досвід української еміграції засвідчує, що в українській монархічній спільноті в Австрії і Німеччині, а під її впливом в середовищі українських емігрантів в ряді країн Америки, Європи і Азії відбувався паралельно ще один процес – створення (тобто злиття великоукраїнської і галицької культур)³.

Розкриваючи проблему постання ідеології українського монархізму, слід насамперед зазначити, що будь-яка ідеологія постає за наявності трьох взаємозв'язаних елементів: а. коли специфічна соціальна ситуація спонукає нас відобразити соціальні корені нашого знання; б. коли ідеолог належить до певної соціальної групи і бачить світ і певні речі в контексті розуміння цієї групи. Його концепція постає як кристалізація досвіду цієї групи, яка, наприклад, у слово «королівство» вкладає зміст лояльності підданих, що визнає цілковите право влади короля, а не зміст організації, включеної в поштову систему листування даної країни; в. коли люди в певних групах розвивають специфічний стиль думання, як остаточну серію відповідей на певні типові ситуації, що характеризують їхню спільну позицію⁴.

Постання ідеології українського консерватизму відбулося у класичних рамках, за наявності всіх трьох вищезазначених елементів, необхідних для оформлення певних світоглядних позицій у ідеологію. Перейшовши у 1919 році зі

¹ *Mannheim Karl. Ideology and Utopia. An Introduction to the Sociology of Knowledge. London, 1952. – 327 p.*

² Див.: *Потульницький В.А. Україна і всесвітня історія. Історіософія світової та української історії 17–20 століть. – К.: Либідь, 2002. – 480 с.; Його ж.: Щодо дослідницьких пріоритетів у справі створення нового академічного синтезу української історії в контексті історії світової // Український історичний журнал. – 2014. – №.1. – С. 4–20.*

³ Див.: *Сидорчук Т.М. Гетьманський рух напередодні Другої світової війни та Осип Назарук // Записки НТШ. – Т.СХХХVII. – Праці історико-філософської секції. – Львів, 1999. – С. 236–254.*

⁴ *Mannheim Karl. Ideology and Utopia. An Introduction to the Sociology of Knowledge. London, 1952. – Pp.3, 5, 19–20.*

становища посла гетьманської Української держави в Австро-Угорській монархії (1918/1919) у статус емігранта, В'ячеслав Липинський (1882–1931)⁵ опинився у специфічній соціальній ситуації – своєрідному вакуумі, що вимагав від нього певної політичної активності задля збереження свого класового інтересу. Як відомо, протягом існування Другого Гетьманату як держави, консервативні сили так і не створили єдиної партії та ще не мали власної оформленої ідеології.

В еміграції, невдовзі після падіння Гетьманату, саме у В. Липинському спадає на думку консолідувати всіх монархічних діячів з Лівобережжя, Правобережжя і Галичини в межах однієї політичної організації. 1920 року у Відні він створює програмний Статут та організаційний регламент Українського Союзу Хліборобів Державників (далі УСХД – В.П.), а також ініціює їх прийняття 16 грудня 1920 року на засіданні Ініціативної групи. Ці акції В. Липинського кладуть початок організаційному рухові гетьманців в еміграції.

УСХД був побудований В. Липинським як партія напівзакритого характеру з триєдиною структурою. У цю структуру входили: 1. гетьман з його штабом, який персоніфікував та репрезентував державу, насамперед в сферах військової справи і дипломатії; 2. гетьманська управа – виконавчий орган, що очолює і організує всю внутрішню й зовнішню політику; 3. рада присяжних як ідеологічний орган, яка виробляє ідеологію і захищає гетьманську ідею від різних можливих викривлень і паплюжень української монархічної традиції.

В'ячеслав Липинський не тільки належав до певної групи гетьманців-монархістів, але й бачив світ і певні речі в контексті розуміння цієї групи. В центрі цього світу стояла фігура українського монарха. В. Липинський на основі власного аналізу реального досвіду українського державотво-

рення вважав, що український варіант монархізму може бути лише спадковим (дідичним), оскільки виборний тип монархії в українських умовах і реаліях приведе, як це не раз показала історія, лише до руїни і загибелі держави.⁶ «Вдосконалювати державно-національну традицію, – пише Липинський, – це обережно відкидати з неї все, що в житті нації показало себе шкідливим... В нашій творчій, будуєчій державно-національній традиції Гетьманства дві його прикмети показали себе в житті нації шкідливими: його виборність і його залежність від чужих держав... Бо Гетьманство під чужим протекторатом це вже пройдена форма нашою нацією, і при тім це та форма, що в житті нації себе не оправдала. Вертатись до неї – це значить іти назад, творити шкідливу реакцію... З тих самих причин неможливо вернутись до Гетьманства виборного. Виборне Гетьманство перестало-б бути Гетьманством, стало б неможливою для здійснення демократичною диктатурою... Чого демократія сфабрикувати не може – це сила національної традиції. В такій тільки формі стоїть це питання і перед нашою Українською Нацією: або виборний демократичний популярний Диктатор, або дідичний традиційний Гетьман... Неможливо кандидувати в національні Наполеони там, де народ немає ще в собі традиції національних Монархів»⁷.

Тому наступний крок у політичній діяльності В. Липинського у 1920–1921 роках був головним чином підпорядкований залученню до постанови на чолі гетьманського руху обох можливих, у баченні В. Липинського, кандидатів на його керівника. Тут В. Липинський, як політик, залишився вірним своїм поглядам, висловленим іще 1912 року, де вказував, що майбутня українська держава має бути побудована як конституційна монархія, а вибір можливої династії – германської, австрійської чи російської залежатиме від реального стану справ в Україні і становища Європи⁸.

⁵ Липинський В'ячеслав Казимирович (1882–1931) – український політичний діяч, походив з польської шляхти католицького віросповідання з Правобережної України. Служив прапорщиком драгунської кавалерії царської Російської армії, працював видавцем декількох польськомовних часописів консервативного спрямування. Після революції був певний час дипломатом, послом гетьмана Скоропадського в Австро-Угорській монархії (1918–1919). В еміграції став ідеологом гетьманського руху. Автор низки праць на історичну та політологічну тематику.

⁶ *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. – Київ – Філадельфія, 1995. – С. 14, 42, 80, 94, 95.

⁷ Там само. – С. 90, 92, 94, 95.

⁸ *Пеленський Я.* Спадщина В'ячеслава Липинського і сучасна Україна // В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. (Ред. Я.Б. Пеленський). Київ – Філадельфія, 1994. – С. 7.

Тримаючи в полі зору обидва напрямки свого розуміння гетьманської політики (австро-німецький і російський – В.П.), В. Липинський намагався прилучити до реставрації гетьманського руху в еміграції не лише кандидата на монарха з колишньої Російської імперії – гетьмана Павла Скоропадського, а й альтернативну йому фігуру – представника австрійської Галичини, члена цісарської родини і командувача у 1918 р. легіоном січових стрільців Вільгельма Габсбурга (1895–1948)⁹.

Саме Вільгельм Габсбург став першим із двох зазначених кандидатів, який відгукнувся на пропозицію В. Липинського вступити до лав гетьманців. Під впливом В'ячеслава Липинського, якого Вільгельм Габсбург знав іще з Відня часів монархії як посла Української держави, ерцгерцог 1920 року, відразу після першої розмови з ним Липинського, входить до законодавчого органу гетьманців-монархістів – Генеральної Ради, яка передувала Раді Присяжних.

Проте вже наприкінці 1920 року керівне ядро УСХД припинило розгляд Вільгельма Габсбурга як претендента на український трон і голову гетьманського руху. Вільгельм Габсбург, зрозумівши, що Липинський створив партію орденського типу з досить чіткою ієрархією і цілковитою підвладністю рядових членів керівному ядру, висловив переконання про недемократичний характер складених В. Липинським статуту і регламенту УСХД і вийшов з гетьманського руху¹⁰.

Інакше у В'ячеслава Липинського склалися переговори з Павлом Скоропадським. Останній, на відміну від Вільгельма Габсбурга, досить довго вагався, чи відновлювати йому свою монархічну політичну діяльність. Ці вагання тривали близько півроку. Гетьман, перебуваючи в еміграції у Німеччині, а з осені 1919 року – у Швейцарії, тяжко розчарувався у монархічних ідеалах, був ображений на українців, котрі, як йому здавалося, його рішень і вчинків так і не збагнули, і повністю відійшов від усяких полі-

тичних справ. В еміграції він займався читанням французьких романів, зустрічами з колишніми офіцерами російської гвардії, з котрими служив разом замолоду в імперській кавалерії, і, отримавши згодом високу генеральську пенсію від німецького уряду, зовсім не помишляв вертатися до гетьманських справ¹¹.

Лише наполегливість зі сторони В. Липинського, з одного боку, і австрійських та німецьких консервативних монархічних і військових кіл, з якими і Липинський, і сам Павло Скоропадський і далі підтримували стосунки вже в еміграції, з другого боку, зуміли переконати колишнього гетьмана відновити свою політичну діяльність. 6 листопада 1921 року Павло Скоропадський під тиском В'ячеслава Липинського, який тривав з листопада 1919 року, таки підписав з В. Липинським та іншими гетьманцями документ під назвою «заприсяжнення», ставши членом УСХД і Ради Присяжних. Звідси почалась їхня співпраця, яка тривала до 1928 року.

Нарешті, українські монархісти в еміграції в контексті організації і розвитку гетьманського руху розвинули специфічний стиль думання, як остаточну серію відповідей на певні типові ситуації, що характеризували їхню спільну позицію. Люди, залучені до гетьманського руху, були, як гетьман Павло Скоропадський та інші члени, родом і вихованням з Лівобережної України; як сам В. Липинський і його однодумці – з Правобережної України; а також, як Вільгельм Габсбург, Осип Назарук, і низка галицьких українців – родом або з самої віденської метрополії, або з австрійської Галичини.

Гетьманський рух спромігся об'єднати всі три територіальні розгалуження українського консерватизму на тому спільному, що їх об'єднувало – побудова великої, єдиної і суверенної держави у формі української монархії, уособленій у спадковому гетьманаті при керівній ролі нової аристократії – кращих представників усіх соціальних станів і груп.

⁹ Потульницький В.А. Дипломатія Павла Скоропадського (Військово-дипломатичні стосунки гетьмана з острівними монархіями у 1926–1943 рр.). – Харків: Акта, 2014. – С. 24–25.

¹⁰ Липинський В. Листування. Архів. (Ред. Я.Пеленський). – Київ; Філадельфія, 2003. – Т. 1. (А–Ж). – С. 274–275.

¹¹ Щоденник гетьмана Павла Скоропадського. Рукопис. – Т.1. (01.01.1919 – 06.06.1929) // Особистий архів родини гетьмана Павла Скоропадського в місті Кюснахт, Швейцарія. – С. 1–6.

II. Місце ідеології українського монархізму, розробленої В'ячеславом Липинським, у типологічній структурі ідеології як багаторівневого політичного винаходу і феномену

Як відомо, концепція ідеології, як концепція конкретної історико-суспільної групи, тобто класу, виникає, коли ми вивчаємо характеристики і будову всезагальної структури думки людства певної епохи, або структури думки цієї групи. Сам феномен ідеології – це винахід, який з'являється з політичного конфлікту, коли правлячі групи стають у своєму мисленні настільки інтенсивно пов'язаними інтересами з ситуацією, що вони вже просто не спроможні надалі спостерігати певні факти, котрі підривають сенс їхнього домінування (влади, впливу)¹².

Ідеологія українського монархізму виникла у специфічних умовах еміграції, і тому була позначена певними обмеженнями, які диктувала специфіка еміграційного становища. Монархісти, яких було чимало на теренах Австрії і Німеччини, не могли далі миритися з домінуванням у еміграційному середовищі українських націоналістів і соціалістів, і змушені були заявити про себе. Оскільки ідеологом українського монархізму став В'ячеслав Липинський, який називав себе як ідейним противником націоналістів і соціалістів, виникнення ідеології українського монархізму було позначене цим протистоянням. З іншого боку, австрійські і німецькі політичні кола для реалізації політичних планів майбутньої політики у Європі та світі прагнули мати перед собою весь політичний спектр української еміграції.

Українським націоналістам і соціалістам, які репрезентували себе як представники політичних течій, що мають широку соціальну базу, Липинський протиставив український монархізм як виразно класову ідеологію, покликану виражати інтереси двох класів – шляхти і хліборобів, тобто людей, зв'язаних з виробництвом сільськогосподарської продукції. Розвиток консерватизму гетьманці розуміли як збереження

традиційної ідеології української шляхти і класу хліборобів - землевласників, тобто тих поміщиків, козаків і селян, хто землею володіє, сам її обробляє і живе з хліборобської праці.

Стосовно з'ясування різновиду ідеології українського монархізму, створеного В. Липинським, слід зазначити, що ідеологія, як політичний винахід, має два основних різновиди. Це ідеологія особлива або окрема, і ідеологія всезагальна або тотальна. Відмінність між ними полягає, насамперед, у тому, що особлива концепція ідеології ніколи дійсно не відступає від психологічного рівня і точкою звернення в такому аналізі завжди є особистість¹³. Це діє навіть тоді, коли ми маємо до діла з групами, оскільки всі психічні феномени в кінцевому підсумку апелюють до думок особистостей.

При використанні всезагальної концепції ідеології ми робимо спробу реконструювати весь світогляд соціальної групи, і при цьому ніколи ані конкретні особистості, ані певна їх кількість не можуть легітимно вважатися носіями цієї ідеологічної системи думання як цілого. Метою аналізу на цьому рівні є реконструкція систематичної теоретичної бази всього світогляду соціальної групи, яка становить основу окремих оцінок тієї чи іншої особистості.

До якого різновиду ідеології належала ідеологія українського монархізму, створена В. Липинським? Звинувачуючи своїх противників з революційного, чи то українського, чи то польського табору, він майже ніколи не досягав сутнісної реконструкції всього світогляду соціальної групи, до якої ці противники належали. Подекуди він намагався пояснити помилки своїх противників їхньою належністю до класу інтелігенції¹⁴. Проте переважно, даючи характеристику чи то Дмитру Донцову, чи то Юзефу Пілсудському, він, насамперед, пояснював їхні вчинки не соціальним фактором, і дією соціальної ситуації, в якій останні себе знаходили і виявляли, і апелював до них як до особистостей, роблячи саме їх персонально відповідальними за всі їхні діяння¹⁵.

¹² *Mannheim Karl*. Ideology and Utopia. An Introduction to the Sociology of Knowledge. London, 1952. – Рр. 36, 49, 50.

¹³ *Ibid*. Рр. 51.

¹⁴ *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. Київ – Філадельфія, 1995. – С. VII–XIII.

¹⁵ Там само. – С. XX–XXIV, 314–315.

Щоб з'ясувати специфіку ідеології українського монархізму, створеної в еміграції В'ячеславом Липинським, і доповненої гетьманом Скоропадським, здається важливим також зрозуміти, як відбувається перехід від особливої концепції ідеології до всезагальної, і чи відбувся такий перехід у випадку з українським монархізмом?

Перехід від окремої до загальної концепції ідеології проходить, як відомо, три закономірні етапи: 1. створення філософії свідомості, як реального зв'язку послідовних елементів і структурного зразка зовнішнього світу; 2. осмислення всезагального, але наукового поняття ідеології в історичній перспективі, коли світ як структурний зв'язок осмислюється як процес тривалої історичної трансформації, що стремить до постійного відновлення своєї рівноваги на все вищих рівнях. На цьому етапі у сферу філософії включаються історико-політичні течії і відбувається проникнення в щоденне життя політичного розуміння; 3. постання внаслідок подальшого осмислення історичного процесу та його соціального складника всезагальної концепції ідеології певного класу як носія історичної свідомості, що еволюціонує. На цьому етапі теоретична традиція здобуває остаточне домінування і підпорядковує собі політичну діяльність, структуру суспільства з її відповідними інтелектуальними формами, і відносини між суспільними класами¹⁶.

Якщо передати цю трискладову схему створення всезагальної ідеології більш схематично, то на другому етапі відбувається перехід від загального, абстрактного уніфікованого предмету – «свідомості у собі» (перший етап – В.П.) до більш конкретного предмету – національно диференційованого «народного духу» (другий етап – В.П.)¹⁷. Цей перехід є більшою мірою філософським досягненням, як виразом зміни в реагуванні на світ в усіх сферах досвіду. На третьому ж, заключному етапі концепція «народного духу», яка є ще надто винятковою, замінюється на концепцію класової свідомості, або, точніше, на класову ідеологію¹⁸.

Вироблення і розвиток тотальної концепції ідеології відбувається шляхом поєднання двох дієвих процесів. З одного боку – процес синтезування і інтегрування, засобами якого концепція свідомості виробляє з безмежно різноманітного світу спільний об'єднаний центр; із другого боку, відбувається постійний процес шліфування об'єднаної концепції в плані її всебічної пристосованості і гнучкості, оскільки в ході синтезуючого процесу вона завжди спочатку формулюється занадто схематично¹⁹. Це дає можливість поетапно інтегрувати багато поглядів, які навзаєм доповнюють один одного, в логічну розумову цілість.

Якщо прикладати цю теоретичну концептуалізацію до ідеології українського монархізму, створену в ХХ столітті українською політичною еміграцією, слід зазначити, що її творець В'ячеслав Липинський зупинився на другому етапі – вироблення політичної філософії як системи реагування на світ у всіх царинах досвіду, причому зробив це дещо поспішно і схематично, так і не вийшовши з меж особливої філософії у межі всезагальної.

На заваді стояло, по-перше, еміграційне становище Липинського, по-друге, обмеження ним національно диференційованого «народного духу» дуже вузьким уже й на той час прошарком української шляхти, і, по-третє, абсолютизація ідеологом невдалої спроби гетьмана Скоропадського створити козацтво з хліборобів, як намагання, що мало право на існування і таки може мати право на реалізацію в майбутньому. Тим самим процес реагування на світ в усіх сферах досвіду Липинський обмежив лише досвідом шляхти і хліборобів, що не дало йому нагоди пов'язати органічно в одне ціле історичну перспективу й політичний досвід обох спадкових Гетьманатів – Богдана Хмельницького і Павла Скоропадського.

Низка ідей і положень В'ячеслава Липинського не втратили своєї актуальності для сьогодення. Це, насамперед, критика В. Липинським різних нетрадиційних консерватизмів, пов'язаних з виборністю гетьмана, хай у якій формі вони виникали, та будь-яких інших, зосібна й

¹⁶ *Mannheim Karl. Ideology and Utopia. An Introduction to the Sociology of Knowledge. London, 1952. – Pp. 58.*

¹⁷ *Ibid. Pp. 60.*

¹⁸ *Ibid.*

¹⁹ *Ibid.*

синтезувальних відхилень від української монархічної традиції, котрі прислужаться супротивникам відродження в Україні дійсно незалежної, сильної та законної держави.

Це також вирішення проблеми української регіональної політики на підставі вирівнювання еліт за традиціями найвищого усталеного історичного типу, притаманного кожному регіонові, поєднання на консервативній основі монархічних традицій усіх регіональних течій українського консерватизму, а також пріоритет винятковості для монархічної України майбутнього саме ідеї спадкового гетьманату.

ІІІ. Ідеологія українського консерватизму у баченні Павла Скоропадського та її відмінність від ідеології «правого спектру» В'ячеслава Липинського

Після смерті у 1931 році В'ячеслава Липинського ряд кроків у переході від особливої до всезагальної концепції ідеології українського монархізму здійснив колишній гетьман Павло Скоропадський (1873–1945)²⁰.

Прихід до влади гетьмана Павла Скоропадського був втілений в життя представниками консервативних українських сил, які бажали відновити державність у традиційній для Наддніпрянської козацької України формі – Гетьманаті. Ця форма відповідала цінностям і світоглядним уявленням тогочасної української консервативної еліти Наддніпрянської України²¹. Реставрація гетьманської влади в Україні 1918 р. відбулась майже аналогічно з реставрацією королівської влади в Норвегії в 1905 р., оскільки гетьманом у ХХ ст. став носій прізвища і спадкоємець роду гетьмана, який правив на початку ХVІІІ ст. Разом з тим, шляхом поєднання зовнішньополітичного втручання та перевороту, гетьманат Скоропадського став особливим типом реставрації в історії Європи²².

Говорячи іншими словами, якщо устрій Української держави за урядування Скоропадського можна окреслити як виборний гетьманат (оскільки Скоропадський був проголошений гетьманом на Хліборобському конгресі 29 квітня 1918 р. в Києві) з диктаторськими повноваженнями правителя, проте сама легітимація реставрації династії Скоропадських мала місце і була проведена на основі відтворення ідеї династичної монархії (гетьманату), тобто поставлення на гетьмана члена династії – роду, який вже колись гетьманував в Україні.

Діяльність Павла Скоропадського в еміграції в контексті розробки ним проблем діалектики ідеології і політики можна поділити на два етапи: 1. перший період, який тривав з половини 1920-х до початку 1930-х років, коли діяльність гетьмана була підпорядкована осмисленню всезагального, але наукового поняття ідеології в історичній перспективі, коли світ розуміється як певний структурний зв'язок; 2. 1930-і роки, коли гетьман приступив до вироблення всезагальної, або тотальної ідеології, здійснивши декілька конкретних політичних кроків, які цілком вписувались саме до теоретичної схеми цього заключного, найбільш зрілого етапу у методологічній схемі Карла Маннгейма. Розглянемо ці етапи більш детально, проілюструвавши виклад матеріалу збереженими джерелами.

Вироблення бачення світу як структурованого суспільного зв'язку для гетьманського руху був започаткований гетьманцями зі Сполучених Штатів Америки та Канади. Період з осені 1924 р. і до весни 1925 р. був переломним у «Січових Організаціях» Америки та Канади, коли спочатку члени головної Централі, а пізніше окремі сотні січовиків на своїх зборах визнали владу гетьмана Павла Скоропадського як законного Гетьмана – монарха України²³.

²⁰ Скоропадський Павло Петрович (1873–1945) – гетьман і засновник Другого Гетьманату (Української Держави 1918 р). Російський дворянин українського походження, великий землевласник. Кадровий професійний військовий Російської імперії, генерал-лейтенант і генерал-ад'ютант. Після падіння гетьманату до своєї загибелі очолював, перебуваючи в еміграції, консервативно-гетьманський український рух монархічного спрямування в Європі, Азії та Америці.

²¹ *Валігурська І.Ю.* Реставрація династичної форми правління в країнах Європи в 17–20 століттях як соціально-політична та історіософська проблема. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К.: Інститут української археографії НАН України, 2008. – С. 9.

²² Там само. – С. 17.

²³ *Сидорчук Т. М.* Гетьманський рух у Сполучених Штатах Америки і Канаді як історико-політичне та світоглядне явище // Київська старовина. – 2000. – №. 6. – С. 114–115.

За Америкою у баченні гетьмана мала слідувати Англія. 19 липня 1926 р. Павло Скоропадський здійснив перші кроки до налагодження майбутніх стосунків з Великою Британією. Зустрівшись цього дня з підполковником рейхсверу фон Шлеєром та військовим міністром Веймарської республіки Геслером, колишній гетьман мав враження про позитивне ставлення обох діячів до офіційного залучення до широкої допомоги гетьманському рухові третьої сторони (Англії – В.П.), і про отримання ним німецького карт – бланшу на практичні дії в усіх напрямках, необхідних для розгортання цієї перспективи²⁴. Зустріч з фон Шлеєром та Геслером Павло Скоропадський розцінив не лише як відкриття англійського напрямку для відповідної політики гетьманців, а і як інструкцію до дії. У щоденнику вже наступного дня після цієї зустрічі Скоропадський записав такі міркування: «Англія зближується з Польщею. Гадаю, що мета Англії – підготувати виступи у тій чи іншій формі проти більшовиків. Тепер би треба докласти всіх зусиль та вчинити угоду з Англією»²⁵.

Налагодження гетьманом політичних стосунків зі США та Канадою, та поставлення на порядок денний зав'язування відносин з Англією змусили і німців не лише переглянути своє ставлення до гетьманського руху, але й виробити щодо нього певну інструкцію до дії. За це свідчить зроблений гетьманом у щоденнику 17 травня 1928 р. запис щодо результату його зустрічі з німецьким впливовим тогочасним політиком, генерал-лейтенантом артилерії кайзерівського вермахту і генерал-квартимейстром німецьких окупаційних військ в Україні 1918 р. Вільгельмом Гренером (1867–1939)²⁶. «Гренер зрозумів, – зазначає гетьман, – що потрібно Німеччині робити Rückversicherung (повернення страхового забезпечення – В.П.) з Україною (гетьманською – В.П.)»²⁷.

Це розуміння з боку німців викликало негайний імператив до дії. Після попередніх

телефонних перемовин, які мали місце вперше 28 серпня 1928 р. відбулася 30 серпня цього ж року зустріч гетьмана з представником німецької військової розвідки майором Ішімото, а незабаром – зустріч гетьмана з вищезгаданим майором, військовим агентом Японії у Варшаві підполковником Судзукі і військовим аташе Японії у Берліні генералом Омурою²⁸. Обидві зустрічі стали надійним підґрунтям для розгортання в майбутньому міцних союзницьких дипломатичних відносин, які розгорталися на території Німеччини та Маньчжурії у 1928–1943 роках між гетьманом, з одного боку, та представниками військово-дипломатичних кіл Японії, з другого боку²⁹.

Встановлення відносин зі США, Канадою, Великобританією та Японією було лише початком створення гетьманом Павлом Скоропадським бачення структурованих взаємовідносин з тогочасними провідними державами світу. За короткий час протягом двадцятих – тридцятих років ХХ століття завдяки активізації і впровадженню різних напрямків гетьманської політики (які різнилися специфікою встановлення відносин з монархіями, з одного боку, та республіками, з другого), постали політичні осередки українського монархізму, окрім Німеччини, Англії, США, Канади та Маньчжурії, також в Австрії, Чехословаччині, Франції, Румунії, Болгарії, Туреччині, Польщі та Аргентині. Слід також зазначити, що гетьман, не ставлячи у 1930-х роках у своїй політиці лише на одну зі сторін – Німеччину, та розуміючи, що гетьманський рух охоплює і Америку, і Азію, й перебуває у полі зору також острівних монархій, вирішує відрядити гетьманича Данила Скоропадського як спадкоємця гетьманського титулу, спочатку до США й Канади, на яких спиралася у своїй політиці Велика Британія, а відтак – до самої Англії.

Щодо вироблення гетьманом низки положень всезагальної ідеології, то, на нашу думку, в цьому плані заслуговує на увагу розробка саме

²⁴ Щоденник гетьмана Павла Скоропадського. Рукопис. – Т. 1. (01.01.1919 – 06.06.1929) // Особистий архів родини гетьмана Павла Скоропадського в місті Кюснахт, Швейцарія. – С. 1.

²⁵ Там само. – С. 17.

²⁶ Гренер Вільгельм (1867–1939) – генерал, політик, шеф Генерального Штабу німецьких військ, які в 1918 р. перебували в Україні. Сприяв гетьманському перевороту, один із засновників Українського Наукового Інституту в Берліні та перший голова його кураторії.

²⁷ Щоденник гетьмана Павла Скоропадського. Рукопис. – Т.1. (01.01.1919 – 06.06.1929) – С. 23.

²⁸ Потульницький В.А. Дипломатія Павла Скоропадського... – С. 99–104.

²⁹ Потульницький В.А. Дипломатія Павла Скоропадського... – С. 96–159.

Павлом Скоропадським у 1938 році положення про спільний об'єднавчий центр, який приходить на зміну стихійному «народному духові». Це положення вже цілком вписується в теоретичну схему третього, заключного етапу вироблення всезагальної, або тотальної ідеології. «Важливо встановити, – писав гетьман у листі від 25 січня 1938 року референту Гетьманської Управи в Галичині Осипу Назарукові (1883–1940),³⁰ – що Гетьманський Рух є Рухом, що все обіймає і все об'єднує і в глибину і в ширину. В глибину – це значить, що він приймає на увагу, рахується з тим, що зроблено попередніми поколіннями, вбирає в себе все здорове, що було останніми зроблене і відкидає те, що втратило значення, або що при теперішніх умовах являється прямо таки шкідливим. В ширину – це значить, що Гетьманський Рух вбирає в себе людей ріжних (різних – В.П.) поглядів на деякі питання, що Гетьманський Рух при розгляді всякого питання уявляє з себе Центр, що має два крила, причому, те, що Ви називаєте правим крилом є консервативне начало Гетьманського Руху, і ліве крило, по тій же термінології, менш консервативне, більш радикальне. Головне тут вселити людям почуття, що Гетьманський рух все обіймає і стремить до загального об'єднання в Українській Нації всього того, що живуче, творче, чесне і енергійне»³¹.

Окрім усвідомлення доконечної потреби створення спільного, об'єднавчого для всіх мешканців української землі центру, Павлу Скоропадському в цьому самому контексті належить розробка положення про відстоювання для всієї України, включно з Галичиною, титулування володаря української монархії як гетьмана. Думки Павла Скоропадського в цьому плані були також досить актуальними щодо третього, заключного етапу вироблення всезагальної ідеології для всього суспільства української землі. «В україн-

ському суспільстві, – пише гетьман Осипу Назаруку, котрий зондував імовірність для українського монарха мати інакше титулування, – гетьманство і все, що зв'язане з ним, має своє певне окреслене обличчя. Ми вже маємо певний базис і тепер знову забувати про нього і пропагувати новий – це, здається мені, неправильно... Гетьманство наше монархічне; це всі знають, хто нами цікавиться. Титула Гетьмана ніхто не може у мене відібрати, ані його висміяти. Вільгельм зрікся, але хто його в Німеччині не вважає, в смислі титулування, за короля Пруського і імператора Германського?»³²

У іншому листі від 1 січня 1938 року до Павла Скоропадського, Осип Назарук запитував гетьмана, чому Данило Скоропадський, якого гетьман, в руслі вироблення всезагального бачення тогочасної української монархічної політики, відправив в 1937 році з Німеччини до США і Канади, а згодом – 1939 року до Англії, не користувався під час офіційних зустрічей з українською еміграцією та представниками американської і канадської еліти більш для неї зрозумілим титулом князь. Осип Назарук мотивував своє запитання тим міркуванням, що суто український спадковий титул престолонаслідника – «гетьманич», як йому здавалося, був незрозумілим для іноземців.

Павло Скоропадський відповів, що, на його думку, ніхто, зокрім він сам та його син, не мають право самочинно набирати невідповідного їхньому статусу титулу, або перетворювати титул Гетьмана чи Гетьманіча в іншу, більш звичну і сприятливу для іноземного вуха титулатуру. «Це один з наших (моїх і Данила) дуже важких обов'язків (володіння титулами гетьмана і гетьманіча – В.П.). Як би кепсько до нас, воно до українського діла суспільство не відносилося, ми повинні високо тримати наш титул. Це важно тому, що це підіймає всю нашу українську справу»³³.

³⁰ Назарук Осип Тадейович (1883–1940) – громадсько-політичний діяч, письменник, публіцист. Син подільського кушніра з Тернопільщини, випускник Віденського університету, доктор права, підхорунжий Українських Січових Стрільців, учасник протигетьманського повстання, організатор гетьманського руху в США та Канаді, редактор «Нової Зорі» – органу Української Християнської Організації.

³¹ Сидорчук Т.М. До характеристики світогляду гетьмана Павла Скоропадського у міжвоєнну добу (з неопублікованого листування П. Скоропадського з О. Назаруком // Вісник Київського Державного Лінгвістичного університету. – 2000. – Випуск 4. – С. 342.

³² Листи Осипа Назарука до В'ячеслава Липинського // ЦДІА України, м. Львів, ф. 359, оп. 1, спр. 316, арк. 27.

³³ Сидорчук Т.М. До характеристики світогляду гетьмана Павла Скоропадського у міжвоєнну добу (з неопублікованого листування П. Скоропадського з О. Назаруком // Вісник Київського Державного Лінгвістичного університету. – 2000. – Випуск 4. – С. 342.

Третьою засадою, залученою до вироблення Павлом Скоропадським з особливої монархічної ідеології, створеної В. Липинським, ідеології всезагальної, стало переведення гетьманом у практичну реалізацію принципу спадковості гетьманської монархічної влади. Це виявилось в розробці гетьманом ряду положень, які забезпечували спадкоємність його титулу сином Данилом³⁴.

У 1933 році у Ваннзее в Німеччині Павло Скоропадський офіційно призначає гетьманича Данила Скоропадського своїм правонаступником з усіма правами і обов'язками старшого в гетьманському роді Скоропадських, а Рада Присяжних та Гетьманська Управа юридично оформляють заповіт гетьмана.

Це рішення гетьмана забезпечувало легітимність українського монархізму як ідеології, що виразно заявляла про свою вищість над усіма іншими ідеологіями українського політичного спектру, оскільки відновлювали вже в нових умовах ХХ століття українську історію не просто як історію і традицію державну, але значно вищу – династичну.

Висновки

Специфіку постанов в умовах еміграції ідеології українського монархізму у ХХ столітті визначили два навзаєм пов'язані явища: взаємозв'язок з консервативними колами країни-опікуна (Німеччини – В.П.), і об'єднання у виробленні спільної консервативної ідеології на основі спільного досвіду фіаско консервативної 1918 року і національно-визвольної 1919 - 1920 років революцій, наддніпрянської і галицької еліт. Обидва ці явища суттєво вплинули на ту обставину, що монархічна українська ідеологія в умовах еміграції з потенційно всезагальної постала у своєму первинному варіанті як особлива ідеологія так званого «правого спектра».

Взаємозв'язок ідеології, політики і науки в контексті постанов українського монархізму забезпечували обидва його провідники і творці – В'ячеслав Липинський і Павло Скоропадський. Перший з них був політиком з досвідом політичного публіциста, науковця і дипломата, другий – професійним військовим з досвідом бойових дій і політичним досвідом верховного управління державним утворенням протягом восьми місяців

його існування. Відповідно, отримані ними чималі здобутки і здійснені певні прорахунки великою мірою залежали від отриманого ними професійного досвіду.

Головним недоліком концепції українського монархізму, створеної В'ячеславом Липинським, став той факт, що він перетворив гетьманську ідеологію, як потенційно всезагальну або тотальну ідеологію законно-легітимної традиційної держави, у ідеологію особливу – ідеологію так званого «правого спектра». Внаслідок цієї обставини гетьманська ідеологія у варіанті Липинського була приречена постійно боротись з іншими течіями української політики і тому, відповідно, прирівнюватись до них. Тим самим Липинський урівняв те, що в принципі у політичній історії не могло прирівнюватись одне з одним внаслідок історичності монархічної традиції, яка губиться далеко в середньовіччі, і неісторичності інших течій, політична історія яких починається у ХІХ–ХХ століттях.

Відсутність у ідеології Липинського розробленого варіанту монархічної політичної системи на основі досвіду лише власних, вітчизняних, традиційних історичних аналогів так само стояла на заваді перетворенню його ідеологічної концепції з особливої у всезагальну.

Оцінюючи зі штадпункту порівняльного аналізу змісту особливої і всезагальної ідеологій та їх окремих елементів, положення і розробки, які вніс в ідеологію українського монархізму в 1930 роках гетьман Скоропадський, можна зробити висновок, зовсім протилежний до оцінки ідеології В. Липинського. Гетьман Павло Скоропадський знав із власного досвіду управління країною і добре розумів, що український монархізм – це всезагальна ідеологія, яка може бути на українській землі лише такою, або ніякою. Вона має розвиватися, за Скоропадським, за принципом і етапами, які проходить будь-яка найвища, державна і всезагальна ідеологія монархічного династичного типу, яка стоїть над усіма течіями та напрямками, як правими, так і лівими.

Гетьман спромігся створити бачення ролі і місця українського монархізму як чільного члена міжнародного структурованого суспільного зв'язку низки держав світу, які, зокрема, належали до двох ворогуючих між собою блоків.

³⁴ Потульницький В.А. Дипломатія Павла Скоропадського... – С.36.

Таке бачення вже в повній мірі відповідало другому закономірному етапові переходу від особливої, окремої ідеології до всезагальної, коли відбувається осмислення всезагального, але наукового поняття ідеології в історичній перспективі, і коли світ як зв'язок осмислюється як процес тривалої історичної трансформації.

Виробивши бачення світу як свідомого структурного зв'язку і історичної перспективи місця українського гетьманату в політиці держав, які налагодили з ним та уособленим ним рухом дипломатичні та політичні стосунки, гетьман перейшов до найвищого етапу – вироблення і розвитку тотальної концепції ідеології. Саме в цьому контексті гетьман розробив положення про єдиний об'єднавчий центр для всього укра-

їнства, положення про спадкоємність влади та престолу в гетьманському роді, а також обґрунтував сутність гетьманського титулування, як рівного до інших монархічних чинних титулувань, і водночас національного українського феномену.

В'ячеслав Липинський та Павло Скоропадський стали піонерами у створенні української монархічної (гетьманської) ідеології в умовах ХХ століття. Досвід, здобутий ними, є водночас і унікальним, і неоціненним для будь-кого, хто намагатиметься збагнути та виробити бачення витоків, сутності та змісту такого складного історико-політичного та світоглядного феномену, як український традиційний консерватизм.

References

Valigurs'ka, I.U. (2008) *Restavratsia dynastichnoi formy pravlinnia v krajinach Evropy v 17–20 stolittiach jak sotsial'no-politychna ta istoriosofs'ka problema. Avtoreferat dissertatsij ... kandydata istorychnych nauk [The Restoration of the Dynastic Form of Government in Europe in the seventeenth-twentieth Centuries as Sotsial-political and Historiosophy problem]* Kyiv [in Ukrainian].

Lypyns'kyi, V. (1995) *Lysty do brativ-chloborobiv [Letters to Fellows Farmers]*. Kyiv – Philadelphia [in Ukrainian].

Lypyns'kyi, V. (2003) *Lystyvannia. Archiv [Correspondence. Archiv]*. Kyiv – Philadelphia [in Ukrainian].

Potulnytskyi, V.A. (2002) *Ukraina i vsesvitnia istoriia [Ukraine and the Global History]* Kyiv [in Ukrainian].

Potulnytskyi V. A. (2014) *Shchodo doslidnytskykh prioritetiv u spravi stvorennia novoho akademichnoho syntezu ukrainskoi istorii v konteksti istorii svitovoi*

[Toward the Research Perspectives in the Framework of the Creation of New Academic Synthesis of Ukrainian History in the Context of Global History] *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 1, 4 – 20 [in Ukrainian].

Sydorchuk T. M. (1999) *Het'mans'kyi Ruch naperedodni Drugoji Svitovoji Vijny ta Osyp Nazaruk [Hetmanate Movement on the Eve of the Second World War and Osyp Nazaruk]* *Zapysky NTSch*, CCXXXVIII, 236–254 [in Ukrainian].

Sydorchuk T. M. (2000) *Do charakterystyky svitogliadu het'mana Pavla Skoropads'koho u mizvojenny dobu (z neopublikovannoho lystuvannia P. Skoropads'koho z O.Nazarukom [Toward the Characteristics of the Outlook of Hetman Pavlo Skoropads'kyi in the Interwar Period (from the Unpublished Correspondence of P.Skoropads'kyi with O.Nazaruk)]* *Visnyk Kyivs'koho Derzavnoho Lingvistychnoho Universitetu*, 4, 331–350 [in Ukrainian].

Mannheim, Karl. (1952). *Essays on the Sociology of Knowledge*. London.

Україна і Центральні держави: прелюдія окупації 1918 року

У статті досліджується складний процес державного самовизначення УНР, набуття статусу суб'єкта міжнародного права, становлення взаємин з Німеччиною і Австро-Угорщиною. Висвітлено формування договірних засад економічного і військового співробітництва з Центральними державами, які згодом трансформувалися в економічну експлуатацію окупаційного типу.

Ключові слова: Україна, Німеччина, Австро-Угорщина, Брестський мирний договір, військова допомога, окупація.

Ruslan Pyrih

Ukraine and Central States: Prelude to the Invasion of 1918

The article examines the complicated process of state self-determination of Ukraine, overcoming of federalist beliefs by the political leadership of the Central Rada, the impact of Russian Bolshevik expansion on the process of becoming Ukrainian People's Republic independent, the struggle for gaining the status of a subject of international law, the inclusion in the Brest negotiation process. The article represents the establishment of relations with the Central States, the domination of pragmatic interests in their plans of obtaining food and raw materials from Ukraine as a condition for the provision of military assistance, encouraging the mutual impacts of the Brest Peace Treaty and the proclamation of State Independence of Ukraine by the Fourth Universal. There is highlighted the formation of the contracts for economic and military cooperation with Germany and Austria-Hungary, which subsequently transformed into economic exploitation of the invasion type.

Key words: Ukrainian Central Rada, Germany, Austro-Hungary, diplomatic mission of the Ukrainian People's Republic, Brest Peace of 1918.

Передумови німецько-австрійської окупації України 1918 р. формувалися у час важкого воєнного протистояння Антанти і Четверного союзу. Йшов четвертий рік Світової війни. Навіть приєднання до неї США на боці держав Згоди навесні 1917 р. не дало військової переваги жодній із сторін. Українці брали участь у цьому глобальному збройному конфлікті від 3,5 до 4,5 млн. у військах Росії і від 250 до 300 тис. на боці Австро-Угорщини¹.

Тривале ведення війни, значні матеріальні і людські втрати, невизначеність «переможного кінця» робили її продовження все більш непопулярним у суспільних настроях населення провідних воюючих держав. Падіння царизму породило у правлячих колах Німеччини сподівання на ослаблення спротиву російської армії і появу можливості передислокації військ із Східного фронту на Західний.

Жовтневий більшовицький переворот в Петрограді посилив надії на вихід з війни одного зі «стовпів» Антанти – Росії. Другий Всеросійський з'їзд рад ухвалив декрет про мир і звернувся до всіх воюючих народів і їх урядів з пропозицією про укладення спочатку перемир'я, а потім вироблення умов миру без анексій і контрибуцій. Країни Антанти відкинули цей заклик, а Четверний союз якийсь час вичікував, сподіваючись на швидке падіння більшовицького уряду.

8 листопада 1917 р. Українська Центральна Рада ухвалила резолюцію, у якій засудила повстання у Петрограді і заявила про намір «завзято боротися зі всякими спробами підтримки цього повстання на Україні»². У відповідь на появу у суспільстві самостійницьких устремлінь Генеральний секретаріат 16 листопада видав спеціальну відозву до населення: «Всякі чутки і погослови про сепаратизм, про відділення

¹ Реснт О. Передмова. В кн.: Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. – К., 2013. – С. 11.

² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: у 2 т. – К., 1996. – Т. 1. – С. 363.

України від Росії – або контрреволюційна провокація, або обивательська неосвідомленість. Центральна Рада і Генеральний секретаріат твердо і виразно заявили, що Україна має бути в складі Федеративної Республіки Російської як рівноправне державне тіло. Сучасне політичне становище сеї постанови ні трішки не міняє»³.

20 листопада Мала рада ухвалила важливий державно-правовий акт – III Універсал, за яким Україна ставала Народною Республікою, у складі демократичної республіки Російської. З огляду на непопулярність продовження війни до Універсалу включили положення про необхідність якнайшвидшого встановлення миру. Водночас громадяни Республіки Україна закликалися разом з усіма народами Росії «стояти твердо на своїх позиціях як на фронті, так й у тилу»⁴. 22 листопада Генеральний секретаріат застерігав від дезорганізації фронту, яка відкріє «широкий доступ ворогові в Росію». Як бачимо, Центральні держави розцінюють як вороги Росії, а відтак й України.

Така «оборончеська» позиція обумовлювалася тісними контактами урядовців УНР з представниками держав Антанти у Києві: Франції – генералом Жоржем Табуї та Британії – полковником Петером Багге, які обіцяли визнання УНР і великі кредити в обмін на утримання антинімецького фронту. Після зміщення більшовиками генерала Миколи Духоніна з посади Верховного головнокомандувача Генеральний секретаріат погодився на переїзд його штабу до України з дислокацією у Чернігові або Ніжині. Розтерзаний «революційними» солдатами генерал у грудні 1917 р. був похований на Лук'янівському кладовищі Києва.

Виходячи з статусу УНР як частини демократичної Росії, лідери Центральної Ради вважали, що ведення мирних переговорів є абсолютною прерогативою загальноросійського «центрального правительства», на той час неіснуючого. Не визнаючи ленінський Раднарком, Генеральний секретаріат намагався взяти у свої руки ініціативу створення однорідного соціалістичного уряду, який би репрезентував інтереси усіх народів Росії на мирній конференції. При цьому не виключалося й входження до нього

представників більшовицької партії. Перебуваючи у полоні соціалістичних і федералістських уявлень про майбутнє України, її керівництво ще не допускало думки про сепаратну участь УНР у переговорному процесі.

У кінці листопада 1917 р. Німеччина від імені Четверного союзу дала згоду на мирні переговори з делегацією РФСРР, які розпочалися 3 грудня у Бресті-Литовському. Не дивлячись на оголошення Раднаркомом війни УНР, Генеральний секретаріат продовжував наполягати на загальноросійському представництві за столом переговорів⁵.

Однак повний провал української ініціативи з утворення об'єднаного російського уряду, посилення більшовицької агресії проти УНР і повідомлення про успішне просування переговорів у Бресті змусили Генеральний секретаріат 11 грудня відрядити туди спостережну місію у складі членів Центральної Ради Миколи Любинського, Миколи Левитського і капітана Юрія Гасенка – ад'ютанта С. Петлюри.

По дорозі українські делегати дізналися про укладення 15 грудня 1917 р. перемир'я між державами Четверного союзу і Раднаркомом на місяць з можливою пролонгацією. Вони прибули до Бреста, де провели низку неофіційних зустрічей, зокрема із заступником голови німецької делегації генералом Максиміліаном Гофманом – начальником штабу Східного фронту.

М. Гофман – визначний німецький воєначальник, який в історію Першої світової війни увійшов не тільки як розробник планів успішних військових операцій, але й провідний дипломат на мирних переговорах у Бресті-Литовському. Генерал виступив одним з головних лобістів укладання сепаратного миру держав Четверного союзу з УНР і надання їй військової допомоги у ліквідації більшовицької експансії. Безперечно, при цьому він керувався прагматичними інтересами Центральних держав в отриманні українського хліба і сировини, вкрай необхідних для продовження війни проти країн Антанти. Пізніше М.Гофман говорив про це з відвертістю, близькою до цинізму: «Вся Україна цікавить мене тільки до наступного врожаю. А там нехай з нею буде, що завгодно»⁶.

³ Там само. – С. 391.

⁴ Там само. – С. 400.

⁵ Там само. – Т. 2. – С. 18.

⁶ Архив русской революции. – Т. 1. – Берлин, 1922. – С. 288.

Генерал у спогадах так описує ці події: «У Брест-Литовську з'явилася нова група учасників, а саме представники української народної республіки. Вони були послані Радою з тим, щоб, ґрунтуючись на декларації петербурзького радянського уряду про право народів на самовизначення, укласти сепаратний мир для України»⁷. Насправді, перша делегація УНР таких повноважень не мала, а була послана лише «для інформації і контролю, аби замирення було переведено згідно з нашою платформою і не на шкоду Українській Народній Республіці»⁸.

У приватних розмовах М.Гофман жваво цікавився станом українського війська, його дисципліною та боєздатністю. Очевидно, генерал намагався отримати інформацію про щойно утворений на базі Південно-Західного і Румунського фронтів – Український фронт, який підпорядковувався Генеральному секретаріату військових справ. Коли українські делегати заявили, що УНР не вважає Раднарком правомочним укладати мирний договір від імені всієї Росії, М. Гофман звернув увагу на невизначеність державно-правового стану УНР, яка фактично залишалася частиною Росії. Він заявив про бажаність офіційної заяви УНР про невизнання Раднаркомом урядом всієї Росії, що дасть можливість залучити українців до переговорів⁹.

У зв'язку з оголошеною перервою у Брестських переговорах М. Левитський і Ю. Гасенко повернулися до Києва і на засіданнях Малої ради та Генерального секретаріату 20–21 грудня детально доповіли про результати поїздки. Особливий акцент був зроблений на викладі розмов з М. Гофманом, зокрема його зацікавленість правовим статусом УНР.

Генеральний секретаріат 24 грудня направив ноту усім воюючим і нейтральним державам, якою задекларував незалежність УНР від російського більшовицького уряду, а відтак й свої претензії на визнання УНР суб'єктом міжнародного права. Містилося також звернення до

воюючих держав негайно приступити до мирних переговорів. Далі йшов виклад умов майбутньої загальної мирної угоди: забезпечення права народів на самовизначення, виключення анексії і примусового приєднання чи виокремлення земель без плебісциту, рівноправність всіх учасників переговорів¹⁰.

На ноту Генерального секретаріату оперативно відгукнулися делегати держав Четверного союзу на мирних переговорах, які під тиском М. Гофмана направили голові уряду УНР В. Винниченку телеграму: «Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія і Туреччина вважають необхідним відзначити, що вони готові привітати участь представників УНР в мирних переговорах у Брестю-Литовському»¹¹.

Генеральний секретаріат змінив склад дипломатичної місії УНР. Крім попередньої трійки, до неї ввійшли активісти партії українських есерів Михайло Полоз та Олександр Севрюк. Очолив делегацію генеральний секретар промисловості і торгівлі Всеволод Голубович¹². Перед від'їздом з делегатами мав тривалу розмову М. Грушевський. Він поставив завдання вимагати на переговорах включення до складу УНР Галичини, Буковини, Закарпаття, Холмщини та Підляшшя, а у разі відмови Австро-Угорщини, домагатися утворення на українських землях Дунайської монархії окремого коронного краю з широкою автономією¹³.

На початку січня 1918 р. члени української місії, за винятком її глави В. Голубовича, прибули до Бреста і розпочали неофіційні, зондувальні зустрічі з учасниками переговорів. М. Гофман у мемуарах відверто писав про мотиви прихильності німців до українських дипломатів: «Державний секретар (Р. Кюльман – Р.П.) і я радісно прийняли українців, бо їх виступ давав нам можливість використати цю нову делегацію проти делегації петербурзької»¹⁴.

Але був ще один потужний спонукальний мотив керівництва Центральних держав до укла-

⁷ Гофман М. Война упущенных возможностей. – М., 2016. – С. 177.

⁸ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: у 2 т. – К., 1996. – Т. 1. – С. 482.

⁹ Там само. – С. 522–523.

¹⁰ Дацків І. Брест 1918: європейський прорив України. Тернопіль, 2008. – С. 91–92.

¹¹ Гофман М. Записки и дневники. 1914–1918. – Ленинград, 1930. – С. 137.

¹² Нариси історії Української революції 1917–1921 років. Книга І. – К., 2011. – С. 238.

¹³ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Т. І. – К., 2002. – С. 216.

¹⁴ Гофман М. Записки и дневники. 1914–1918. – С. 137.

дення сепаратного миру з УНР. Це реальна загроза продовольчої кризи в обох імперіях і пошук доступу до хлібних ресурсів. Особливо у скрутному становищі була Австро-Угорщина, де вже виникли голодні бунти населення. Німеччина також була близькою до вичерпання харчових запасів.

Ще до початку загальних переговорів у Бресті українська делегація поставили умовою підписання договору приєднання до УНР Холмщини і Підляшшя, а також проведення плебісциту в Східній Галичині, Буковині й Закарпатті щодо статусу цих територій. Як і слід було очікувати, граф Оттакар Чернін висловив обурення з приводу цих вимог і заявив, що Австро-Угорщина погодиться на самостійність УНР лише при збереженні старих кордонів, як було за Росії. Досвідчений дипломат розумів всю небезпеку постановки питання про особливий статус західноукраїнських земель як прецеденту для автономістських домагань інших слов'янських народів імперії Габсбургів.

Саме примара голоду, що тяжіла над Австро-Угорщиною, примусила графа О. Черніна на пленарному засіданні мирної конференції заявити від імені Четверного союзу: «Ми признаємо українську делегацію самостійною делегацією і правомочним представництвом самостійної Української Народної Республіки. Формальне визнання чотирма союзними державами УНР самостійною державою буде висловлено в мирному договорі»¹⁵. Останнє застереження не було випадковим. Усі посилення Генерального секретаріату на положення Третього Універсалу про проголошення УНР, фактично нівелювалися тезою «не відділяючись від Республіки Російської і зберігаючи єдність її»¹⁶. Така двозначна ситуація розглядалася педантичними німецькими та австрійськими дипломатами як істотна правова перепона при підписанні договорів з УНР.

Діставши повну легітимацію офіційного учасника переговорного процесу, українська делегація продовжувала настійно домагатися прийняття своїх вимог щодо передачі Холмщини і Східної Галичини. Не дивлячись на відсутність дипломатичного досвіду, їм вдалося використати

кризову продовольчу ситуацію в Австро-Угорщині і деякі німецько-австрійські протиріччя, зокрема щодо долі Холмщини, для відстоювання своїх вимог. Станом на 18 січня були досягнуті попередні домовленості про передачу УНР Холмщини, а також створення на західноукраїнських землях окремої імперської області під скіпетром Габсбургів. Остання угода мала бути оформлена двостороннім таємним протоколом.

Очолювана Левом Троцьким російська делегація продовжувала займати непоступливу позицію і М. Гофман схилився до підписання сепаратного мирного договору з УНР. Він відкрито заявив українським делегатам, що мир може бути укладений лише за умови визначення УНР як самостійної держави¹⁷. Очевидно, генерал хотів забезпечити майбутні угоди з УНР від претензій щодо їх легітимності з боку як Росії, так й Антанти. Цього разу вимоги М. Гофмана були сприйняті як імперативні. У ході Брестських переговорів була оголошена перерва. 20 січня В. Голубович повернувся до Києва і проінформував керівництво республіки про станперемовин і умови їх завершення. Розпочалася активна підготовка Четвертого Універсалу Центральної Ради – правого акта, який би задекларував повну державну незалежність УНР і зняв будь-які сумніви щодо її міжнародної правосуб'єктності.

22–24 січня 1918 р. у фракціях Малої ради йшли тривалі обговорення положень проекту Універсалу. Спішити з його прийняттям спонукали не тільки вимоги генерала М. Гофмана, а й відсутність боєздатних військ для спротиву більшовицькій експансії. У ніч на 25 січня Мала рада переважною більшістю проголосила УНР самостійною, вільною, ні від кого незалежною державою українського народу¹⁸. Відбулася реорганізація уряду, який очолив В. Голубович, а головою делегації УНР на переговорах у Бресті був призначений О. Севрюк.

Пленарні засідання мирної конференції відновилися 30 січня. Українська делегація опинилася в складному становищі. Червоні війська вели наступ на Київ. Регулярного зв'язку з урядом не було. У Бресті з'явилася посланці харківського

¹⁵ Чернін О. В дни мировой войны. Воспоминания бывшего австрийского министра иностранных дел. Пер. с нем. – Москва-Петроград, 1923. – С. 192.

¹⁶ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. : у 2 т. – К., 1996. – Т. 1 – С. 398.

¹⁷ Кураєв О. Політика Німеччини й Австро-Угорщини в Першій світовій війні: український напрямок. – К., 2009. – С. 235.

¹⁸ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: у 2 т. – К., 1997. – Т. 2. – С. 103.

ЦВК, яких Лев Троцький намагався протиставити делегації УНР. О. Севрюк згадував: «Жодної наради з урядом не можна було добитися, жодної інструкції. Заклучайте якнайшвидше мир – був єдиний наказ»¹⁹. Становище Центральної Ради було настільки хитким, що українські делегати отримали право ратифікувати майбутній договір, якщо Рада не зможе це зробити.

М. Гофман і О. Чернін вирішили скористатися важким становищем української делегації і запропонували невідкладно підписати договір з Німеччиною і Австро-Угорщиною, який би констатував: 1. Припинення стану війни; 2. Встановлення двосторонніх дипломатичних та консульських відносин; 3.Зобов'язання УНР поставити Центральним державам один мільйон тонн збіжжя та інших продовольчих товарів. Поза сумнівом, для німців і австрійців останній пункт був принципово важливим і життєво необхідним. Як бачимо, ще до офіційного підписання мирного договору в кулуарах переговорів фігурувала конкретна цифра продовольчих поставок – 1 млн тонн.

Дипломати УНР не сприйняли спрощений проект договору, який накладав зобов'язання лише на українську сторону. Вони підготували свій варіант, який з певними корективами був підписаний 9 лютого 1918 р. делегаціями УНР, Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарського царства і Османської імперії. Слід відзначити, що у статті УП договору про економічні відносини та товарообмінні операції ніякі конкретні цифри поставок продовольства та сировини до Центральних держав, як і їхніх товарів до УНР, не зафіксовані. Кількість, види, ціни повинні були встановити повноважні комісії держав-підписантів і закріпити відповідними тристоронніми економічними і валютними угодами²⁰. Однак цифра один мільйон тонн міцно закарбувалася у прагматичні пам'яті нових союзників і за їх вимогою, трансформована у еквівалент 60 млн пудів, увійшла до тристоронньої українсько-німецько-австрійської торговельно-економічної угоди 23 квітня 1918 р.

Невдовзі після підписання мирного договору з УНР на державній нараді за участю ім-

ператора Вільгельма II було ухвалено рішення про початок «східної» військової кампанії, складовою частиною якої було просування німецьких військ на територію України з метою звільнення від більшовиків²¹. Саме генерал М. Гофман у зв'язку з планованим початком наступу німецьких військ порадив українській делегації звернутися до німецького народу з проханням про надання УНР військової допомоги. У мемуарній літературі містяться твердження, що підготовлений М.Гофманом текст звернення того ж дня підписав М.Любинський. У ньому наголошувалося, що більшовики розпочали варварську агресію проти УНР, молода українська революція опинилася в небезпеці, а Центральна Рада збирає сили для відсічі. Висловлювалася впевненість, що миролюбний і організований німецький народ не залишиться байдужим до страждань українців і прийде на допомогу. Аналогічне звернення було складене й до народів Австро-Угорщини²².

Формально виглядало так, що у відповідь на офіційне прохання представників УНР німецький імператор Вільгельм II дав згоду на проведення обмежених операцій на Східному фронті, плануючи початок наступу на 18 лютого. Австрійський цісар Карл певний час вагався, але розпочатий похід німецьких військ і критичне продовольче становище Дунайської імперії змусили його долучитися до наступальної акції на теренах України. У кінці лютого 1918 р. вже вели наступ у східному напрямку армійська група генерала Александера Лінзінгена у складі 23 німецьких дивізій, а в південно-східному – 10 австро-угорських дивізій під командуванням фельдмаршала Едуарда Бем-Ермолі. Генерал М. Гофман у щоденнику відверто писав про справжні цілі військової допомоги у звільненні України від більшовиків: «Коли центральні держави хочуть мати хліб з Хлібного миру, то мусять самі його взяти. Ми сказали «а» і мусимо сказати «б»²³.

Тільки наприкінці першого місяця проведення «східної» кампанії, коли німецькі і австро-угорські війська вже зайняли майже половину території

¹⁹ *Притуляк П.* Україна і Брестський мир: від підписання до виконання (1917–1918 рр.). – К., 2004. – С. 66.

²⁰ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: у 2 т. – К., 1997. – Т. 2. – С. 138, 139.

²¹ *Федюшин О.* Украинская революция 1917–1918. – М., 2007. – С. 106.

²² *Кураєв О.* Політика Німеччини й Австро-Угорщини в Першій світовій війні: український напрямок. С. 268; *Несук М.* Драма вибору. Відносини України з Центральними державами у 1917–1918 рр. – К., 1999. – С.131.

²³ *Гофман М.* Записки и дневники. 1914–1918... – С. 137.

України, представники обох верховних командувань 25 березня 1918 р. у Бадені підписали військову угоду про розділ сфер впливу в Україні, уникаючи подразливого терміну «зони окупації». Певне зволікання з прийняттям цієї принципово важливої конвенції пояснюється намаганнями Німеччини домогтися від австро-угорського керівництва згоди на створення об'єднаного командування, зрозуміло з німецьким воєначальником на чолі. Цісар Карл на це не погодився, і кожна з сторін мала в Україні окремі штаби, німецький – у Києві, австро-угорський – в Одесі.

При територіальному розмежуванні до зони австро-угорських військ відійшли південно-західна частина Волині, Подільська, Херсонська і Катеринославська губернії. До німецьких – Київська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Таврійська губернії і Крим. Двоїста імперія пізніше долучилася до надання військової допомоги УНР і, не маючи такої мілітарної потуги, як Німеччина, опинилася у ролі молодшого партнера. За березневою угодою про розподіл сфер впливу в Україні до австро-угорської окупаційної зони відійшли південні регіони з розвиненим зерновиробництвом. Однак німці залишали за собою важливі транспортні комунікації і порти або ж обумовили перебування там змішаних військових частин.

Промислові райони Донбасу за розподілом формально також відходили до австро-угорців. Все ж німецька сторона наполягла на спільному управлінні і використанні вугільних і гірничорудних районів у співвідношенні 1:1. Визволений ні-

мецькими військами від більшовиків привабливий Крим Берлін залишив за собою як стратегічний плацдарм подальшого просування на Схід²⁴. На початку травня 1918 р. після оволодіння Кримом військами генерала Роберта Коша і зайняття корпусом генерала Карла Кнерцера Ростова визначився територіальний ареал дислокації німецьких і австрійських військ, командування яких сформували свої окупаційні зони.

Вийшовши із загальноросійського «дому», УНР дістала статус незалежної держави, здійснила прорив на міжнародну арену, уклала перший у Великій війні багатосторонній договір, отримала допомогу у звільненні від більшовицького нашествия. Однак втручання вищого німецького і австрійського командування, військових адміністрацій на місцях у внутрішні справи країни перебування, введення військово-польових судів, страти, екзекуції, арешти та вислання українських громадян, широкі ревізії продовольства та промислової сировини, захоплення державного майна і матеріалів трансформувалися в економічну експлуатацію окупаційного типу.

Укладення УНР сепаратного Брестського мирного договору з державами Четвертого союзу, фактичне перебування у їх таборі на завершальному етапі Світової війни драматично відобразилася на подальшій долі українців. Переможниця Антанта розглядала Україну як сателіта Німеччини і відмовила їй у національно-державному визначенні, віддавши українські землі до складу інших країн.

References

Arkhyv russkoi revoliutsyy. – T. 1. – Berlyn, 1922. – S. 288.

Chernyn O. V dny myrovoi voyny. Vospomynaniya byvsheho avstryiskoho mynustra ynostrannykh del. Per. s nem. – Moskva-Petrohrad, 1923. – S. 192.

Datskiv I. Brest 1918: yevropeiskiy proryv Ukrainy. Ternopil, 2008. – S.91–92.

Doroshenko D. Istoriiia Ukrainy 1917–1923 rr. T. I. – K., 2002. – S. 216.

Hofman M. Voina upushchennykh vozmozhnos-tei. – M., 2016. – S. 177.

Fediushyn O. Ukraynskaia revoliutsyia 1917–1918. – M., 2007. – S. 106.

Krakh hermanskoi okkupatsyub na Ukrayne. – Moskva, 1936. – S. 31–33.

Kuraiev O. Polityka Nimechchyny y Avstro-Uhorshchyny v Pershii svitovii viini: ukrainskyi napriamok. – K., 2009. – S. 235.

Narysy istorii Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rokiv. Knyha I. – K., 2011. – S. 238.

Prytuliak P. Ukraina i Brestskiy myr: vid pidpysan-nia do vykonannia (1917–1918 rr.). – K., 2004. – S. 66.

Reient O. Peredmova. V kn.: Velyka viina 1914–1918 rr. i Ukraina. – K., 2013. – S.11.

Ukrainska Tsentralna Rada. Dokumenty i materi-aly: u 2 t. – K., 1996–1997.

²⁴ Крах германской оккупаций на Украине. – Москва, 1936. – С. 31–33.

**Теоретико-
методологічні засади:
освітянського
краєзнавства**

Історія казенного маєтку «Затишшя» Київського політехнічного інституту

Подано історію виникнення і розвитку казенного маєтку «Затишшя», яке до революційних потрясінь 1917 року входило до складу сільськогосподарського відділення Київського політехнічного інституту. Метою статті є заповнення прогалини в наявній інформації про це інститутське заміське господарство. Стаття базується, на архівних матеріалах міста Києва.

Ключові слова: Київський політехнічний інститут, маєток «Затишшя», освіта.

Igor Andreiev

History of the official estate «Zatyshshja» of the Kiev polytechnical institute

The history of the emergence and development of the state estate «Zatyshya», which before the revolutionary upheavals of 1917 was part of the agricultural department of the Kiev Polytechnic Institute, was presented. The purpose of the article is to fill the gap in available information about this out-of-town facilities of the institute. The article is based, basically, on archival materials of the city of Kiev.

Key words: Kiev Polytechnic Institute, «Zatyshya» estate, studying.

Игорь Андреев

История казенного имения «Затишье» Киевского политехнического института

Представлена история возникновения и развития казенного имения «Затишье», которое до революционных потрясений 1917 года входило в состав сельскохозяйственного отделения Киевского политехнического института. Целью статьи является восполнение пробела в имеющейся информации об этом институтском загородном хозяйстве.

Ключевые слова: Киевский политехнический институт, имения «Затишье», обучение.

За часів Російської імперії сільськогосподарське відділення Київського політехнічного інституту (КПІ) мало у своєму розпорядженні зразкову економію з фермою в маєтку «Затишшя» біля міста Козелець в Чернігівській губернії. Хутір «Затишшя» розташовувався в 8 верстах від залізничної станції «Бобровиця» і на відстані близько 85 верст від Києва. У фондах Науково-технічної бібліотеки імені Г. І. Денисенка Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», а також на сайтах КПІ імені І. Сікорського і Державного політехнічного музею є фотографії цього маєтку, які були

зроблені в 1902 році, але відомостей про цей інститутський підрозділ було опубліковано зовсім мало.

У ювілейному збірнику, виданому до 25-річчя заснування КПІ, зазначалось, що «в попередні передреволюційні часи Агрофакультет КПІ мав в своєму розпорядженні маєток «Затишшя» (біля 600 дес. [десятин – Авт.] землі). На цей маєток було асигновано 70 000 кар. [карбованців – Авт.] золотом і відбудовано зразкове господарство. Далі додано ще 20 000 карб. [карбованців – Авт.] для поліпшення господарства... За весь час існування маєтку тільки в 16 [1916 – Авт.] році, за рік до революції, там відробили

практику 7 студентів»¹. Відомостей було подано небагато і значення цього замиського господарства у навчальному процесі КПІ в наведеній публікації, як виявилось, дещо недооцінене.

Але, якими були передумови появи цього інститутського господарства, та ще так далеченько від Києва?

Ще до остаточного вибору місця для розміщення будівель інституту Київською міською Думою на засіданні 9 липня 1897 року було вирішено «для навчально-допоміжних цілей, як-то: розведення розплідника, плодового саду, городів тощо при політехнічному інституті, відвести землю в двох ділянках, а саме: 1-у, в кількості 15 десятин 2230 кв. саж., що знаходиться в користуванні Товариства садівництва по Брест-Литовському шосе, за Шулявкою, вилучивши цю міську землю з користування Товариства на підставі укладеного ним з Міським Громадським Управлінням договором, а іншу ділянку в кількості 10 десятин з вільних Солом'янських земель, які перебувають у міста в безпереоброчному утриманні, розташованих за Казенними дачами по тому-ж шосе і орендованих у міста хутором Грушки»². Але постанова міської Думи не була виконана.

Будівлі сільськогосподарського відділення (дослідне поле № 1, скотний двір, павільйони для культур, садок з озером) розташували безпосередньо на території садиби КПІ. Біля дачного селища «Караваєві дачі» (за Кадетському гаєм) Київським міським громадським управлінням була відведена в користування інституту територія, яка згодом стала називатися дослідним полем № 2. А у трьох верстах від інституту на території окремої садиби були збудовані цегляна будівля для випробування землеробських знарядь з дерев'яною прибудовою для манежу і житловими приміщеннями для робітників, а також інші споруди³.

Але інституту були потрібні додаткові ділянки землі для влаштування дослідної ферми і організації практичних занять студентів сільськогосподарського відділення. У 1900 році надійшла пропозиція Вінницької міської управи про продаж інституту 600 десятин міської землі біля міста Вінниця за 120 000 рублів для облаштування маєтку. Одночасно деякі вінницькі землевласники порушили теж саме питання самостійно в Міністерстві фінансів. Створена для огляду землі особова комісія «знайшла землю зручною і тільки зупинялася перед остаточним схваленням через віддаленість і вартість влаштування»⁴. Крім отримання землі потрібна була значна сума на будівництво гуртожитку, їдальні і господарських будівель. У Державному казначействі необхідні гроші були відсутні, а «внаслідок ускладнень на Далекому Сході, інститут, подібно іншим установам, отримував від вищого начальства вказівки про можливе скорочення витрат»⁵.

В той же час дворянин Євген Петрович Носенко-Белецький заповів все своє рухоме і нерухоме майно (з маєтком «Затишшя») Київському політехнічному інституту «на предмет призначення стипендії студентам інституту, уродженцям Чернігівської губернії, переважно Козелецького повіту», з призначенням директора КПІ, таємного радника Віктора Львовича Кирпичова духівником⁶. З листа Міністерства фінансів № 10497 від 4 травня 1900 року на адресу директора КПІ стало відомо, що «ГОСУДАР ИМПЕРАТОР... в 23 день квітня цього [1900 – Авт.] року, ВИСОЧАЙШЕ зволив на прийняття Київським Політехнічним Інститутом ІМПЕРАТОРА ОЛЕКСАНДРА II, залишеного по духівниці дворянином Носенко-Белецьким майна до ста тисяч карбованців, для заснування в названому Інституті стипендії»⁷.

¹ Ректор К.С.Г.І. Касяненко Ів. Вища школа червоних агрономів / Ів. Касяненко // Київський політехнічний і Київський сільсько-господарський інститут. XXV років. 1898–1923. Ювілейний збірник. – К.: Державний трест «Київ-друк». Друкарня ч. 8 (вул. Толстого, 5), 1924. – С. 214.

² Державний архів Київської області (Держархів Київської обл.), ф. 9, оп. 13, спр. 14а, арк. 21.

³ Из истории Киевского политехнического института. Сборник документов и материалов: Т. 1: 1898–1917 гг./ А. С. Плыгунов (отв. ред.) и др. – К.: Изд-во Киевского университета, 1961. – С. 41–42.

⁴ Матеріали кь історії казенного ім'я «Затишье» Київського Політехнічного Інститута Імператора Александра II / Збірник документів залу історії КПІ Науково-технічної бібліотеки імені Г. І. Денисенка Національного технічного університету України «КПІ імені І. Сікорського», шифр н50488, 1911. – арк. 2.

⁵ Державний архів міста Києва (Держархів м. Києва), ф. 18, оп. 1, спр. 158, арк. 5.

⁶ Держархів м. Києва, ф. 18, оп. 1, спр. 156, арк. 4, 8–9, 17.

⁷ Там само, арк. 18.

А газета «Кієвлянинь» повідомляла: «За отриманими ... Київським політехнічним інститутом точними документальними даними, нерухоме майно, яке перейшло до нього за заповітом дворянина Е. П. Белецького-Носенка, складається з трьох ділянок землі в дачі м. Кобижчі, Козелецького повіту мірою: одна ділянка в 330 д. [десятин – *Авт.*] 1240 кв. с. [квадратних сажень – *Авт.*], друга в 1 ½ дес. [десятин – *Авт.*]. І третя в 1800 кв. с., а всього, отже, 332 ¾ дес. з будівлями, що коштує за страховою оцінкою близько 900 руб.; що-ж стосується капіталу, то загальна сума його дорівнює ... всього приблизно 13 т. р. [тисяч рублів – *Авт.*], а саме: залишилося 4 т. р. 4% державною рентою, 6 т. руб. 3½% заставними листами держ. двор. зем. [державного дворянського земельного – *Авт.*] банку, 4 виграшних квитка (два двор. банку і два І і ІІ позик) і 2000 руб. на поточному рахунку в конторі Державного банку»⁸.

Таким чином, в інституті з'явилися два варіанти облаштування заміської бази для проведення дослідницької роботи студентами сільськогосподарського відділення. З іншого боку, через складну обстановку в країні, не можна було розраховувати на допомогу Державного казначейства.

17 лютого 1901 року на засіданні Ради КПІ було винесено остаточне рішення: «порівнюючи два вирішення питання – організацію навчального практичного господарства поблизу Вінниці та організацію його на хуторі «Затишшя», Рада зупинилася на останньому, беручи до уваги близькість до Києва, меншу вартість організації, бо відразу скорочується витрата 120 000 р. на покупку землі». Сільськогосподарському відділенню було доручено опрацювати питання щодо «вартості повнооблаштування вартості організації практичних занять для III к. [курсу – *Авт.*] в 1901 році»⁹.

7 квітня 1901 року на засіданні Ради КПІ був затверджений розрахунок витрат на маєток

«Затишшя» по проекту П. Р. Сльозкіна, «а так само визнаний був і період практичних занять студентів в 4 місяці». 28 квітня 1901 року на засіданні сільськогосподарського відділення доручили «пристрій маєтку і тимчасове завідування їм професору П. Р. Сльозкіну»¹⁰ (фото 1).

Фото 1.
Професор КПІ Петро Родіонович Сльозкін

2 червня 1901 року інститут отримав звістку про «ВИСОЧАЙШЕ зволення на відпустку суми, яка була заправлена на маєток, а також про відпустку 3000 р. щорічно на стипендії імені Белецького-Носенка»¹¹.

За пропозицією П. Р. Сльозкіна директором КПІ було дозволено закласти фундаменти майбутніх будівель в маєтку негайно після отримання кредиту, тобто у вересні 1901 року. «З цією метою архітектор Обремський і П. Р. Сльозкін провели 21 вересня [1901 року – *Авт.*] розмітку розташування будівель першої категорії на місці і вжили заходів до виконання земляних робіт і кладки фундаментів під 4 будівлі першої категорії [гуртожиток для студентів, будинок адміністрації, їдальня, казарма для робітників – *Авт.*] і під чашару – за особливим кошторисом»¹².

9 листопада 1901 року міністр фінансів Сергій Юлійович Вітте «забажав виявити згоду на заснування Особливої будівельної Комісії у складі Правління Інституту і професорів: Сльозкіна, Іванова і Ключарова», яка би пристосувала маєток для організації практичних занять студентів сільськогосподарського відділення. З метою облаштування дослідної ферми Державним Казначейством був виданий відповідний кредит»¹³.

Всі згадані професори, які ввійшли до складу Особливої будівельної Комісії викладали у КПІ. Екстраординарний професор по кафедрі

⁸ Зав'язання вь пользу Кієвскаго политехническаго института // Кієвлянинь. – 1900. – 30 апр. (№ 119). – С. 3.

⁹ Матеріали кь історії казеннаго ім'янія «Затишье» Кієвскаго Политехническаго Института Императора Александра II. Вказ. праця. – арк. 2, 5, 6.

¹⁰ Там само, арк. 5.

¹¹ Там само, арк. 6, 7.

¹² Там само, арк. 11.

¹³ Держархів м. Києва, ф. 18, оп. 1, спр. 251, арк. 49.

землеробства (з 1 січня 1901 року), колезький радник Петро Родіонович Сльозкін в інституті читав загальну культуру для студентів III курсу, приватне землеробство для студентів IV курсу сільськогосподарського відділення і керував практичними заняттями студентів з цього предмету. Ординарний професор по кафедрі зоотехнії (з 1 червня 1900 року), магістр ветеринарних наук, статський радник Сергій Олексійович Іванов читав зоогігієну для студентів III курсу сільськогосподарського відділення. Виконуючий обов'язки екстраординарного професора по кафедрі землеробства (з 1 квітня 1901 року), титулярний радник Олександр Васильович Ключаров читав лекції по землеробству для студентів III курсу сільськогосподарського відділення і керував практичними заняттями студентів з цього предмету¹⁴.

План робіт в маєтку передбачав будівництво у 1902 році гуртожитку для студентів сільськогосподарського відділення, що приїжджають на практику, житлового будинку для завідувача маєтком, їдальні і казарми для робітників. Міністр фінансів

також «забажав дозволити зробити спорудження молочної і скотної хати, зразкової кошари, скотного двору і стайні»¹⁵. Замість двох літніх бараків для студентів було вирішено побудувати одну двоповерхову будівлю, пристосовану і для зимового житла¹⁶. Закладка будівель дослідної ферми була здійснена 28 квітня 1902 року. Дерев'яні будівлі маєтку спорудили на кам'яних фундаментах по проектах архітектора інституту Всеволода Адольфовича Обремського, які розроблялися під наглядом Петра Родіоновича Сльозкіна (фото 2, 3, 4).

4 червня 1902 року професор П. Р. Сльозкін доповів «про необхідність улаштування більш глибокого колодязя, тому що виритий простий не дає достатньо води для покриття потреб і особливо на випадок небезпеки від вогню». Були проведені переговори з гірським інженером Йосипом Ромуальдовичем Кобецьким, який запропонував безкоштовно свої бурові інструменти і нагляд за обладнанням. В результаті виконаних робіт в маєтку «Затишшя» був споруджений «артезіанський колодязь» глибиною 30 сажень¹⁷.

Фото 2. Маєток «Затишшя». Будинок завідувачамаєтком. 1902 рік

Фото 3. Маєток «Затишшя». Стайні. 1902 рік

¹⁴ Личный составъ Киевскаго Политехническаго Института Императора Александра II на 1902–1903 академической годъ. – Киевъ: Типогр. С. В. Кульженко, Пушкинская ул., д. № 4, 1902. – С. 6–8, 11.

¹⁵ Держархів м. Києва, ф. 18, оп. 1, спр. 251, арк. 47, 152.

¹⁶ Матеріали къ исторіи казеннаго имѣнія «Затишье» Киевскаго Политехническаго Института Императора Александра II. Вказ. праця. – арк. 11.

¹⁷ Там само, – арк. 9.

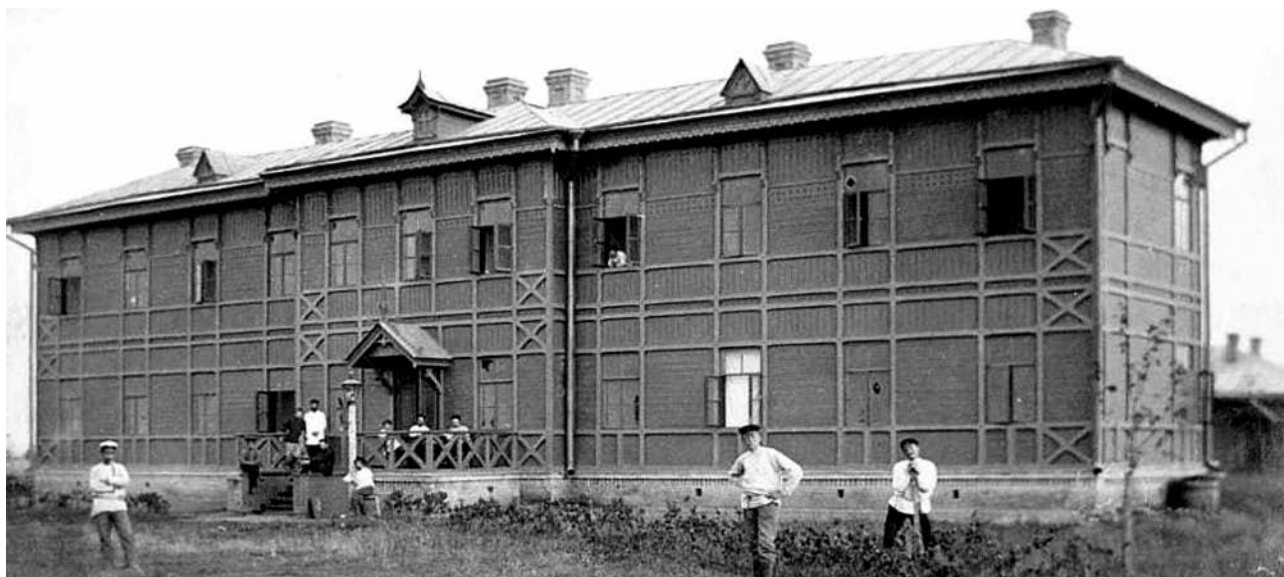

Фото 4. Маєток «Затишшя». Гуртожиток для студентів. 1902 рік

23 січня 1902 року архітектор В. А. Обремський представив проекти будівель другої категорії: кошари, стайні, скотного двору і молочної¹⁸.

Казенний хутір «Затишшя» увійшов до складу кафедри землеробства КПІ. Поступово на київських ярмарках проводилась закупівля робочих коней і молочного стада для маєтку, отримало розвиток свинарство. Частина тварин надійшла з київського дослідного поля і скотного двору, розташованих на території садибінституту.

Навесні 1904 року весь III курс протягом тижня перебував в маєтку на практичних заняттях. «За час перебування професор [П. Р. Сльозкін – *Авт.*] з місцевим своїм помічником П. П. Поляковим давали пояснення по польовим і садибним роботам в їх взаємному зв'язку, а також організували екскурсії до деяких навколишніх маєтків, як-то: Махновську с.-г. школу, Вороньки – М. М. Кочубея, в м. Кобижчі на тютюнову плантацію А. П. Белецького-Носенка. Впродовж літа на більш тривалу практику в маєтку залишилися четверо студентів, які і займалися, як з ознайомленням з с.-г. технікою, так і збиранням матеріалу для самостійних наукових робіт.

Восени 1904 року в маєтку відбулася екскурсія студентів, які перейшли на III курс, теж

з метою ознайомлення з постановкою окремого господарства, яка тривала при двох групах 5 днів»¹⁹.

Постановою сільськогосподарського відділення КПІ від 28 лютого 1906 року казенний маєток «Затишшя» було визнано «господарським підприємством комерційного типу, з метою визначення можливості його самостійного існування без сторонніх доплат. Період такого досліду був визначений в три роки, причому було визнано можливим за цей час допустити туди студентів-практикантів під керівництвом професора Приватного Землеробства». Повний звіт вдалося надати лише через чотири роки. В цьому звіті завідувач маєтку професор П. Р. Сльозкін зазначав, що головною статтею доходу господарства є «продаж польових продуктів, продаж відгодіваних телят і поросят племінних. Прибутковість від рільництва коливається значно залежно від коливання врожаїв і цін. Дохід від відгодівлі худоби представляє взагалі значну величину і... міг б вважатися сталим і на майбутній час. Свинарство дає дохід досить рівний по роках і стоїть в даний час в дуже сприятливих умовах через те, що племінні поросята, які відпускаються, користуються по всій окрузі дуже хорошою репутацією»²⁰.

¹⁸ Там само, арк. 12.

¹⁹ Отчетъ о состояніи Киевскаго Политехническаго Института Императора Александра II за 1904 годъ. – Київ: Типографія С. В. Кульженко, Пушкинская ул., д. № 4, 1906. – С. 32–33.

²⁰ Матеріали къ історіи казеннаго имѣнія «Затишье» Киевскаго Политехническаго Института Императора Александра II. Вказ. праця. – арк. 28.

За результатами чотирирічних спостережень було зроблено висновок, що господарство поки що не може підтримувати життя великої садиби цілий рік, яке вимагає дорогого опалення та багатьох побічних дрібних витрат. «Все це стане можливим, коли врожаї підвищаться хоча б на 50% порівняно з сьогоднішнім, що зовсім не представляє нічого неймовірного». Сам же маєток «має всі необхідні елементи для того, щоб бути прибутковим комерційним господарством. Правильне поєднання витрат з потребами, стриманість від спроб піднімати доходи екстремними засобами і ретельний облік всього господарського життя – такі умови, при яких його прибутковість проявиться, посиляться і стане міцною»²¹.

Станом на 1910 рік інститутський маєток «Затишшя» представляв «рівну однорідну площу польової землі розміром 330 дес. [десятин – Авт.]. Вся земля орна, і при влаштуванні було відведено під садибу і вигін 16 десятин. ...Грунт – легкий чорнозем, дуже виораний за старих часів чорнозем, що вимагає довготривалого поліпшення шляхом постійного удобрення гноєм і очищенням від багаторічних бур'янів»²².

25 жовтня 1913 року від керівника Озерянського маєтку Корюківського товариства насінневого господарства і племінного тваринництва надійшла заява з проханням здати в оренду під посів цукрового буряка у 1915 році частину зе-

мель в маєтку «Затишшя». 14 грудня 1913 року Навчальний Відділ листом за № 5061 повідомив «про дозвіл Пана Міністра Торгівлі та Промисловості укласти Правлінню Інституту договір про здачу в оренду частини маєтку «Затишшя» Товариству Корюківського цукрово-рафінадного заводу». І вже 23 грудня 1913 року «між Правлінням Київського Політехнічного Інституту ІМПЕРАТОРА ОЛЕКСАНДРА II ... і уповноваженим Правління Тов. Корюківського Сахарно-Рафінадного заводу» був укладений орендний договір на 3 роки під посів цукрового буряка на 86 десятинах землі, «відводячи цю кількість землі щорічно із сівозмін, частиною після жита, а частиною після конюшини – першого укусу». Плата складала 50 рублів за десятину або 12900 рублів за всю землю за три роки оренди»²³.

Користувався інститут цим заміським господарством недовго. У 1917 році маєток «Затишшя» перейшов до селян, а 1 вересня 1922 року з Агрономічного факультету (колишнього сільськогосподарського відділення КПІ) було утворено окремих «Сільсько-Господарський Інститут» (зараз Національний університет біоресурсів і природокористування).

У 1924 році на місці інститутської зразкової економії з фермою було утворене село Затишшя. В наш час територія села складає всього 377 000 м², а населення – 61 людину.

References

1. (1902). *Lichnyjsostav# KievskagoPolitehnicheskagoInstitutImperatoraAleksandra II na 1902–1903 akademicheskijgod#.* Kiev#: Tipogr. S. V. Kul'zhenko, Pushkinskajaul., d. № 4. [InRussian].
2. (1906). *Otchet# o sostojaniiKievskagoPolitehnicheskagoInstitutImperatoraAleksandra II za 1904 god#.* Kiev#: Tipografija S. V. Kul'zhenko, Pushkinskajaul., d. № 4. [InRussian].
3. Plygunov, A. S. (Ed.). (1961). *IzistoriiKievskogopolitehnicheskogoinstituta. Sbornikdokumentovimaterialov: T. 1: 1898–1917 gg.* Kjiv: Izd-voKievskogouniversiteta. [InRussian].
4. Rektor K.S.G.I. KasjanenkoIv. (1924). *Vyshhashkolachervonyhagronomiv. Kyi'vs'kyjpolitehnichnyjiKyi'vs'kyjsil's'ko-gospodars'kyjinstytuty. XXVrokiv. 1898–1923. Juvilejnyjzbirnyk(pp. 214–216).* Kyi'v: Derzhavnyjtrest «Kyi'v-druk». Drukarnjach. 8 (vul.Tolstogo, 5). [InUkrainian].
5. s. Zatyshshja, Chernigivs'kaoblast', Bobrovyč'kyj rajon, m. Bobrovyčja. Retrieved from <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/z7503/A005?rdat1=04.12.2012&rf7571=39598> [InUkrainian].
6. (1900). *Zaveshhanie v# pol'zu Kievskago politehnicheskago instituta.* *Kievlyanin*», 119, 3. [InRussian].

²¹ Там само, арк. 30–33.

²² Держархів м. Києва, ф. 18, оп. 1, спр. 251, арк. 230–231.

²³ Держархів м. Києва, ф. 18, оп. 1, спр. 1420, арк. 1–34.

Віталій Липинський, Микола Яцюк (м. Покровськ)

Передумови та історія створення Красноармійського (Покровського) індустріального інституту

У статті розглянуті питання стосовно соціально-економічних та суспільно-політичних передумов, які викликали до життя процеси появи у невеликому шахтарському місті вищого індустріального навчального закладу. У матеріалі вивчені процеси розбудови Красноармійського (Покровського) індустріального інституту від навчально-консультаційного пункту Дніпропетровського (Дніпровського) гірничого інституту, до філії Донецького політехнічного інституту.

Ключові слова: *Західний Донбас, індустріальний інститут, гірничі інженери, педагогічні кадри, навчальні приміщення, студенти-гірники.*

Vitaliy Lipinsky, Mykola Yatsyuk

Background and history of the creation of Krasnoarmeysk (Pokrovsky) industrial institute

The material is devoted to the study of a complex of problems associated with the emergence in the late 1950s of an industrial university of higher education in a small miner's town Krasnoarmeysk (Pokrovsky). The beginning of the 1950s was a time of extreme economic development for the USSR, the result of radical changes in the socio-economic sphere, as the whole country in general, and in the Donetsk region, in particular; as well as the introduction of new approaches by the top government of the state in the training of engineers and technicians. In the material the processes of building the Krasnoarmeysk (Pokrovsky) industrial institute from the educational-consulting point of Dnipropetrovsk (Dniprovsky) mining institute, to the branch of the Donetsk industrial institute are studied. The issues of personnel support, creation of auditorium, laboratory and library fund, financing were studied.

Key words: *Western Donbass, industrial institute, mining engineers, pedagogical staff, educational premises, miners' students.*

Віталій Липинський, Николай Яцюк

Предпосылки и история создания Красноармейского (Покровского) индустриального института

В статье рассмотрены вопросы относительно социально-экономических и общественно-политических предпосылок, которые вызвали к жизни процессы появления в небольшом шахтерском городе высшего индустриального учебного заведения. В материале изучены процессы развития Красноармейского (Покровского) индустриального института от учебно-консультационного пункта Днепропетровского (Днепровского) горного института в филиал Донецкого политехнического института.

Ключевые слова: *Западный Донбасс, индустриальный институт, горные инженеры, педагогические кадры, учебные помещения, студенты-горняки.*

Початок 1950-х років був для СРСР часом екстремального економічного розвитку. Створення вищого навчального закладу в місті Красноармійськ у 1959 році було результатом кардинальних змін у соціально-економічному розвитку, як усієї країни взагалі, так і донецького регіону, зокрема, а також започаткуванням вищим керівництвом держави нових підходів у організації підготовки інженерно-технічних кадрів. Вугільна промисловість стала основою народногосподарського комплексу Донецької та Луганської областей, відіграла вагомий роль в економіці Дніпропетровської області (Західний Донбас).

Метою даної статті є аналіз процесів і причин, які створили передумови появи та становлення нового індустріального вищого навчального закладу у Західному Донбасі, та вивчення історії його розбудови.

Проблема створення Красноармійського індустріального інституту знайшла своє відображення у колективних працях попередників: Історія Донецького державного технічного університету та Донецький національний технічний університет, де розглянуті питання функціонування Красноармійської філії ДонНТУ¹. Проте питання щодо вивчення передумов створення Красноармійського індустріального інституту у цих працях не знайшли достатнього відображення.

З кінця 1940-х років для вугільної промисловості розпочався «золотий вік», який тривав більше трьох десятиріч. Набираючи оберти металургія, хімічна промисловість, залізничний транспорт потребували все більшої кількості вугілля. В УРСР починається бурхливе шахтне будівництво: щорічно до ладу стає більше 30 нових, так званих «комсомольських» шахт². Якщо до 1950 року в регіоні будували в основному дрібні шахти, виробничі потужності яких не перевищували 300 тис. тонн вугілля на рік, то на початку 1950-х років розпочали будувати шахти

потужністю 450–700 тис. тонн, а у другій половині 1950-х років стають до ладу шахти потужністю від 900 до 4 млн тонн вугілля на рік³.

Сьогодні таку ситуацію складно уявити, але якщо в 1950 році в Донбасі діяла 401 шахта, то у 1960 році їх було вже 569. Рекордним для шахтобудівників був 1957 рік, в якому до ладу стали одразу 63 шахти. У 1957 році видобуток вугілля на шахтах УРСР склав 134,9 млн. тонн, у 1958 – 148,5 млн. тонн; у 1959 – 167 млн тонн.⁴

Потужний розвиток вугільної промисловості забезпечив Радянському Союзу у 1958 році вихід на перше місце в світі за рівнем видобутку вугілля. У цей час в донецькому регіоні розпочинається освоєння запасів Південного і Західного Донбасу, відбувається підготовка до будівництва шахт «Південно-Донбаська» № 1, формується трест «Павлоградвугілля». Відбувається технічне переобладнання галузі.

До середини 1950-х років на шахтах була в основному завершена механізація. У другій половині 1950-х років у забах почали використовувати якісно нову техніку – комбайни, кількість комплексних механізованих забоїв значно зросла. У цих умовах усе більш відчутним ставав розрив між темпами розвитку паливно-енергетичного комплексу і кількістю інженерно-технічних працівників, яких були здатні підготувати фахові вищі навчальні заклади. Кількість зайнятих у вугільній промисловості працівників на початок 1950-х років склала 1,5 млн чоловік і продовжувала зростати⁵. Престиж шахтарської професії постійно підвищувався – вугільники за рівнем заробітної плати вийшли на перше місце по галузям промисловості. В той же час, на середину 1950-х років у радянській вугільній промисловості працювало 59 тис. гірничих інженерів і техніків, з яких закінчили вищі навчальні заклади 21 тис. осіб, а середню спеціальну освіту отримали 38 тис. осіб⁶.

¹ Саржан А.О., Липинський В.В., Борбачова Л.В. / А.О. Саржан, В.В. Липинський, Л.В. Борбачова. Історія Донецького державного технічного університету. – Донецьк: Юго Восток, 2001. – 357 с.; Саржан А.О., Липинський В.В., Борбачова Л.В. / А.О. Саржан, В.В. Липинський, Л.В. Борбачова. Донецький національний технічний університет. – Донецьк: Юго Восток, 2011. – 326 с.

² Агапов В. Л. На пути к кризису: развитие угольной промышленности УССР в 50–80-е гг. XX ст. / В. Л. Агапов. // Наука. Религия. Суспільство. – 2007. – № 4. – С. 7.

³ Сургай Н. С., Тищенко С. П. Штабу угольной отрасли Украины – 50. / Н. С. Сургай, С. П. Тищенко. – Киев: Укради проект, 2004. – С.32.

⁴ Там само. – С. 26, 34.

⁵ История угледобычи в России / под общей ред. Братченко Б. Ф. – М: ВИНТИ, 2003. – С. 221.

⁶ Перспективы развития угольной промышленности СССР / под общей ред. Б. Ф. Братченко. – М.: Госпланиздат, 1960. – С. 389.

У числі цих інженерно-технічних спеціалістів 21 тис. були фахівцями із розробки родовищ корисних копалин, 16 тисяч – гірничих електро-механіків, 3 тис. – шахтобудівників, 4 тис. – геологів та гідрогеологів, 4 тис. – збагачувальників, 11 тис. – маркшейдерів, економістів гірничої промисловості та інших фахівців. Зрозуміло, що така незначна кількість фахівців не могла задовольнити потреби галузі, яка інтенсивно розвивалась у висококваліфікованих спеціалістах.

У 1950-х роках підготовка фахівців вугільних підприємств Донбасу була зосереджена в Донецькому індустріальному, Дніпропетровському гірничому і Новочеркаському політехнічному інститутах. 75% спеціалістів гірників із вищою освітою були випускниками саме цих ВНЗ⁷. Така невелика кількість ВНЗ у регіоні гальмувала отримання вищої освіти працівниками вугільних підприємств, навіть враховуючи наявність у них заочної форми навчання. В 1955 році у вугільній промисловості Донбасу працювало 4963 інженера та більше 10 тис. техніків⁸. На тисячу робітників на шахтах регіону припадало лише 20 працівників із вищою освітою.

У 1956 році тодішній радянський та партійний керівник М. С. Хрущов зробив гучну заяву про те, що найкращі інженери – це ті, хто має виробничий досвід. Зрозуміло, що в ті часи такі промови керівника найвищого рангу сприймалися як директивні. Останню крапку в цьому питанні поставив пленум ЦК Компартії України в жовтні 1959 року, прийнявши рішення: «Організувати широке навчання практиків, які займають інженерно-технічні і керівні посади, досягти, щоб вони в найближчі роки одержали відповідну технічну освіту»⁹. Виходячи з цих партійних директив ВНЗ технічного профілю починають відкривати навчально-консультаційні пункти у невеликих містах промислових регіонів із метою створення умов для отримання вищої технічної освіти без відриву від виробництва.

До зазначених вище об'єктивних передумов появи у місті Красноармійську Індустріального інституту слід додати і суб'єктивні фактори, які

певним чином, вплинули на рішення щодо відкриття ВНЗ саме у цьому населеному пункті. По-перше, у 1950-х роках у м. Красноармійськ та навколо нього створюється потужний вугільний, шахтобудівний та залізничний промисловий вузол.

По-друге, у цей час у місті створюється трест «Красноармійськ-шахтобуд» (1951 р.), який розпочинає спорудження цілого ряду нових вугільних підприємств у межах Красноармійського, Селидівського та Добропільського районів. У 1953 році стали до ладу шахти «Новгородівська» № 3, «Родинська» № 1, у 1954 році – «Водяна» № 1 і № 3, «Добропільська», «Родинська» № 1. У грудні 1958 року трест «Красноармійськ-шахтобуд» здав в експлуатацію шахту «Краснолиманська» з проектною потужністю 4 тис. тонн вугілля на добу. В цей час закінчувалося будівництво збагачувальної фабрики «Краснолиманська» з проектною потужністю 1млн. 100 тис. тонн вугілля на рік¹⁰.

По-третє, Красноармійській міській раді були підпорядковані шахтарські міста Димитров, Родинське, селище міського типу Шевченко. У Димитрові було розташоване виробниче об'єднання «Красноармійськвугілля», діяли шахти ім. Г. Димитрова та «Центральна», в селищі Шевченка однойменна шахта № 19/20.

По-четверте, у 1955 р. у Красноармійську створюється потужний трест «Красноармійськжитлобуд», якому було доручено житлове та культурно-побутове будівництво в Красноармійському, Селидівському та Добропільському районах. І нарешті, організації вищого навчального закладу в Красноармійську сприяла зацікавлена позиція міського керівництва, за рішенням якого трест «Красноармійськшахтобуд» безкоштовно передав на баланс ДПІ велике, тільки що збудоване двоповерхове приміщення для керуючого апарату тресту (нині центральний корпус КП ДонНТУ). Будівля зайняла земельну ділянку в 0,65 га на майбутньому центральному майдані міста і мала загальну площу в 3875 м², у тому числі навчальну 1100 м.²¹¹

⁷ История технического развития угольной промышленности Донбасса. В 2-х томах. Т. 2. – К.: Наукова думка, 1969. – С. 509.

⁸ Там само.

⁹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК в 2-томах. Т. 2 – 1941–1976. – К.: Політвидав, 1976. – С. 648.

¹⁰ Олейников М. Я. Красноармейск. Историко-краеведческий очерк / М. Я. Олейников – Донецк, 1974. – С. 68.

¹¹ Історія Донецького державного технічного університету. – Донецьк: Юго Восток, 2001. – С. 95.

Новозбудована будівля «Красноармійськшахтобуд». Нині – центральний корпус КІІ

Таким чином, саме м. Красноармійськ – центр потужного промислового району, західні залізничні та шосейні ворота Донецької області якнайкраще підходили для відкриття в ньому вищого навчального закладу серед інших районних центрів західної частини Донецької області.

Красноармійський індустріальний інститут бере свій початок від навчально-консультаційного пункту Дніпропетровського гірничого інституту, який розпочав діяти у вересні 1959 року з метою підготовки студентів без відриву від виробництва. Чому засновником інституту став не Донецький індустріальний інститут, а Дніпропетровський гірничий інститут? Адже, ці вузи за своїм науковим, кадровим, матеріальним потенціалом знаходились приблизно в одній ваговій категорії, але ДПІ територіально був розташований в іншій області та відповідно мав інше адміністративне підпорядкування.

Проте саме в цей час Донецький індустріальний інститут вже мав свою філію у м. Краматорськ, і водночас готувався до відкриття мережі загально технічних факультетів з вечірньою і заочною формами навчання. У 1960 році у складі ДПІ (Донецький політехнічний інститут) розпочали роботу загально технічні факультети в Чистяковому (Торез) і Горлівці. В подальшому ЗТФ було створено в Єнакієвому, Амвросіївці, Харцизьку, філію в Макіївці¹². ДПІ складно було самотужки забезпечити матеріальною базою підрозділи у інших містах області.

У Красноармійському навчально-консультаційному пункті передбачалося запровадження різних форм навчання: комбінованої (денної), вечірньої, заочної. Студенти-гірники денного відділення ДПІ перші три курси повинні були працювати на шахтах Красноармійського промислового району та Західного Донбасу (Павлоград). Навчання з відривом від виробництва відбувалося тільки на старших курсах, утім, основними формами навчання передбачалися вечірня і заочна.

Серед перших студентів-вечірників 17 – навчалися за спеціальністю «Гірнична електромеханіка», 15 – за спеціальністю «Розробка корисних копалин»¹³. В організації навчального процесу, створенні аудиторного фонду та лабораторної бази в перший навчальний рік велику роль відіграв викладач Дніпропетровського гірничого інституту, талановитий організатор, кандидат технічних наук Іван Андрійович Кияшко.

Спочатку заняття велися блоками по 1–3 навчальних дисципліни для зручності викладачів, адже практично всі вони приїздили для їх проведення із Дніпропетровська.

До навчального процесу залучались ведучі викладачі ДПІ: професори Дуганов В. Г., Абрамов Ф. А., Волотковський С. А.; доценти Бахурін К. І., Петухов А. І., Цейтлін Ю. А., Подольський В. А., Шишков П. Ф., Федоров Г. П., Поставной В. Г.; старші викладачі Мамон А. П., Бажан П. А. та інші. Неодноразово приїздив до навчального закладу ректор Дніпропетровського гірничого інституту професор Ренгевіч О. О.¹⁴

¹² Історія Донецького державного технічного університету. – Донецьк: Юго Восток, 2001. – С. 95.

¹³ Кияшко І. Студенти – лучшие производственники. Об открытии в городе Красноармейске отделения Днепропетровского горного института / И. Кияшко // Новый Донбасс. – 1959. – 11 сентября.

¹⁴ Яцюк М. М. Підготовка перших гірничих інженерів в КІІ ДонНТУ / М. М. Яцюк. // Геотехнології і охорона праці в гірничій промисловості. Збірник матеріалів регіональної науково-практичної конференції 16 травня 2007 р. – Красноармійськ, 2007. – С. 144.

У 1961 році Красноармійський навчально-консультативний пункт отримав офіційний статус загально технічного факультету Дніпропетровського гірничого інституту. Першим деканом факультету став

Михайло Васильович Марищенко, випускник Дніпропетровського гірничого інституту, який в 1958 році захистив кандидатську дисертацію із шахтобудування, а в 1963 році отримав наукове звання доцента.

Разом з ним до Красноармійська прибула група молодих викладачів ДГІ: асистенти Завгородній В. Г., Король В. М., Шапошніков В. С. та Сироватко А. А. В 1965 році викладацький колектив факультету знову поповнився випускниками аспірантури ДГІ. Це були Крот В. П., Молчанов А. А., Безкровний В. І., Карпак Б. В., усі вони в подальшому захистили кандидатські дисертації.

На факультеті відбуваються якісні зміни не тільки у викладацькому складі, а й у подальшому розвитку навчально-лабораторної бази. Факультет придбав необхідне верстатне і лабораторне обладнання, вимірювальні і контрольні прилади, фотообладнання, лабораторні установки, моделі, реманент. У 1965 році у складі ЗТФ була створена третя кафедра – гірничих дисциплін, яку очолив доц. Марищенко М. В.

Саме в цей час на факультеті створюється потужна лабораторна база, зокрема лабораторії гірничих машин (асистент Крот В. П.): електрифікації гірничих робіт, рудничного електроприводу, автоматизації виробничих процесів, водовідливних установок (асистенти Сироватко А. А., Шапошніков В. С., Карпак Б. В.); загальної електротехніки, теоретичних основ електротехніки (асистенти Завгородній В. Г., Король В. М.); лабораторія вентиляції і техніки безпеки (асистент Безкровний В. І.)¹⁵. Викладачами кафедри загально інженерних дисциплін були створені лабораторії механізмів та машин, деталей машин.

Факультет придбав велику кількість вимірювальних, контрольних та реєструючих приладів, датчиків, моделей, макетів, токарно-гвинто-

різних, настільних, фрезерних та свердлярних верстатів, електроточил, циркулярних пилок з дерева тощо.

У 1966 році в Україні прокотилася хвиля реорганізацій загально технічних факультетів у філії. При цьому якщо філія підпорядковувалася базовому вузу який був розташований в іншій області то відповідно знаходили інший базовий навчальний заклад який був розташований на території «своєї області».

На цей час Красноармійський ЗТФ представляв собою досить потужну відокремлену структуру. В 1965 році був введений в експлуатацію 2-й навчальний корпус, завдяки тресту «Красноармійськвугілля», а через рік було прийнято рішення про будівництво цим же трестом 3-го навчального корпусу. Тепер загальна площа будівель факультету збільшилась до 6150 кв. м. У 1966–1967 навчальному році кількість студентів складала на вечірньому відділенні 398, на загально технічному факультеті – 947¹⁶.

26 травня 1966 року Міністр вищої та середньої спеціальної освіти Ю. Даденков уклав наказ за № 322 «Про організацію Красноармійської філії Дніпропетровського гірничого інституту», а вже 13 червня 1966 року вийшов наказ за № 391, в якому зазначалося: «Передати з 10 липня 1966 року Красноармійську філію Дніпропетровського гірничого інституту в підпорядкування Донецького політехнічного інституту».¹⁷

Отже, стрімкий розвиток важкої індустрії Західного Донбасу сприяв перетворенню м. Красноармійськ у центр потужного промислового району, західні залізничні та шосейні ворота Донецької області. Саме цей регіон якнайкраще підходив для відкриття в ньому вищого навчального закладу серед інших районних центрів західної частини Донецької області. За декілька років Красноармійський навчально-консультаційний пункт Дніпропетровського гірничого інституту перетворився на провідну філію Донецького політехнічного інституту.

¹⁵ Чудновский В. Ю. Заметки к истории Красноармейского индустриального института ДонНТУ (1959 - 1965). Рукопись. / В. Ю. Чудновский – Архивный фонд истории КИИ ДонНТУ. – С. 1–3.

¹⁶ Марголин И. Г. Воспоминания выпускника первого выпуска. Рукопись. / И. Г. Марголин. – Архивный фонд истории КИИ ДонНТУ. – С. 3–4

¹⁷ Історія Донецького державного технічного університету. – Донецьк: Юго Восток, 2001. – С. 96.

Колектив КЗТФ. Другий праворуч, в першому ряді – Губанов Б.П. (декан ЗТФ у 1964 році)

References

- Agarov, V. L. (2007). Na puti k krizisu: razvitie ugol'noj promyshlennosti USSR v 50-80-e gg. XX st. Nauka. Religija. Suspil'stvo: naukovij zhurnal, 2007, 4, 7. [In Ukrainian].
- Bratchenko B. F. (1960). Perspektivy razvitija ugol'noj promyshlennosti SSSR. Moskva: Gosplanizdat. [In Russian].
- Bratchenko B. F. (2003). Istorija ugledobychi v Rossii. Moskva: VINITI. [In Russian].
- Kijashko I. (1959). Studenty – luchshie proizvodstvenniki. Ob otkrytii v gorode Krasnoarmejske otdelenija Dnepropetrovskogo gornogo instituta. Novyj Donbass. 11 sentjabrja. [In Ukrainian].
- (N. a.) (1976). Komunistichna partija Ukraïni v rezoljucijah i rishennjah z'izdiv, konferencij i plenu-miv CK v 2-tomah. T. 2. 1941–1976. Kiïv: Politvidav. [In Ukrainian].
- Margolin I. G. (1983). Vospominanija vypusknika pervogo vypuska. Rukopis'. Arhivnyj fond istorii KII DonNTU. (pp. 3–4). [In Ukrainian].
- Olejnikov M. JA. (1974). Krasnoarmejsk. Istoriko-kraevedcheskij ocherk. Doneck: Donbass. [In Ukrainian].
- Sarzhan A.O., Lipins'kij V.V., Borbachova L.V. (2001). Istorja Donec'kogo derzhavnogo tehničnogo universitetu. Donec'k: JUgo Vostok. [In Ukrainian].
- Sarzhan A.O., Lipins'kij V.V., Borbachova L.V. (2011). Donec'kij nacional'nij tehničnij universitet. Donec'k: JUgo Vostok. [In Ukrainian].
- Chudnovskij V. U. (1975). Zametki k istorii Krasnoarmejskogo industrial'nogo instituta DonNTU (1959–1965). Rukopis'. Arhivnyj fond istorii KII DonNTU. (pp. 1–3). [In Ukrainian].
- Jacjuk M. M. (2007). Pidgotovka pershih girmichih inzheneriv v KII DonNTU. Geotehnologii i ohorona praci v girmichij promislivosti. Zbirnik materialiv regional'noï naukovopraktichnoï konferencii. (pp. 144–146). Krasnoarmijs'k. [In Ukrainian].

**Музейництво в Україні:
історія та проблеми
сучасного розвитку**

Руслана Маньковська, Ірина Жиленкова (Київ)

Деформаційні процеси в музейництві: західноукраїнські області в 1939–1950-х рр.*

У статті досліджується широкий спектр ставлення комуністичного режиму до музеїв на західноукраїнських землях, які, після входження їх до УРСР, опинилися в жорстких лецатах партійних органів та НКВС-МДБ. Висвітлюються наслідки ідеологічного тиску на діяльність музейних працівників, вилучення цілого пласта культурної національної спадщини через знищення унікальних пам'яток музейної скарбниці.

Ключові слова: музейна справа, музеї, політичні репресії, національна спадщина, ідеологічний тиск.

Ruslana Mankovska

Deformation Process in Museum Activity: Western Ukrainian Regions in 1939-1950-ies

The article presents different attitudes of the Communist regime to the museums of L'viv, Ternopil, Ivano-Frankivsk, Rivne territories and Volyn, Bukovyna and Trans Carpathians which on their inclusion into the Ukrainian Soviet Socialist Republic appeared within the hard grips of the Party bodies and under the sight of the NKVD. The fatal consequences of ideological pressure on the activities of museum workers, the seizure of the whole stratum of cultural national heritage through the destruction of unique monuments of the museum treasury are highlighted in the article. The tragic events in the western regions, the consequences of which have long been concealed from society, were manifested in the liquidation of private collections and the charitable support of museum institutions, the nationalization or destruction of museum collections and their contents integrity, the "redevelopment" of museum institutions or the elimination of many of them, the establishment of complete ideological control over museums.

Key words: museum activity, museums, political repressions, national heritage, ideological pressure.

Руслана Маньковская (Киев)

Деформационные процессы в музейном деле: западноукраинские земли в 1939–1950-е гг.

В статье исследуется отношение коммунистического режима к музеям на западноукраинских землях, которые, после вхождения их в УССР, находились в жестких тисках партийных органов и НКВД-МГБ. Освещаются последствия идеологического давления на деятельность музейных работников, извлечение пласта национального наследия через уничтожение уникальных музейных предметов.

Ключевые слова: музейное дело, музеи, политические репрессии, национальное наследие, идеологическое давление.

Внаслідок входження Західної України до складу УРСР восени 1939 р. радянська влада провела адміністративно-територіальний поділ новоприєднаних земель. На їх теренах, крім новоутворених Львівської та Дрогобицької областей

були створені Станіславська (у 1962 р. перейменовано на Івано-Франківську), Волинська, Рівненська та Тернопільська області. Радянізація їх, звісно, нічим не відрізнялася від методів і засобів «соціалістичного перевиховання» населення Львівщини та Дрогобиччини, про що йшла мова

*Закінчення. Початок статті в «Красзнавство» № 3–4 за 2017 р

у попередній публікації: націоналізація підприємств, перші спроби колективізації села, розпуск політичних партій і громадських об'єднань, заборона всіх періодичних видань, масові арешти, ув'язнення, розстріли, депортації «класово ворожих та націоналістичних елементів» у віддалені райони СРСР. Не обминула «перебудова по-радянськи» і культурно-освітні заклади, в тому числі і музеї, громадські і приватні колекції, раритетні збірки наукових установ, церков і монастирів тощо¹. Музейна справа підпорядковувалась завданням соціалістичного будівництва, про що недвозначно наголошувала уже згадана у публікації постанова Раднаркому УРСР від 8 травня 1940 р. «Про організацію державних музеїв і бібліотек у західних областях України»².

Проте ще задовго до цієї постанови радянська влада, як зауважує дослідниця музейної справи І. Чмелик з Івано-Франківська, взялася, хоча б візуально, «покращувати» культурну ситуацію в краї і «пожвавлювати» художнє життя³. Ще не до кінця були сформовані владні структури на місцях, як Тимчасове управління Станіславської області рішеннями від 11 листопада та 1 грудня 1939 р. взяло під контроль музейні, бібліотечні, архівні установи та приватні колекції. Зокрема Покутський музей графа Старжинського, Рогатинський історичний музей, Музей Гуцульщини у Жаб'єму та низку інших музейних збірок було ліквідовано під приводом створення на їх базі Краєзнавчого музею імені 17 Вересня. Назва закладу пов'язувалася з датою так званого «золотого вересня», коли СРСР на виконання пакту Молотова-Ріббентропа вступив у Другу світову війну, а радянські війська почали воєнні дії на західно-

українських землях. Наслідком такої поспішності новоявленої влади у створенні радянського краєзнавчого музею уже через два місяці після «возз'єднання» стало ідеологічне очищення музейних скарбів від «націоналістичного та релігійного дурману» та відверте знищення чи замасковане розкрадання раритетів світового значення. Наприкінці червня 1941 р., з початком радянсько-німецької війни, «найцінніші експонати відділів народного мистецтва, нумізматики, архіву завантажили у вагони і вивезли на схід; більше про них ніхто не чув»⁴.

Роботу зі створення обласного музейного закладу влада доручила відомому на Прикарпатті музейнику Корнелію Купченку, призначивши його виконувачем обов'язків директора. Корнелій Олександрович, уродженець Буковини, з 1930 р. проживав у Станіславі, а головне – мав досвід музейної роботи: свого часу, в умовах румунської окупації краю, створив у Чернівцях унікальний «Український музей народовідання». Та органи НКВС, довідавшись із захоплених документів польської поліції, що він у роки національно-визвольних змагань був сотником Української Галицької армії, 26 квітня 1940 р., за кілька днів до запланованого 1 травня відкриття музею, заарештували музейника. Після кількох місяців жорстоких допитів 4 жовтня Особлива нарада НКВС СРСР засудила Корнелія Купченка до восьми років виправно-трудових таборів, де 2 червня 1943 р. він у жорстоких лабіринтах ГУЛАГу помер. Довгі роки дружина Купченка Павлина Марківна добивалася перегляду його справи, і тільки 31 березня 1966 р. рішення Особливої наради було відмінене «за відсутністю складу злочину»⁵.

¹ *Рябчикова Ф.* Музейництво на західноукраїнських етнічних землях у 1939–1941 рр. / Ф. Рябчикова // Волинський музейний вісник: музеї, дослідження та збереження пам'яток культурної спадщини західноукраїнських етнічних земель: наук. зб. – Луцьк, 2012. – Вип. 4. – С. 12–18.

² *Культурне будівництво в Українській РСР [Текст]: збірник документів в 2 т. К.: Політвидав УРСР, 1959–1961. Т. 1: Найважливіші рішення комуністичної партії і радянського уряду 1917–1959 рр.: 1917 – червень 1941 рр. / під ред. О. І. Євсєєва. 1959. – С. 813–815.*

³ *Чмелик І.* Музеї Прикарпаття та їх роль у навчально-виховній та науковій діяльності студентської молоді // Гірська школа Українських Карпат. ДЗНВ «Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника». – 2015. – № 12–13. – С. 278

⁴ *Арсенич П.* З історії музеїв Галичини // Наукові записки Краєзнавчого музею. Вип. 1. – Івано-Франківськ: Світ, 1993. – С. 145.

⁵ *Бойчук З.* Будівничий музейної справи Прикарпаття // Західний кур'єр. URL: <http://kuryer-if.info/budivnichij-muzejno%d1%97-spravi-prikarpattya/>

У післявоєнні роки музей зазнав такого ж вандалізму, як і музейні заклади інших міст Західної України: за вказівкою обласного управління культури майже 10 тис. унікальних пам'яток було списано і знищено⁶. Пропали у вогні і музейна збірка та колекції книг Шкільного музею, що до війни діяв при українській гімназії, й унікальна колекція артефактів ліквідованої Станіславської греко-католицької духовної семінарії (20 тис. од. зб.)⁷.

Складні часи пережив Національний музей народного мистецтва Гуцульщини та Покуття у Коломиї. Історія його створення пов'язана з іменем священика Йосафата Кобринського, який вищу освіту здобув у Відні, знав сім мов, був організатором культурно-просвітніх закладів на Коломийщині. З ініціативи Й. Кобринського в 1880 р. за кошти, отримані від етнографічних виставок, було закуплено земельну ділянку в центрі міста для побудови Народного дому. В цій українській громадській інституції, за словами отця Кобринського, «повинна була розміститися велика бурса, в якій 200 бідних хлопців мали би мати притулище і відвідувати школи промислові та ремісничі, а також щоб були у тім «Народнім Домі» розміщені бібліотека і музей»⁸. У Галичині кінця XIX ст. побудова такого центру українства, та ще й у провінційному місті, здавалася справою нереальною. Коломия ж згуртувалася навколо Кобринського: він організував збір коштів серед інтелігенції краю, сам віддавав усі свої заощадження, десятки його прихильників ходили зі скриньками по селах і збирали пожертви, люди власними підводами звозили до міста камінь і дерево й безкоштовно працювали на будівництві. У 1892 р., задовго до завершення будови, Рада Товариства «Український Народний дім» прийняла ухвалу про початок роботи над збиранням експонатів для майбутнього музею. Урочисте відкриття триповерхової будівлі Народного дому відбулося в 1902 р. Тут

почав діяти народний театр, влаштовувалися етнографічні виставки, пізніше у різні роки тут виступали видатні діячі української культури І. Франко, М. Лисенко, С. Людкевич, О. Нижанківський, у розкішній театральній залі двічі давала концерти С. Крушельницька⁹.

Йосафат Кобринський не дожив рік до відкриття свого дітища. Справу подвижника продовжив його двоюрідний племінник Володимир Кобринський. Займаючи високу посаду при залізничному відомстві цісарського двору, він мав можливість об'їхати багато міст і країн, бачив, з якою увагою і повагою ставляться у Європі до розвитку музеїв. Пізніше, уже на відкритті музею в Коломиї, він скаже: «Оглядаючи докладно музеї в Женеві, Марселі, Парижі, Відні, Будапешті, Бухаресті, Констанці та по більших містах Польщі, я подивляв твори великих і обрзованих геніїв, але то були окремі одиниці тих народів. Оглядаючи однак нашу українську культуру, захоплююсь мистецтвом не одиниць, а цілої маси українського народу... Тільки в музеї пізнається вартість свого народу... Тому і в нашому музеї бачимо, що, мимо вікового поневолення та страшного гніту і кріпацтва, не закріпощено вродженої культури українського народу»¹⁰.

Суспільно-політичні обставини, Перша світова війна, жорсткі умови повоєнної польської окупації Галичини постійно відсували повноцінне становлення музею. І лише в 1926 р. управа Народного дому офіційно призначає В. Кобринського директором і єдиним співробітником майбутнього музею. І знову, як і при отцеві Йосафату, йому на допомогу приходять українські вчителі, духовенство, ветерани Українського січового стрілецтва, мешканці краю. Вони звозять до Коломиї історичні артефакти, раритети народного побуту та художні витвори гуцульських і покутських майстрів (різьба по дереву, писанки, килими), організують збір

⁶ *Паньків М.* Намітки з історії Івано-Франківського краєзнавчого музею / М. Паньків // Наукові записки Краєзнавчого музею. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2001. Вип. 5–6. – С. 223–231.

⁷ *Чмелик І.* Музеї Прикарпаття та їх роль у навчально-виховній та науковій діяльності студентської молоді... – С. 277.

⁸ *Ткачук Я.* Музейник із Коломиї // Національний музей народного мистецтва Гуцульщини та Прикарпаття. URL: <http://hutsul.museum/museum/articles/Volodymyr-Kobrynsky-muzeum>

⁹ Кобринський В. Спомини гуцульського музейника // Пам'ятки України: історія і культура. – 1998. – № 1. – С. 84–89.

¹⁰ Ткачук Я. Музейник із Коломиї...

коштів, хоч основну частину витрат Кобринський покриває за рахунок власних заощаджень та пенсії, що дозволило в ще необлаштованих приміщеннях відкрити перші виставкові експозиції. Надійним помічником Кобринського стала його дочка Марія, перша жінка у Галичині, яка здобула два докторати – філософії і права¹¹. 31 грудня 1934 р. відбулося урочисте відкриття Українського народного музею «Гуцульщина» імені о. Йосафата Кобринського¹². Про резонанс і значення події говорить те, що на урочистості зі Львова до Коломиї приїхали і виступили подвижник музейної справи, директор Національного музею І. Свенціцький, видатний археолог, директор Музею Наукового товариства ім. Шевченка Я. Пастернак, відомі художники О. Новаківський, Я. Гординський, О. Кульчицька¹³.

Музей мав чітку і науково виважену структуру, у ньому діяли чотири відділи: історичний, гуцульського та культового мистецтва, етнографічний, архів та бібліотека, з його фондами працювали відомі науковці, професори Львівського, Чернівецького, Краківського університетів, члени НТШ, викладачі гімназій, громадські діячі, письменники і журналісти. За прикладом В. Кобринського і з його участю були засновані народні музеї в Бережанах, Рогатині, Тереховлі, Сокалі, розпочалася робота над створенням музею Галицько-Волинського князівства у Галичі¹⁴.

Музейники Галичини і Буковини навіть в умовах бездержавності кожного року проводили з'їзди на базі музеїв різних міст і містечок краю. У червні 1938 р. такий з'їзд відбувся у Коломиї¹⁵, який став останнім не лише у галицькому, але й у всьому українському музейництві довоєнного

та повоєнного часу: з осені 1939-го музейна справа в західноукраїнських областях розвивалася уже «за радянським зразком», під догмами сталінізму та під прицілом НКВС.

Український народний музей «Гуцульщина», як громадську установу, було ліквідовано, його фонди передано у відання держави і створено міський краєзнавчий музей. У роки війни, незважаючи на зусилля В. Кобринського зберегти музейні цінності, значну їх частину пограбували нацисти. А з 1945 р. для музею настали ще трагічніші часи. Постановою Раднаркому УРСР (№ 268 від 27.02.1945) його ще раз було перейменовано: на Коломийський музей народної творчості, а згодом – на музей народного мистецтва Гуцульщини, цим самим змінивши широкопрофільний, історико-краєзнавчий характер закладу на художній¹⁶. Це була не просто зміна назви: з музейного обігу від ревізії до ревізії постійно вилучалися експонати «непрофільного» чи так званого «націоналістичного і релігійного змісту», колекції документів і унікальних реліквій з історії краю, церковні артефакти¹⁷. Намагаючись врятувати хоч деякі цінності від знищення, директор Кобринський роздав їх на таємне збереження серед своїх друзів. Настоятель Святомихайлівського собору у Коломиї о. Степан Білинський, якому директор переслав одну з унікальних реліквій, у некрологу на смерть В. Кобринського зачитував слова із його листа: «Оцим передаю до нашої церкви дерев'яний хрест, який є цінним зразком мистецтва. Таких хрестів, здається, немає в цілому світі. Передаю цю неоціненну пам'ятку, бо відтепер цей хрест може згоріти в печі»¹⁸.

¹¹ Кобринська М. Український народний музей «Гуцульщина» імені о. Йосафата Кобринського в Коломиї // «Над Прутом у лузі...». Коломия в спогадах. Торонто, 1962. – С. 119–126.

¹² Дутчак О. Музейництво як складова туристично-краєзнавчого руху в Галичині 30-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст.: історіографія // Вісник Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника. Історія. Вип. 21. – 2012. – С. 139.

¹³ Федорова Л. Д. Коломийський музей народного мистецтва Гуцульщини та Покуття імені отця Йосафата Кобринського // Енциклопедія історії України: Т. 4. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: Видавництво: «Наукова думка», 2007. – С. 458–459.

¹⁴ Дутчак О. Музейництво як складова туристично-краєзнавчого руху в Галичині... – С. 141.

¹⁵ Кобринський В. Спомини гуцульського музейника ... – С. 89.

¹⁶ Федорова Л. Д. Коломийський музей народного мистецтва Гуцульщини та Покуття імені отця Йосафата Кобринського... – С. 458.

¹⁷ Кобринський В. Спомини гуцульського музейника... – С. 89.

¹⁸ Білинський С. Слово над гробом блаженної пам'яті Володимира Кобринського // Пам'ятки України: історія та культура. – 1998. – № 1. – С. 97.

Горіли у «тоталітарних вогнищах» не лише хрести. У липні 1949 р. музей взагалі закрили для відвідувачів. Відкрили заклад через півроку, знищивши перед тим його експозицію і наповнивши її «експонатами» із зображеннями вождів світового пролетаріату, плакатами про дружбу народів та іншою радянською атрибутикою. На спробі музейників і громадськості зберегти музей чи хоч би частину його автентичної експозиції влада відповіла організованим нею «голосом трудящих»: у пресі, від місцевої і аж до московської, на «зборах трудових колективів» розгорнулася тривала кампанія відвертого цькування колективу музею і його довголітнього директора В. Кобринського. У 1952 р. на республіканській нараді керівників музейних закладів було розглянуто питання про «помилки націоналістичного порядку в діяльності Коломийського музею народного мистецтва Гуцульщини, де художня творчість гуцулів показана у відриві від всього українського народного мистецтва і від мистецтва народів СРСР»¹⁹. Директора та інших запідозрених у націоналізмі співробітників музею було звільнено з роботи, на їх місце призначено «спеціалістів-комсомольців, а згодом – співпрацівників КДБ, які впродовж наступних років пильно стежили за «порядком» у музеї»²⁰.

Але навіть у таких умовах музейники-патріоти, наражаючись на небезпеку репресій, вчинили професійний і громадянський подвиг: упродовж багатьох років у музеї існувала таємна кімната, де зберігалися іконостаси, різьблені хрести, інші сакральні речі, твори заборонених владою літераторів. Опікувався підпільним сховищем головний хранитель музею Любомир Кречковський²¹.

За період 1945–1952 рр. з фондів музею було вилучено і знищено колекцію сфрагістики (654 од. зб.), філателістичний відділ (8204 од. зб.),

300 історичних документів, на паперовій фабриці порізано 1629 книг. Частину колекцій було замкнено у спецфонді, а на підвір'ї музею спалено понад 10 тис. раритетів, стародруків та книг «з українським націоналістичним уклоном»²². У 1996 р. музей відновив свою назву, тепер він занесений до Королівської енциклопедії Великої Британії як музей світових шедеврів... Упродовж другої половини 1940-х рр. і в подальших десятиліттях на Прикарпатті було ліквідовано, нівельовано, знищено, «реорганізовано» і деформовано десятки музейних осередків, зокрема у Галичі, Снятині, Отинії, Косові, Кутах, Болахові, Жаб'єму та в інших містах, містечках і селах краю...

На Тернопільщині становлення музеїв новітнього типу пов'язано з іменем Володислава Федоровича, українського громадського діяча, голови Товариства «Просвіта», посла до австрійського парламенту, відомого мецената. Освіту здобув в університетах Відня і Парижа, подорожував майже по всій Європі, де й захопився музейною справою. Був сином Івана Федоровича, власника маєтку у селі Вікні, демократа-народника, активного учасника революційних подій «весни народів» 1848 р.²³. Власне саме для впорядкування батькового архіву та написання його біографії Володислав Федорович запрошує до Вікна Івана Франка, який впродовж 1883–1884 рр., з перервами, жив у Вікні, опрацьовував багатющий родинний архів Федоровичів, де вже тоді Федорович-син формує збірку старожитностей, засновує школу і артіль килимарства. Пізніше І. Франко, окрім глибокого нарису на матеріалах архіву Федоровичів про суспільні й економічні обставини в підавстрійській Галичині часів «весни народів», звернувся до набутків цієї унікальної школи при підготовці наукової розвідки «Подільські килими» та інших етнографічних праць²⁴.

¹⁹ Ткачук Я. Музейник із Коломиї...

²⁰ Рибалко О. В полоні системи. Володимир Кобринський та його музей у 1945–1952 роках // Пам'ятки України: історія та культура. – 1998. – № 1. – С. 90–96.

²¹ Крайній І. Скарб отця Кобринського // Україна молода. – 2006. – 27 травня. – С. 4.

²² Федорова Л. Д. Коломийський музей народного мистецтва Гуцульщини та Покуття імені отця Йосафата Кобринського... – С. 458.

²³ Енциклопедія Українознавства: Словникова частина / Гол. ред. В. Кубійович; Наукове товариство ім. Шевченка у Львові. Париж – Нью-Йорк: Молоде життя, 1980. Т. 9. Репринтне відтворення видання 1955–1984 рр. Т. 9. – Львів, 2000. – С. 3490.

²⁴ Франко І. Зібрання творів у 50-и томах. К.: Наукова думка, 1979–1986. Т. 44, кн. 2. – С. 550–610; Т. 47. – С. 7–122; Медведик П. «На нашім золотім Поділлі...» // Шляхами Івана Франка на Україні / Упорядник М. О. Мороз. Львів: Каменяр, 1982. – С. 47–58.

У 1900 р., при зібранні численних гостей, у Вікні відбулося офіційне відкриття «Музею старовини», який увібрав у себе картини й скульптури видатних митців, старовинні книги, рукописи, грамоти, колекцію зброї, народні вишивки, різьбу, ткацтво – сотні раритетів, які все своє життя збирали батько і син²⁵. Музей був доступний для зацікавленої публіки, науковців, митців, студентів. Під час Першої світової війни, у липні 1917 р. до маєтку увірвалися офіцери і солдати російської армії, яка відступала з окупованої Галичини. Вони почали грабувати вироби з дорогоцінних металів, картини, колекцію зброї, а книги та архівні документи викидали на подвір'я, у вогнище. Господаря, який став на захист безцінних скарбів, оточили багнетами, погрожуючи позбавити життя. Два тижні, поки тривала вакханалія, селяни переховували Федоровича поміж собою. Покидаючи Вікно, солдати підпалили маєток, експонати музею згоріли дотла. Не переживши наруги, через півроку В. Федорович помер.

Таких же пограбувань російськими військами (і не тільки військами, але й емісарами від культури та комерсантами) у роки Першої світової війни зазнали чи не всі музеї, приватні колекції, бібліотеки на західноукраїнських землях, що постійно перебували на лінії фронту від серпня 1914 р. до вересня 1917 р.²⁶. Значно постраждав палацовий ансамбль Вишневецьких у Вишнівці (тепер Збаразький район Тернопільської області), де в 1915–1917 рр. «квартирували» штаби російської армії, а з їх відступом великі колекції художніх полотен, старовинної зброї, сотні томів унікальної книгозбірні та інші цінні речі були вивезені до Росії. Пограбунок довершила у 1940 р. радянська влада. Всі історичні цінності, твори мистецтва, коштовності були відправлені до Москви, частина їх осіла в московських музеях, доля інших не відома²⁷.

²⁵ Енциклопедія Українознавства... – С. 3489.

²⁶ *Решет О. П., Янишин Б. М.* Україна в період Першої світової війни. Історіографічний аналіз // Український історичний журнал. – 2004. – № 4. – С. 3–31.

²⁷ Вишнівець // Мандрівка Україною. URL: <http://www.travelua.com.ua/ternopilshhina/zbarazkij/vishnivec.html>

²⁸ *Гумен Ю. С., Цаль А. З.* Тернопільський обласний краєзнавчий музей у документах Державного архіву Тернопільської області / Ю. С. Гумен, А. З. Цаль // Архіви України. – 2013. – № 5. – С. 122–129.

²⁹ *Гайдукевич Я.* Музейна справа на Тернопільщині // Тернопільський енциклопедичний словник: у 4-х т. – Тернопіль: Видавничо-поліграфічний комбінат «Збруч», 2005. – Т. 2. – С. 44–47.

³⁰ *Бойцун Л.* Тернопіль у плинні літ / Л. Бойцун. – Тернопіль: Джура, 2003. – С. 263.

Російські окупанти нещадно розграбували Подільський музей у Тернополі. Не витримавши такого варварства, від раптової зупинки серця помер його тодішній директор і відомий музейник Ян Кампель. Музей зумів відродитися лише в 1930 році. Це був перший публічний музейний заклад у місті, відкритий у 1913 р. з ініціативи діячів польського Товариства «Народна школа»²⁸. Як відзначають дослідники, поляки «хоч і не відзначалися поміркованим ставленням до українців, мимоволі створили чудовий музей з українським ухилом, відтворили в ньому історію Галицького краю з його традиціями, побутом, самобутнім народним мистецтвом»²⁹.

Українська громада міста, усвідомлюючи роль музейництва в збереженні національної ідентифікації, долаючи офіційний і негласний опір польської влади, домоглася створення в 1932 р. Українського музею, який постав при Товаристві «Просвіта» і єдиний у місті українській гімназії «Рідна школа». Директором музею став його ініціатор Яким Ярема, колишній сотник Української Галицької армії, завідувач кафедри Українського вищого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова у Празі (1925 р.), директор української гімназії в Тернополі (1925–1928 рр.). Музей існував на народні пожертви, мав десять відділів, майже три тисячі експонатів, а опікувався ним видатний археолог та музейник Ярослав Пастернак³⁰.

У 1937 р. при Кременецькому ліцеї було засновано Музей Кременецької землі. Прикметно, що в структурі музею, крім залів природи, етнографії та історії навчального закладу, на базі якого в Києві у 1834 р. був заснований Імператорський університет Св. Володимира, діяла зала давньої історії України та археології. Як відзначають дослідники, «для істориків ця зала була однією з найцінніших: вона мала багато експонатів, вік яких перевищував тисячі років,

містила відомості про край від найдавніших часів до початку створення держави»³¹. Музеї чи музейні кімнати у міжвоєнне двадцятиліття були створені також у інших містах і містечках галицького Поділля³².

З приходом радянської влади усі ці музеї було ліквідовано, їхні фонди ретельно процензуровано, «націоналістичні» експонати, книги і архіви спалено і постановою Раднаркому УРСР «Про організацію музеїв і бібліотек у західних областях України» для Тернопільщини встановлено «музейний ліміт»: лише два державні музеї – обласний історико-краєзнавчий у Тернополі і міський історичний у Кременці³³. Дефініції «історико-краєзнавчий», «історичний музей» були звичайною пропагандистською завісою, і не лише щодо музейних закладів Тернопільщини. У препарованих музейних експозиціях радянського періоду відображення правдивої української історії бути не могло.

Жорстоких руйнувань зазнали музеї в роки німецької окупації. У Кременці нацисти зайняли для «нової адміністрації» будівлі ліцею й одразу ж почали грабувати його приміщення, а заодно – і музей, що знаходився під одним дахом з ліцеєм. Бібліотеку й архів спалили у солдатських похідних кухнях³⁴. Були пограбовані й експонати музею видатного польського поета, уродженця Кременця, поборника духовного єднання українського і польського народів Юліуша Словацького (1809–1849). Після війни вціліли предмети з родинного будинку Словацького, книги та інші речі, пов'язані з його життям і творчістю,

музейники перенесли до учительського інституту, що розмістився в будівлі колишнього ліцею, і створили там скромну кімнату-музей. Однак новопризначений ректор-фронтовик Бригінець, не без погодження з партійними органами, розпорядився негайно звільнити приміщення від «якогось поляка», музей видатного поета перестав існувати³⁵.

Зазнав пограбувань і Тернопільський краєзнавчий музей: тільки під час двох акцій у серпні 1943 р. з музею було викрадено і відправлено до Німеччини 49 живописних полотен західноєвропейських художників XVIII–XIX ст.³⁶. На захист музейних цінностей стала музейниця Стефанія Садовська, випускниця Чернівецького університету, який закінчила напередодні Першої світової війни, подруга Ольги Кобилянської (під час навчання жила на квартирі письменниці), молодший науковий співробітник музею. Досконало володіючи німецькою мовою, вона рішуче вступала у переговори з високими чинами гестапо з вимогою припинити пограбування музею, хоч їй погрожували вивезенням у концтабір³⁷. Щоб вберегти музейні фонди від подальшого пограбування, Стефанія разом із сестрою Леонтиною, ризикуючи життям, сховала у глибоких підвалах найцінніше, що залишилось: картини, рідкісну кераміку, книги, стародруки, архіви. Коли на початку березня 1944 р. лінія фронту досягла Тернополя, сестри переховувались у підвалах разом із музейними скарбами до середини квітня, коли місто було звільнено від німецької окупації³⁸. Бої за Тернопіль були дуже тяжкими, місто кілька

³¹ *Оболончик Н.* Кременецький краєзнавчий музей // Музеї Тернопільщини. Зб. праць Тернопільського осередку Наукового товариства ім. Шевченка. – Тернопіль: ТЗВО Тернограф, 2013. – Т. 8. – С. 340–341.

³² *Гайдукевич Я.* Музейна справа на Тернопільщині... – С. 574.

³³ *Гумен Ю. С., Цаль А. З.* Тернопільський обласний краєзнавчий музей у документах Державного архіву Тернопільської області... – С. 122.

³⁴ *Чернихівський Г.* Кременецький краєзнавчий музей / Г. Чернихівський. Кременець: Папірус, 2005. – С. 27–28.

³⁵ *Сеніна Т.* З історії створення літературно-меморіального музею Юліуша Словацького в м. Кременці // Музей Юліуша Словацького. URL: <http://mjsk.te.ua/uk/muzej>

³⁶ *Волинець Н.* Тернопільський обласний краєзнавчий музей у персоналіях // Роль музеїв у культурному просторі України й світу: стан, проблеми, перспективи розвитку музейної галузі. Збірник матеріалів загальноукраїнської наукової конференції з проблем музеєзнавства. Дніпропетровськ: АРТПРЕС, 2009. – С. 191.

³⁷ *Савак Б.* Садовська Стефанія Стефанівна – краєзнавець, музеєзнавець, географ / Б. Савак // Краєзнавці Тернопільщини: біографічний довідник. Денісів, 2003. – С. 55–56.

³⁸ *Гайдукевич Я.* Стефанія Садовська / Я. Гайдукевич // Наукові записки / Тернопільський обласний краєзнавчий музей. Тернопіль, 2003. – Вип. 3. – С. 14–29.

разів переходило з рук у руки і було зруйновано майже вщерт, на руїни перетворилося приміщення музею, згорів у родинному будинку рукопис наукової праці С. Садовської, над яким працювала десять років³⁹.

Музей поступово відбудовувався, громада міста домагалась від влади призначити його директором Стефанію Садовську. Однак таку «особу з невідомим минулим» радянські органи на посаду не затвердили. Щоб якось заспокоїти тернопільську громадськість, чиновники у 1948 р. за списком «передовиків виробництва» нагородили Стефанію Садовську орденом «Знак пошани», виділили однокімнатну квартиру на двох із сестрою, і дозволили допрацювати до пенсії. Дослідниця вивчала археологію Поділля, підготувала монографію «Археологія Великолибчицького району на Тернопільщині», однак, як пізніше засвідчував тодішній працівник музею Богдан Лавренюк, її рукописи перехоплювали спритні керівники музею і видавали за свої. З цього приводу С. Садовська сумно жартувала: «У радянській науці так часом буває: один пише, а інший видає як своє»⁴⁰. Останні роки Стефанія Садовська доживала з сестрою в будинку-інтернаті для самотніх під Бережанами. Похована 22 січня 1968 р. на Микулинецькому цвинтарі край Тернополя.

Про стан музеїв у післявоєнний період свідчить документ, нещодавно опублікований дослідницею музейної справи та археології Анною Яненко. Директор Кременецького краєзнавчого музею К. Оболонник у листі до вченого секретаря Інституту археології АН УРСР М. Рудинського від 2 квітня 1945 р. пише: «Починаючи від 1937 р. (року заснування), наш музей не переживав таких труднощів у нормальній праці, як сьогодні. В опінії (з точки зору. – Авт.) нашої безпосередньої влади, музей весь час знаходиться в положенні дослівно «районного музею». В конкретній інтерпретації: музей із двох-чотирьох виставкових кімнат і з двома-трьома штатними працівниками. Після обслідування,

яке відбулося 16–19 березня біжучого року, признано рівень, при якому музей міг би задовольнити потреби центральних міст, і врешті обіцяє: «музей стоит большего внимания». Коли і наскільки це «внимание» активізується і дасть конкретний результат – ми не знаємо. Фактом на лице те, що надалі залишаємось в попередньому становищі, в більш ясному вислові – це значить при повній відсутності наукових працівників і при фондах, обмежених переважно до однієї зарплати. Два старші наукові співробітники мають місячний оклад 450 крб, науковий, працівник – 350 крб. Протягом двох років нам ще не вдавалось підшукати ані одного наукового робітника, який би задовольнив свої життєві потреби в рамках пропонованої зарплати. В подібному ж освітленні залишається кожна ділянка нашої праці»⁴¹. Документ розкриває ставлення влади до музею, яке було характерним для усіх регіонів, що призводило до занепаду науково-дослідної роботи та експозиційно-виставкової діяльності, падав престиж музейних закладів у суспільстві.

Не обійшла «увагою» радянська влада і згадувані вище скромні музеї, створені українським громадянством упродовж 1920–1930-х рр. у Бережанах, Заліщиках, Теребовлі, Чорткові. Уже самі музейні стенди, що відтворювали історію Українських січових стрільців та Західноукраїнської Народної Республіки, книги Сильвестра і Богдана Лепких, Осипа Маковоя, Сидора Воробкевича, збірники народних пісень і колядок були визнані як «націоналістичні», отожд музеї було ліквідовано, а експонати спалено.

Історія започаткування музейної справи на західній Волині та західному Поліссі (тепер Волинська та Рівненська області) сягає 1887 р., коли у Володимирі-Волинському з ініціативи дворянина-мецената, голови Свято-Володимирського братства О. Дверницького було засновано Давньосховище для старожитностей. Його фонди склалися з предметів археології, стародруків, давніх рукописів, збірки ікон, книг з історії

³⁹ Герета І. Йорданські сніги: Спомин про Стефанію Садовську / І. Герета // Тернопіль. – 1995. – № 4. – С. 66–68.

⁴⁰ Мороз В. Стефанія Садовська, тернопільська людина-легенда // Місто. Тернопілля. Україна. Світ. URL: <http://www.gazeta-misto.te.ua/vidomyj-krajeznavets-stefaniya-sadovska-zbrehla-staryj-ternopil-dlya-naschadkiv/>

⁴¹ Яненко А. Музеї Західної України і перспективи археологічних досліджень регіону в 1945–1946 рр. // Матеріали з дослідження археології Прикарпаття і Волині / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Вип. 17. – Львів, 2013. – С. 295–300.

краю. Вони були доступні для відвідувачів, з ними працювали відомі історики і науковці Києва та Москви, коли внаслідок розподілів Польщі 1772, 1793, 1795 рр. етнічні українські землі західної Волині та Полісся увійшли до складу Росії. Під час польської окупації західноукраїнських земель (1921–1939 рр.) заклад був перейменований на історичний музей⁴².

Першим і унікальним музейним закладом на території сучасної Рівненщини став Краєзнавчий музей барона Федора Штейнгеля у містечку Городку (1896 р.). Німецька родина Штейнгелів переїхала з Петербурга у Городок у 1878 р., Федір зростав в українському середовищі, після навчання у Київському та Варшавському університетах повернувся у родинний маєток і захопився ідеєю створити музей старожитностей. Ще навчаючись у Києві, він познайомився із відомим у майбутньому українським музейником Миколою Біляшівським, в цей час завідувачем архіву управління Царства Польського (так іменували інкорпоровану до Росії частину Польщі), і той стає першим помічником і консультантом Штейнгеля⁴³. Музей став не лише краєзнавчим, але й науковим, діяв до початку Першої світової війни, а з наближенням фронту до Волині його засновник евакуював експонати на Кавказ до родини, їх подальша доля невідома⁴⁴.

Діяльність Городоцького музею була поштовхом до створення першого краєзнавчого музею у Рівному. Його фундатором став професор римського права В. Окенцький, який відвідував маєток та музей Штейнгеля, і музей у Рівному побудував за такою ж структурою: археологічний, етнографічний, нумізматичний та природничий

відділи, пізніше створено відділ старовинних книг, рукописів та гравюр. У роки Першої світової війни майже всі фонди музею були втрачені, і лише в 1936 р. в Рівному починає працювати Господарський музей Волині⁴⁵. У 1928 р. Волинське товариство краєзнавства та охорони пам'яток минулого відкрило Волинський музей у Луцьку⁴⁶.

Восени 1939 р. радянська влада «для зручності управління» та тотального контролю поділила етнічну територію західної Волині та Полісся на дві області: Волинську з центром у Луцьку і Ровенську (українське місто Рівне було перейменовано на Ровно). Усі музейні заклади краю були ліквідовані, фонди просіяні, на їх базі утворені державні обласні краєзнавчі музеї в Луцьку та Рівному, державні міські історичні у Володимирі-Волинському та Острозі, міський історико-археологічний у Дубно⁴⁷.

Про форми і методи радянської музеїзації у західних областях розповів пізніше ветеран музейної справи Олексій Ошуркевич: «Раз у раз між громіздкими вітринами сновигали посланці керівних установ Луцька і безнастанно давали вказівки щодо «висвітлення нового, щасливого радянського життя». Музейна експозиція захищувалася матеріалами про визвольну місію Червоної армії, про благодійну політику партійних організацій у справі виховання трудящих і т. п. Один за одним усувалися вартісні, сповнені національного колориту експонати і тут же замінювалися інтернаціоналістського плану агітками⁴⁸. Керівниками музеїв були призначені або партійні функціонери, або малодосвідчені працівники музеїв з уже давно «радянізованих»

⁴² Маслай Г. Історія Володимира-Волинського в краєзнавчій освіті // Минуле і сучасне Волині і Полісся: Володимир-Волинський в історії України і Волині Науковий збірник. Вип. 14. – Луцьк, 2004. – С. 462–465.

⁴³ Дідух Л. Микола Біляшівський і розвиток місцевих музеїв в Україні (кінець XIX – початок XX ст.) // URL: <http://history.ukma.edu.ua/docs/journals/naukovi-zapysky/52/didukh.pdf>

⁴⁴ Бухало Г. Музей барона Федора Штейнгеля. // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. – Рівне, 1996. – Вип. 1. – С. 11–16.

⁴⁵ Булига О. Музейна справа у Рівному. Погляд у минуле, сучасне і перспективу / О. Булига // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. – Рівне, 2006. – Вип. 4. – С. 9–10.

⁴⁶ Ошуркевич О. З історії Волинського краєзнавчого музею / О. Ошуркевич // Волинський музей: історія і сучасність. Тези і матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 65-річчю Волинського краєзнавчого музею та 45-річчю Колодяжненського літературно-меморіального музею Лесі Українки. 16–17 червня 1994 р., м. Луцьк / Волинське обласне управління культури, Волинський краєзнавчий музей. Луцьк, 1998. С. 5–7.

⁴⁷ Бондаренко Г. Музейне будівництво Волинської області від 1939 р.: історико-краєзнавчий аспект / Г. Бондаренко // Волинський музей. Історія і сучасність. Науковий збірник. Вип. 3. – Луцьк, 2004. – С. 14–20.

⁴⁸ Ошуркевич О. З історії Волинського краєзнавчого музею... – С. 6.

східних областей України чи з Росії, чиновники зовсім без музейної освіти і практики пропонували, наприклад, відкрити у волинському місцевому музеї «стенди про повстання Стеньки Разіна, Пугачова та інших борців за народне щастя»⁴⁹. Місцеві музейники своїми скромними у тих обставинах можливостями намагались зберегти музейні пам'ятки, в тому числі і ті, які покинуті були на розграбування і знищення у колишніх палацах, фільварках тощо. Науковцям Волинського музею вдалось врятувати лише мізерну частину з колекції князів Радзивіллів у їхньому родинному маєтку у містечку Олика; коли ж знову навідалися до замку, чимало художніх цінностей уже зникло, а велику книгозбірню солдати військової частини спалили «для обігріву»⁵⁰. Були серед нової влади і варвари іншого, так би мовити, «культурного гатунку». Як засвідчував тодішній заступник директора музею А. Дублянський (часом партійні функціонери, для «підстраховки» некомпетентних керівників, брали на роботу і місцевих досвідчених музейників), з Луцька та інших міст багато цінних артефактів без будь-якого обліку були вивезені до Москви та Ленінграда, звідки вони вже не повернулися⁵¹.

Значних пограбувань і знищень зазнали музеї Волині й Полісся, як і всієї України, під час німецької окупації⁵². Післявоєнне музейне будівництво у Волинській та Рівненській областях нічим не відрізнялося від радянського музейництва в УРСР: збирання пам'яток та документів про Вітчизняну війну, показ «героїчної історії українського народу у тісному зв'язку з історією великого російського народу та інших братніх народів СРСР, нерозривної єдності партії і народу» тощо. Щодо музеїв західних областей України була і певна «специфіка»: нещадне

викриття всіх проявів «українського буржуазного націоналізму».

Під таким же ідеологічним тиском здійснювалася радянська музейництво і в Чернівецькій області, яка була утворена в червні 1940 р. після входження до складу Української РСР Північної Буковини (після розпаду в 1918 р. Австро-Угорської імперії перебувала під румунською окупацією)⁵³. З другої половини XIX ст. столиця краю Чернівці все більше набувала рис європейського міста, культурного і освітнього центру Буковини. У 1875 р. в Чернівцях відкрито університет, діяли громадські просвітні товариства, виходила впливова українська газета «Буковина», з містом пов'язані життя і творчість таких видатних українських діячів науки і літератури, як Ю. Федькович, І. Франко, С. Смаль-Стоцький, О. Маковей, В. Стефаник, О. Маковей, О. Кобилянська.

Ще в 1863 р. шанувальники старовини зробили першу спробу створення Крайового музею, однак через фінансову скруту він у 1877 р. припинив своє існування⁵⁴. Громадськість міста, його інтелігенція домагалися в австрійських владних верхах відновлення музею, і в 1893 р. за сприянням Центральної комісії у Відні Буковинський крайовий музей відкрився вдруге. Перед закладом ставилися завдання з вивчення історії та етнографії краю, розвитку археології, комплектування художніх творів, колекціонування предметів старовини та народного мистецтва, результати наукових досліджень публікувалися в музейних щорічниках. У травні 1887 р. Палата ремесел і торгівлі ініціювала створення в Чернівцях Музею ремесел (пізніше – Промисловий музей), з червня 1899 р. в місті почав діяти Музей церковного мистецтва⁵⁵.

⁴⁹ Ошуркевич О. З історії Волинського краєзнавчого музею... – С. 7.

⁵⁰ Рябчикова Ф. Музейництво на західноукраїнських етнічних землях у 1939–1941 рр... – С. 17–19.

⁵¹ Силіук А. Волинський краєзнавчий музей: сторінки історії формування колекції / А. Силіук // Волинський краєзнавчий музей. Історія і сучасність. Науковий збірник. Вип. 4. Луцьк, 1999. С. 6–10.

⁵² Серховець Л., Трофімук Т. Відновлення діяльності Волинського краєзнавчого музею у післявоєнний період (за матеріалами газети «Радянська Волинь») / Т. Трофімук, Л. Серховець // Волинський музей. Історія і сучасність. Науковий збірник. Випуск 5. – Луцьк, 2014. – С. 204–205.

⁵³ Буковина: історичний нарис / Ред. кол. С. С. Костишин, В. М. Ботушанський, О. В. Добржанський, Ю. І. Макар, О. М. Масан, Л. П. Михайлина. Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – 416 с.

⁵⁴ Піскова Е. М. Буковинський крайовий музей // Енциклопедія історії України: Т. 1. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: Видавництво: «Наукова думка», 2009. – С. 398.

⁵⁵ Жалоба І. В., Піддубний І. А. З історії створення та діяльності музеїв на Буковині другої половини XIX ст. – першої половини XX ст. // Музейна справа на Житомирщині. Матеріали та тези наукової конференції до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею. Житомир, 1995. – 386 с.

З приходом радянської влади всі ці музеї було ліквідовано, і постановою Раднаркому УРСР від 23 листопада 1940 р. їхні ретельно проревізовані фонди лягли в основу новоствореного Чернівецького державного історико-краєзнавчого музею. Його першим директором, після тривалих перевірок органів НКВС та погоджень з партійним керівництвом, було призначено досвідченого музейника І. А. Короновського. Разом з ним працював у музеї П. З. Демент (згодом як літератор друкувався під псевдонімом Вернон Кресс), який став свідком більшовицького терору й відобразив трагедію політичних репресій у своїх книгах⁵⁶.

Після трирічної румунської окупації музей був нещадно пограбований. У квітні 1944 р. заклад відновив роботу, його директором знову став І. А. Короновський. Першим завданням, яке влада поставила перед ще не сформованим колективом, було створення стаціонарної виставки «Велика Вітчизняна війна». І хоч до побудови експозиції були залучені скеровані партійними органами «радянські спеціалісти», після громадського огляду виставки її визнано такою, що не відповідає вимогам патріотичного виховання трудящих. 7 грудня 1944 р. І. А. Короновського звільнено з роботи і того ж дня на його місце призначено іншу людину. У місячний термін вимагалось «усунути всі недоліки та зауваження», для нагляду над роботою музейників створено спеціальну прийомну комісію з відповідними повноваженнями⁵⁷.

За рішенням Комітету у справах культосвітніх установ УРСР у квітні 1945 р. колишня Буковинська митрополича резиденція у Чернівцях (у 2011 р. ансамбль споруд увійшов до Списку світової спадщини ЮНЕСКО) була оголошена

Державним музейним заповідником. Туди ж перенесли експозиції обласного краєзнавчого музею⁵⁸. Просторі корпуси визначної пам'ятки архітектури, відведені під музей, влада використала цілком у дусі доби: замість чотирьох відділів було створено сім, причому лише три з них відтворювали майже тисячолітню історію Буковини, її етнографію та природу, а чотири відділи були присвячені радянському періоду. На той час «радянський стаж» Буковини ледве сягав двох років. Назва відділів теж була відповідною: «Возз'єднання українського народу в єдиній українській соціалістичній державі», «Велика Вітчизняна війна», «Промисловий відділ», «Сільськогосподарський відділ». Експозиція радянського періоду займала 24 зали у двох корпусах музейного заповідника⁵⁹.

Закарпаття увійшло до Української РСР 29 червня 1945 р. Непроста історична доля краю: впродовж кінця XVIII – першої половини XX ст. етнічні українські землі Закарпаття входили до складу Австро-Угорської імперії, після її розпаду – до Чехословаччини, напередодні і в роки Другої світової війни були окуповані хортистською Угорщиною⁶⁰. Це наклало свій відбиток і на особливості становлення музейної справи в краї: вона розвивалася в тісних міжнаціональних взаєминах, де були і співпраця, і взаємопоборювання.

Перші кроки у збереженні історичних пам'яток шляхом їх музеєфікації пов'язані на Закарпатті з діяльністю духовенства: ще на початку XIX ст. при Мукачівській греко-католицькій єпархії було засновано єпархіальний архів та бібліотеку, водночас формувалася збірка предметів церковної старовини⁶¹. Збірки старожитностей

⁵⁶ Сандуляк І. Формування та діяльність Чернівецького краєзнавчого музею у другій половині XX – на початку XXI ст. / І. Сандуляк // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – 2016. – Т. 2. – С. 328.

⁵⁷ Сандуляк І. Формування та діяльність Чернівецького краєзнавчого музею у другій половині XX – на початку XXI ст... С. 329.

⁵⁸ Антонюк-Гавришук Є. Музеї Буковини / Є. Антонюк-Гавришук. Чернівці: Видавничий дім «Букрек», 2007. С. 22–27.

⁵⁹ Сучасний музей. Наукова й експозиційна діяльність. Матеріали наукової конференції, присвяченої 145-й річниці заснування Крайового музею в Чернівцях (15 травня 2008 р.) / За ред. І. В. Скільського. – Чернівці: Видавництво «ДрукАрт», 2008. – 296 с.

⁶⁰ Віднянський С.В. Закарпатська Україна, Закарпаття // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: Видавництво «Наукова думка», 2005. – 672 с.

⁶¹ Палинчак В. В. Етапи становлення музейної справи на Закарпатті в першій половині XX століття / В. В. Палинчак // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Історія». Вип. 1 (32). Ужгород, 2014. С. 19.

нагромаджувалися при монастирях, громадських товариствах, у приватних маєтках. Основоположником музейної справи на Закарпатті в сучасному її розумінні став видатний громадський діяч, дослідник археології, етнографії та фольклору Тиводар Легоцький (1830–1915). Ще з 1850-х рр. він розпочав формувати у своєму маєтку в Мукачеві колекції стародавніх рукописів і документів, археологічні пам'ятки, нумізматики, витворів народного мистецтва українців, угорців, словаків, що бік-о-бік проживали на теренах Карпат та побережжях ріки Тиси⁶².

З ініціативи Т. Легоцького у 1909 р. в Мукачеві було створене Музейне товариство, метою якого було заснування музею на основі кількатисячної збірки артефактів дослідника і колекціонера⁶³. Музей, власне, вже існував при садибі мецената, однак влада ніяк не могла визначитись з наданням закладу відповідного приміщення. Перша світова війна, смерть Т. Легоцького призвели до розпорошення збірки, у повоєнні роки ентузіасти доклали чимало зусиль, щоб бодай частково відновити її, і в 1920 р. при підтримці чехословацького уряду, Державного археологічного інституту в Празі було відкрито в Мукачеві Краєзнавчий музей імені Т. Легоцького⁶⁴. В Ужгороді за підтримки властей у 1929 р. було засновано Земський музей, а згодом перейменований на Музей Підкарпатської Русі. Великою популярністю користувався природознавчий музей при Ужгородській гімназії⁶⁵.

Початок 1920-х рр. відзначається піднесенням на закарпатських землях українського національного відродження, головну роль у якому ві-

діграло Товариство «Просвіта». Уже на його установчому засіданні 9 травня 1920 р. було прийнято рішення створити Руський національний музей, обрано музейну комісію⁶⁶. В умовах бездержавності це був сміливий і визначальний крок провідників закарпатського українства: «відродити національне почуття і свідомість народу, його національну гордість, збудити його думки про славне минуле, незавидне сьогодення та високе й світле майбутнє». Музейна комісія звернулася до населення з проханням виявляти, збирати і передавати для майбутнього музею «всякі твори..., історичні пам'ятки, старовину, книги і видання, що мають наукове і всестороннє вивчення Підкарпатської Русі» з тим, щоб «одвалити тяжке каміння і запори, якими через тисячу літ ворог затикав джерело нашої рідної культури»⁶⁷.

У 1928 р. українська громада Ужгорода завершила будівництво Народного дому «Просвіти», де цілий другий поверх було відведено під музей. Його засновники ставили перед собою амбітні завдання: «Музей повинен стати початком Підкарпатського Національного музею, на взір Національного музею у Львові, то значить типом музею, який зберігає художні предмети цілого краю»⁶⁸. Заклад мав вісім відділів: етнографічний, церковний, природничий, нумізматичний, керамічний, рукописів, фотографій дерев'яної архітектури. Як відзначають дослідники, «це був перший у краї музей, спрямований на утвердження української національної політики пам'яті, на конструювання української національної самосвідомості та ідентичності закарпатських русинів»⁶⁹.

⁶² Качій Ю. З історії музейної справи на Закарпатті / Ю. Качій // Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею. Вип. 1. – Ужгород: Карпати, 1995. – С. 9–15.

⁶³ Малець О. Тиводар Легоцький – засновник першого на Закарпатті Мукачівського історичного музею / О. Малець // Срібна Земля. 1995. – 7 жовтня. – С. 14.

⁶⁴ Палинчак В. В. Етапи становлення музейної справи на Закарпатті в першій половині ХХ століття... – С. 21.

⁶⁵ Панкулич В. В. Історія музейної справи на Закарпатті / В. В. Панкулич // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Історія». – Вип. 22. – Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2009. – С. 159–161.

⁶⁶ Стряпко І. О. Товариство «Просвіта» в громадсько-політичному та культурному житті Закарпаття (1920–1939): Монографія / І. О. Стряпко. – Серія «Studia Regionalistica» / № 5; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет». Ужгород: Інформаційно-видавничий центр ЗІППО, 2012. – С. 146.

⁶⁷ Панкулич В. В. Історія музейної справи на Закарпатті... – С. 41.

⁶⁸ Палинчак В. В. Етапи становлення музейної справи на Закарпатті в першій половині ХХ століття... – С. 22.

⁶⁹ Панкулич В. В. Розвиток музейництва Ужгорода в 1920–1940-х рр. / В. Панкулич // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Історія». – Вип. 1 (32). – Ужгород, 2014. – С. 42.

Радянізація музеїв у Закарпатті, як і в інших областях Західної України, розпочалася передусім з їх ліквідації та ретельного просіювання музейних фондів. 20 червня 1945 р. Народна рада Закарпатської України, яка була створена радянською владою для підготовки акту офіційного входження Закарпаття до складу СРСР, прийняла постанову про створення в Ужгороді на базі ліквідованих музеїв Народного музею Закарпатської України, а його керівником компартійні функціонери призначили колишнього заступника директора Дніпропетровського історичного музею, комісара полку, замполіта військової частини І. Коломійця⁷⁰. У Мукачеві на матеріалах Музею імені Т. Легоцького було відкрито Історико-археологічний музей, довголітнього директора мукачівського музею Й. Янковича, як «буржуазного інтелігента», звільнено, на його місце призначено місцевого русофіла, колишнього радянського підпільника Й. Жупана⁷¹. Тоді ж в Ужгороді на основі націоналізованої Земської картинної галереї було відкрито Закарпатський художній музей. Та вже незабаром влада прийшла до висновку, що трьох музеїв для невеликої за територією Закарпатської області забагато. Постановою Ради Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У від 1 червня 1946 р. було проведено реорганізацію музейної мережі, музей у Мукачеві ліквідовано, його фонди передано до Ужгорода⁷².

«Реформування» музейної мережі області, перебудова музейних експозицій здійснювалась разом з деформацією всієї гуманітарної сфери відповідно до канонів марксистсько-ленінської ідеології. Як справедливо зауважує дослідник В. Панкулич, «соціалізація» Закарпатського краєзнавчого музею не була власною індивідуальною забаганкою його директора Коломійця. На Ужгород просто було перенесено рідний йому досвід Дніпропетровська зразка 1937–1938 рр., коли в УРСР тривало нищення української культури і зокрема музейної традиції⁷³. Тому, згадує етнолог В. Гошовський, який у сорокових роках працював у музеї, в експозиції «біля дерев'яного

рала XVII ст. мала бути ще фотографія сучасного трактора з плугом, щоби всім була ясна перевага соціалізму над феодализмом і капіталізмом. Біля дерев'яної коліски мала бути картина художника Розенберга, зображаючи важку долю жінки – тоді, а також фото веселих дітей у держаслах – тепер. І ще повна стіна цитат класиків комуністичної ідеології»⁷⁴.

Ідеологічними штампами, несмаком і вульгаризмом відзначалися не лише експозиційні матеріали, але й оформлення музейного інтер'єру. Як згадує той же В. Гошовський, зал історичного відділу був «прикрашений» галереєю портретів вождів і метровим фанерним зображенням ордена Перемоги. У центрі залу стояла виборча кабінка, яка мала нагадувати відвідувачам про перші на Закарпатті радянські вибори 1946 р. Зали музею постійно поповнювалися експонатами про «возз'єднання українських земель», досягнення «соціалістичного будівництва», товарами місцевої промисловості. Причому, коли поступали в музей нові швейні і трикотажні вироби, то старі по акту списувались і загадково зникали. Зникали і справжні музейні цінності: так, під час передачі в краєзнавчий музей експонатів, успадкованих від колишнього Етнографічного музею, чимало унікальних колекцій зникли і до музею вже не повернулися ніколи. Музейники намагалися врятувати, зберегти експонати, над якими нависла загроза знищення. Так було, наприклад, з унікальною колекцією із трьохсот писанок, які партійні ідеологи розцінили як «предмети релігійної пропаганди». Сподіваючись найгіршого, наукові співробітники В. Гошовський та М. Поратунський розробили і заповнили спеціальні бланки для інвентаризації і наукового опису писанок і сфотографували кожен експонат з різних боків⁷⁵.

Громадськість міста добивалася від влади рішення про розташування музею у залах Ужгородського замку, перетворення всієї Замкової гори в історичне музейне містечко. Особливо наполегливо відстоював цю ідею новий директор

⁷⁰ Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО), ф. 1555, оп. 2, спр. 47, арк. 26–29.

⁷¹ ДАЗО, ф. Р-177, оп.1, спр.52, арк. 1.

⁷² Філіп Л. З історії Закарпатського краєзнавчого музею / Л. Філіп // Наукові записки Закарпатського краєзнавчого музею. Вип. 9–10. – Ужгород, 2010. – С. 10–25.

⁷³ Панкулич В. В. Розвиток музейництва Ужгорода в 1920–1940-х рр... – С. 46.

⁷⁴ Гошовський В. Були колись літа... / Володимир Гошовський // Тиса. – 1992. – № 1–2. – С. 71.

⁷⁵ Гошовський В. Були колись літа... – С. 46.

музею і автор першого путівника, колишній перший заступник голови Народної ради Закарпатської України, активний збирач предметів культурної спадщини Петро Сова. Як зазначає дослідник, він невідступно боровся з обласною владою, звертався до уряду, відомих діячів культури, щоб музей переселити у замкову будівлю⁷⁶. І лише в 1948 р. музейний заклад отримав приміщення на Замковій горі. Однак це не вплинуло на сам зміст його роботи. Партійна влада створила при музеї науково-методичну раду, її керівником назначила заступника завідуючого відділом пропаганди обкому партії М. Назаренка, тож рада виконувала скоріше цензорські, аніж наукові функції.

Основні тенденції розвитку музейної справи в зазначений період були характерними і для всіх західноукраїнських земель, які увійшли до складу УРСР у довоєнний та повоєнний періоди. Наштовхнувшись на спротив національно свідомих сил форсованому впровадженню ідеологічних догм, влада вдалась до широкомасштабних репресивних заходів, що були невідкладною складовою тоталітарної системи. Трагічні події в західноукраїнських областях, наслідки яких тривалий час приховувалися від суспільства, проявилися у ліквідації приватних збірок та благодійної підтримки музейних закладів, націоналізації чи знищенні музейних колекцій і їх змістовної цілісності, «перепрофілюванні» музейних закладів чи ліквідації багатьох із них, встановленні повного ідеологічного контролю над музеями.

Дослідження музейної справи на західноукраїнських землях у 1939–1950-х рр. в умовах формування тоталітарного режиму доводить, що місце і роль музеїв зводились до стандартних політико-просвітніх закладів. Державна політика, як власне на всій території України, спрямовувалась на перетворення музейної галузі в

ідеологічну зброю, політичний інструмент, за допомогою якого влада намагалася формувати світогляд людей. Професійний погляд на музей, як на специфічний заклад з багатофункціональним механізмом, цілеспрямовано деформувався політико-ідеологічними підходами до музейної галузі, що привело до її занепаду. Повністю ігнорувались неодмінні риси музею: науково-дослідницька робота, комплектування фондів матеріалами усіх історичних епох. Головною для висвітлення була історико-революційна тематика з відображенням провідної ролі пролетаріату та марксистської партії у класовій боротьбі, успіхів соціалістичного будівництва, формуванням нової спільноти – радянського народу. Дії влади деформували основний зміст музею як науково-просвітницької установи, нівелювали його науково-дослідний потенціал, із музейних фондів вилучалися унікальні пам'ятки національної історико-культурної спадщини, у експозиційній роботі запанував схематизм і вульгарний соціологізм.

Спроби фахівців-музейників протистояти деформаціям у галузі завершувалися відстороненням їх від улюбленої справи, тюремним ув'язненням, сибірською каторгою та іншими формами репресій аж до розстрілів. Зазнав суттєвих змін сам тип музейника, який уже наприкінці 1950-х рр. стає функціонером, що працює за заданою пропагандистською схемою. Нівелювання професійного і наукового рівня співробітників музеїв відбувалося на фоні декларованих успіхів суспільства у «всіх галузях народного господарства», у тому числі й у сфері культури. Внаслідок цих процесів значно скоротився кадровий потенціал у музейництві, упав престиж професії музейного працівника, музеї перетворювались в ідеологічний інструмент тоталітарної системи.

Reference

Antoniuk-Havryschuk Ye. Muzei Bukovyny / Ye. Antoniuk-Havryschuk. Chernivtsi: Vydavnychyj dim «Bukrek», 2007. 192 s.

Arsenych P. Z istorii muzeiv Halychyny // Naukovi zapysky Kraieznavchoho muzeiu. Vypusk 1. Ivano-Frankivs'k: Svit, 1993. 312 s.

Bilyns'kyj S. Slovo nad hrobom blazhennoi pam'iaty Volodymyra Kobryns'koho // Pam'iatky Ukrainy: istoriia ta kul'tura. 1998. № 1. S. 97.

Bojchuk Z. Budivnychyj muzejnoi spravy Prykarpattia // Zakhidnyj kur'ier. URL: <http://kurier-if.info/budivnichij-muzejno%d1%97-spravi-prikarpattia/>

Bondarenko H. Muzejne budivnytstvo Volyns'koi oblasti vid 1939 r.: istoryko-kraieznavchyj aspekt / H. Bondarenko // Volyns'kyj muzej. Istoriia i suchasnist'. Naukovyj zbirnyk. Vyp. 3. Luts'k, 2004. S. 14–20.

⁷⁶ Панкулич В. В. Розвиток музейництва Ужгорода в 1920–1940-х рр... – С. 47–48.

Bukovyna: istorychnyj narys / Red. kol. S. S. Kostyshyn, V. M. Botushans'kyj, O. V. Dobrzhans'kyj, Yu. I. Makar, O. M. Masan, L. P. Mykhajlyna. Chervnivtsi: Zelena Bukovyna, 1998. 416 s.

Bulyha O. Muzejna sprava u Rivnomu. Pohliad u mynule, suchasne i perspektyvu / O. Bulyha // Naukovi zapysky Rivnens'koho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu. Rivne, 2006. Vyp. 4. S. 9–10.

Bukhalo H. Muzej barona Fedora Shtejnhelia. // Naukovi zapysky Rivnens'koho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu. Rivne, 1996. Vyp. 1. S. 11–16.

Veremchuk M. Istoryko-kul'turna spadschyna Volodymyra-Volyns'koho / M. Veremchuk. Luts'k: «Nadstyria», 2010. 100 s.

Vyshnivets' // Mandrivka Ukrainoiu. URL: <http://vuv.travelua.tsom.ua/ternopilshhina/zbarazkij/vishnivets.html>

Volynets' N. Ternopil's'kyj oblasnyj kraieznavchij muzej u personaliakh // Rol' muzeiv u kul'turnomu prostori Ukrainy j svitu: stan, problemy, perspektyvy rozvytku muzejnoi haluzi. Zbirnyk materialiv zahal'noukrains'koi naukovoï konferentsii z problem muzeieznavstva. Dnipropetrovs'k: ARTPRES, 2009. S. 189–192.

Vidnians'kyj S.V. Zakarpats'ka Ukraina, Zakarpattia // Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 3: E-J / Redkol.: V. A. Smolij (holova) ta in. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. K.: Vydavnytstvo «Naukova dumka», 2005. 672 s.

Hajdukevych Ya. Muzejna sprava na Ternopil'schyni // Ternopil's'kyj entsyklopedychnyj slovnyk: u 4-kh t. Ternopil': Vydavnycho-polihrafichnyj kombinat «Zbruch», 2005. T. 2. 706 s.

Hajdukevych Ya. Stefaniia Sadovs'ka / Ya. Hajdukevych // Naukovi zapysky / Ternopil's'kyj oblasnyj kraieznavchij muzej. Ternopil', 2003. Vyp. 3. S. 14–29.

Hereta I. Jordans'ki snihy: Tspomyn pro Stefaniiu Sadovs'ku / I. Hereta // Ternopil'. 1995. № 4. S. 66–68.

Hoshovs'kyj V. Buly kolys' lita... / Volodymyr Hoshovs'kyj // Tysa. 1992. № 1–2. S. 71.

Humen Yu. Ye., Tsal' A. Z. Ternopil's'kyj oblasnyj kraieznavchij muzej u dokumentakh Derzhavnogo arkhivu Ternopil's'koi oblasti / Yu. Ye. Humen, A. Z. Tsal' // Arkhivy Ukrainy. 2013. № 5. S. 122–129.

Derzhavnyj arkhiv Zakarpats'koi oblasti (dali – DAZO), f. 1555, op. 2. spr. 47, 35 ark.

Didukh L. Mykola Biliashivs'kyj i rozvytok mistsevnykh muzeiv v Ukraini (kinets' KhIKh – pochatok KhIKh st.) // URL: <http://history.ukma.edu.ua/dotss/journals/naukovi-zapysky/52/didukh.pdf>

Dutchak O. Muzejnytstvo iak skladova turystychno-kraieznavchoho rukhu v Halychyni 30-kh rr. KhIKh st. – 30-kh rr. KhIKh st.: istoriohrafii // Visnyk

Prykarpats'koho natsional'noho universytetu im. V. Stefanyka. Istorii. Vyp. 21. 2012. S. 136–143.

Entsyklopediia Ukrainoznavstva: Slovnykova chastyna / Hol. red. V. Kubijovych; Naukove tovarystvo im. Shevchenka u L'vovi. Paryzh – N'iu-York: Molode zhyttia, 1980. T. 9. Reprintne vidtvoрення vydania 1955–1984 rr. T. 9. L'viv, 2000. S. 3200–3600.

Zhaloba I. V., Piddubnyj I. A. Z istorii stvorennia ta diial'nosti muzeiv na Bukovyni druhoï polovyny KhIKh st. – pershoï polovyny KhIKh st. // Muzejna sprava na Zhytomyrschyni. Materialy ta tezy naukovoï konferentsii do 130-richchia Zhytomyrs'koho kraieznavchoho muzeiu. Zhytomyr, 1995. 386 s.

Kachij Yu. Z istorii muzejnoi spravy na Zakarpatti / Yu. Kachij // Naukovyj zbirnyk Zakarpats'koho kraieznavchoho muzeiu. Vyp. 1. Uzhhorod: Karpaty, 1995. S. 9–15.

Krajnij I. Skarb ottsia Kobryns'koho // Ukraina moloda. 2006. 27 travnia.

Kobryns'ka M. Ukrains'kyj narodnyj muzej «Hutsul'schyna» imeni o. Josafata Kobryns'koho v Kolomyi // «Nad Prutom u luzi...». Kolomyia v spohadakh. Toronto, 1962. 292 s.

Kobryns'kyj V. Spomyny hutsul's'koho muzejnyka // Pam'iatky Ukrainy: istoriia i kul'tura. 1998. № 1. S. 84–89.

Kul'turne budivnytstvo v Ukrains'kij RSR [Tekst] : zbirnyk dokumentiv v 2 t. K.: Polityvdav URSS, 1959–1961. T. 1: Najvazhlyvishi rishennia komunistychnoi partii i radians'koho uriadu 1917–1959 rr.: 1917 – cherven' 1941 rr. / pid red. O. I. Yevsieieva. 1959. 884 s.

Kushpetiuk O. Starozhytnosti muzeiv Volyns'koi hubernii na vystavkakh mistsevoho ta zahal'noro-sijs'koho rivnia / Olena Kushpetiuk // Eminak. K.; Mykolaiv, 2016. № 3 (15). S. 98–102.

Malets' O. Tyvodar Lehots'kyj – zasnovnyk pershoho na Zakarpatti Mukachivs'koho istorychnoho muzeiu / O. Malets' // Sribna Zemlia. 1995. 7 zhovtnia. S. 14.

Maslaj H. Istoriiia Volodymyra-Volyns'koho v kraieznavchij osviti // Mynule i suchasne Volyni i Polissia: Volodymyr-Volyns'kyj v istorii Ukrainy i Volyni Naukovyj zbirnyk. Vyp. 14. Luts'k, 2004. S. 462–465.

Moroz V. Stefaniia Sadovs'ka, ternopil's'ka liudyna-lehenda // Misto. Ternopillia. Ukraina. Svit. URL: <http://vuv.gazeta-misto.te.ua/vidomyj-kraieznavets-stefaniia-sadovska-zberehla-staryj-ternopil-dlianaschadkiv/>

Obolonchuk N. Kremenets'kyj kraieznavchij muzej // Muzei Ternopil'schyny. Zb. prats' Ternopil's'koho osередku Naukovoho tovarystva im. Shevchenka. Ternopil': TzVO Ternohraf, 2013. T. 8. S. 340–341.

Oshurkevych O. Z istorii Volyns'koho kraieznavchoho muzeiu / O. Oshurkevych // Volyns'kyj muzej: istoriia i suchasnist'. Tezy i materialy naukovo-praktychnoi konferentsii, prysviachenoj 65-richchii Volyns'koho kraieznavchoho muzeiu ta 45-richchii Kolodiazhnens'koho literaturno-memorial'noho muzeiu Lesi Ukrainky. 16–17 chervnia 1994 r., m. Luts'k / Volyns'ke oblasne upravlinnia kul'tury, Volyns'kyj kraieznavchij muzej. Luts'k, 1998. S. 5–7.

Palynchak V. V. Etapy stanovlennia muzejnoi spravy na Zakarpatti v pershij polovyni KhKh stolittia / V. V. Palynchak // Naukovyj visnyk Uzhhorods'koho natsional'noho universytetu. Seriiia «Istoriia». Vyp. 1 (32). Uzhhorod, 2014. S. 18–24.

Pankulych V. V. Istoriia muzejnoi spravy na Zakarpatti / V. V. Pankulych // Naukovyj visnyk Uzhhorods'koho natsional'noho universytetu. Seriiia «Istoriia». – Vyp. 22. Uzhhorod: Vyd-vo UzhNU «Hoverla», 2009. S. 159–161.

Pankulych V. V. Rozvytok muzejnytstva Uzhhoroda v 1920–1940-kh rr. / V. Pankulych // Naukovyj visnyk Uzhhorods'koho natsional'noho universytetu. Seriiia «Istoriia». – Vyp. 1 (32). Uzhhorod, 2014. S. 40–50.

Pan'kiv M. Namitky z istorii Ivano-Frankivs'koho kraieznavchoho muzeiu / M. Pan'kiv. // Naukovi zapysky Kraieznavchoho muzeiu. Ivano-Frankivs'k: Misto NV, 2001. Vyp. 5–6. S. 223–231.

Piskova E. M. Bukovyns'kyj krajovij muzej // Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 1. / Redkol.: V. A. Smolij (holova) ta in. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. K.: Vydavnytstvo: «Naukova dumka», 2009. S. 398.

Reient O. P., Yanyshyn B. M. Ukraina v period Pershoi svitovoi vijny. Istoriografichnyj analiz // Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal. 2004. № 4. S. 3–31.

Rybalko O. V poloni systemy. Volodymyr Kobryns'kyj ta joho muzej u 1945–1952 rokakh // Pam'iatky Ukrainy: istoriia ta kul'tura. 1998. № 1. S. 90–96.

Riabchukova F. Muzejnytstvo na zakhidnoukrains'kykh etnichnykh zemliakh u 1939–1941 rr. / F. Riabchukova // Volyns'kyj muzejnyj visnyk: muzei, doslidzhennia ta zberezhennia pam'iatok kul'turnoi spadschyny zakhidnoukrains'kykh etnichnykh zemel': nauk. zb. Luts'k, 2012. Vyp. 4. S. 12–20.

Savak B. Sadovs'ka Stefaniia Stefanivna – kraieznavets', muzeieznavets', heohraf / B. Savak // Kraieznavtsi Ternopil'schyny: biohrafichnyj dovidnyk. Denysiv, 2003. S. 55–56.

Sanduliak I. Formuvannia ta diial'nist' Chernivets'koho kraieznavchoho muzeiu u druhij polovyni KhKh – na pochatku KhKhI st. / I. Sanduliak // Pytannia starodavn'oi ta seredn'ovichnoi istorii, arkhelohii j etnolohii. 2016. T. 2. S. 322–356.

Senina T. Z istorii stvorennia literaturno-memorial'noho muzeiu Yuliusha Slovats'koho v m. Kremetsi [Elektronnyj resurs] // Muzej Yuliusha Slovats'koho. – Rezhym dostupu: <http://mjsk.te.ua/uk/muzej>

Serkhovets' L., Trofimuk T. Vidnovlennia diial'nosti Volyns'koho kraieznavchoho muzeiu u pisliavoiennyj period (za materialamy hazety «Radians'ka Volyn») / T. Trofimuk, L. Serkhovets' // Volyns'kyj muzej. Istoriia i suchasnist'. Naukovyj zbirnyk. Vypusk 5. Luts'k, 2014. S. 204–205.

Striapko I. O. Tovarystvo «Prosvita» v hromads'ko-politychnomu ta kul'turnomu zhytti Zakarpattia (1920–1939): Monohrafiia / I. O. Striapko. – Seriiia «Studia Regionalistitsa» / № 5; NDI politychnoi rehionalistyky; DVNZ «Uzhhorods'kyj natsional'nyj universytet». Uzhhorod: Informatsijno-vydavnychyj tsentr ZIPPO, 2012. 328 s.

Suchasnyj muzej. Naukova j ekspozytsijna diial'nist'. Materialy naukovo konferentsii, prysviachenoj 145-j richnytsi zasnuvannia Krajovoho muzeiu v Chernivtsiakh (15 travnia 2008 r.) / Za red. I. V. Skil's'koho. Chernivtsi: Vydavnytstvo «DrukArt», 2008. 296 s.

Tkachuk Ya. Muzejnyk iz Kolomyi [Elektronnyj resurs] // Natsional'nyj muzej narodnoho mystetstva Hutsul'schyny ta Prykarpattia. – Rezhym dostupu: <http://hutsul.museum/museum/artistsles/Volodymyr-Kobrynsky-muzeum>

Fedorova L. D. Kolomyjs'kyj muzej narodnoho mystetstva Hutsul'schyny ta Pokuttia imeni ottsia Josafata Kobryns'koho // Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 4. / Redkol.: V. A. Smolij (holova) ta in. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. K.: Vydavnytstvo: «Naukova dumka», 2007. S. 458–459.

Chernykhivs'kyj H. Kremets'kyj kraieznavchij muzej / H. Chernykhivs'kyj. Kremets': Papirus, 2005. 70 s.

Filip L. Z istorii Zakarpats'koho kraieznavchoho muzeiu / L. Filip // Naukovi zapysky Zakarpats'koho kraieznavchoho muzeiu. Vyp. 9–10. Uzhhorod, 2010. S. 10–25.

Chmelyk I. Muzei Prykarpattia ta ikh rol' u navchal'no-vykhovnij ta naukovij diial'nosti students'koi molodi // Hirs'ka shkola Ukrains'kykh Karpat. DZNV «Prykarpats'kyj natsional'nyj universytet im. V. Stefanyka». 2015, № 12–13. – S. 269–278.

Yanenko A. Muzei Zakhidnoi Ukrainy i perspektivy arkhelohichnykh doslidzen' rehionu v 1945–1946 rr. // Materialy z doslidzhennia arkhelohii Prykarpattia i Volyni / Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy. Vyp. 17. – L'viv, 2013. S. 295–300.

Відданий музейній справі

(з нагоди 35-річної професійної діяльності Василя Шеби)

Прийшов у світ земний Василь Станіславович Шеба 7 січня 1942 року, на Різдво Христове, у важкий воєнний період в гірському селі Люта на Закарпатті (нині у складі Великоберезнянського району Закарпатської області).

Як було прийнято у ті часи, запис про народження дитини робився в найближчому нотарському уряді, а найближче біля с. Люта був нотарський уряд у Великому Березному. Тому зрозуміло, що за документами Василь народився 10 січня¹, тобто тоді, коли зробили нотаріальний (метричний) запис.

Сім'я Шеби, як і більшість закарпатських сімей того періоду, була багатодітною (п'ятеро дітей) й працелюбною. Після арешту співробітниками Управління МДБ при Раді Міністрів УРСР по Закарпатській області батька Станіслава (за метричним записом – Станісло) Васильовича у листопаді 1947 як учасника антирадянської організації «Карпато-руської Визвольної Армії»² постійними супутниками багатодітної сім'ї стали голод, холод та безгрош'я.

Неповнолітній Василь змушений був допомагати сім'ї заробляти для виживання з семи років. З неприхованою цікавістю і жалем спостерігали сусіди як малий косар вправно косив траву для худоби косою, більшою у два рази за його зріст. Відомо, що шлях долає той, хто йде й не зупиняється, не жаліється на труднощі, а наполегливо вчиться й невтомно працює. Таким старанним учнем і самоорганізованим працівником був повсякчас і Василь.

У 1960 році, за результатами успішно складених вступних екзаменів, його зарахували студентом філологічного факультету Ужгородського державного університету. У студентські роки захоплювався подорожами, навіть працював інструктором по туризму. Після закінчення філологічного факультету вчителював у місті Шостка Сумської області. Протягом 1967–1971

років Василь Станіславович працював референтом Закарпатського обласного виконавчого комітету. У 1971 році, у 28-річному віці, очолив Закарпатський обласний музей народної архітектури та побуту. «Науковці Закарпатського краєзнавчого музею, до якого він тоді входив, їздили по всьому Закарпаттю в пошуках хат, господарських будівель, характерних для регіону. Їх викупували і в розібраному вигляді перевозили в Ужгород, де збирали і додавали автентичного начиння. Пишаюся, що зробив свій внесок в розбудову скансену, який ось уже четвертий десяток років є самостійним, – пригадує Василь Станіславович. За роки роботи в музеї народної архітектури та побуту зусиллями директора заклад було поповнено цінними оригінальними експонатами. Окремо слід відзначити зусилля В.С. Шеби у перевезенні до музею визначної пам'ятки народної архітектури – Шелестівської церкви 1777 року та унікальної гуцульської хати початку XVIII ст. з села Кевелів на Рахівщині.

Упродовж 1976–1981 років В.С. Шеба очолював Закарпатський міжобласний виробничий комбінат Музичного товариства України. Комбінат, завдяки сміливому впровадженню нових прогресивних форм і методів роботи, займав провідне місце в Україні з основних виробничих показників. У першій половині 1980-х років В. С. Шеба керував Закарпатським виробничим комбінатом Художнього фонду України. У відповідності з вимогами того періоду установа здійснювала великі обсяги роботи з художнього оформлення підприємств, організацій та населених пунктів області, зокрема, з нагоди державних свят і т. ін. Праця в колективі з творчими особистостями, відомими художниками була доброю школою випробування, гарту та науки реального життя й організаторських здібностей. А ще – творчих навиків. Адже він і сам любив працювати з мольбертом. Швидкоплинні умови праці, нові технології і т. ін.,

¹ Поточний архів Закарпатської обласної організації Національної спілки краєзнавців України (далі – ЗОО НСКУ). Особова справа В. С. Шеби.

² Галузевий державний архів Служби безпеки України (м. Ужгород), ф. 75834, спр. № 1758, т. II, арк. 86 зв., 87.

що динамічно змінювалися, формували нові критерії і вимоги до керівника. З метою підвищення загальноосвітнього й професійного рівня Василь Станіславович вступив на заочне відділення економічного факультету Ужгородського державного університету, який успішно закінчив у 1983 році. У 1986–1988 роках працював завідувачем відділу Закарпатського обласного агропромислового комплексу, а згодом, у жовтні 1988 року, він призначений на посаду директора Закарпатського обласного краєзнавчого музею, який очолює й нині.

Музейне господарство у часи «горбачовської перебудови» перебувало у жалюгідному стані. Протікав дах, не було теплопостачання і водогону, вкрай застаріла електромережа і т. ін. Із чотирьох тисяч квадратних метрів приміщень установи використовувалися тільки близько 10%. Незважаючи на відсутність державного фінансування за період з 1990 по 2010 роки колективу на чолі з В. С. Шебою вдалося виконати великі обсяги ремонтно-реставраційних робіт Ужгородського замку.

У сфері культури В. С. Шеба зарекомендував себе вмілим і наполегливим організатором музейництва, дбайливим господарником, ініціативним популяризатором багатющої історичної скарбниці Закарпаття. За цей період музей став не тільки культурно-просвітницьким, але й поважним науково-дослідним закладом, добре відомим як в Україні, так і далеко за її межами.

Зусиллями Василя Шеби в Закарпатській області створено десятки музеїв на громадських засадах, яким постійно надається корисна практична й методична допомога.

В. С. Шеба –
директор
Закарпатського
обласного
краєзнавчого
музею.
1989 рік.

Василь Станіславович Шеба:
на воротах в історію. 2017 рік.

В. С. Шеба – член правління Закарпатської обласної організації Національної спілки краєзнавців України з часу її створення, ініціативний і активний учасник багатьох важливих заходів краєзнавців області. З 2004 року по теперішній час Василь Станіславович виконує обов'язки голови Асоціації музеїв і картинних галерей країн Карпатського Євросоюзу. З його ініціативи й стараннями налагоджено плідні наукові й творчі зв'язки з провідними музеями Угорщини, Словаччини, Румунії, Чехії, Польщі та інших країн Європи. Він – автор путівника по музею, багаточисельних публікацій в наукових збірниках та періодичній пресі, доповідей на наукових конференціях і т. ін. У 2015 році, з нагоди 70-річчя створення головної історичної скарбниці регіону, видано «Скарби Закарпатського краєзнавчого музею»³.

За плідну роботу по збереженню культурної спадщини краю та створення цілої мережі музейних закладів області В. С. Шеба заслужено обраний почесним громадянином м. Ужгорода. У 2017 році за значний внесок у розвиток краєзнавчого руху України нагороджений Грамотою Національної спілки краєзнавців України.

Крім зміцнення матеріально-технічної бази музею, побудови нової експозиції «З історії духовної культури Закарпаття» і повного оновлення експозиції «Природа Закарпаття», найближчими завданнями для колективу Василь Станіславович ставить поліпшення науково-дослідної роботи, організацію археологічних розкопок біля особливого експонату – фундаменту першої церкви Ужгорода, що дислокований на подвір'ї установи, відкриття підземних ходів Ужгородського замку.

³ Скарби Закарпатського краєзнавчого музею [Образотворчий матеріал]: альбом/упорядкув. В. С. Шеби; передм. В. І. Русин, Й. В. Кобаль. – Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2015. – 120 с.; іл.

**Медичне
краєзнавство:
суть та науково-
дослідницький
потенціал**

Ігор Робак, Вадим Ільїн (м. Харків)

ХАРКІВСЬКІ МЕДИКИ В РОСІЙСЬКО-ЯПОНСЬКІЙ ВІЙНІ 1904–1905 рр.: ВИТОКИ СУЧАСНОГО МЕДИЧНОГО ВОЛОНТЕРСТВА

У статті розглянуто форми участі харківських медиків в російсько-японській війні 1904–1905 рр.: організація курсів сестер-жалібниць при Харківському управлінні Червоного Хреста, створення Харківським губернським земством санітарних та бактеріологічного загонів, збирання пожертв на користь постраждалих від війни, влаштування шпиталів в тилу та на фронті. Особливу увагу приділено діяльності харківських санітарних загонів на театрі воєнних дій, внеску видатних харківських медиків в організацію загонів і шпиталів.

На підставі звітів громадських організацій та харківської періодики автори дійшли висновку про неефективність благодійності як основного джерела фінансування місцевих ініціатив з допомоги постраждалим від війни. Ця обставина створила передумови для широкої співпраці місцевих самоврядвань в рамках імперії, сприяла накопиченню досвіду громадської самоорганізації, в якій провідну роль грали кращі представники медичної спільноти. Завдяки активній організаторській участі в подоланні наслідків війни, лікарі усвідомили масштабні завдання з реорганізації охорони здоров'я, можливості для реалізації яких відкрило повалення царату в 1917 р.

Ключові слова: Харків, російсько-японська війна, медичне волонтерство, Харківське управління Червоного Хреста, Харківське губернське земство, санітарні загони.

Ihor Robak, Vadym Ilin

KHARKIV MEDICS IN THE RUSSIAN-JAPANESE WAR 1904-1905: SOURCES OF THE MODERN MEDICAL VOLUNTEERING

The article considers forms of the participation of Kharkiv medical staff in the Russian-Japanese War of 1904–1905: organization of the courses for sisters of mercy by the Kharkiv Red Cross Office, creation of sanitary and bacteriological detachments by the Kharkiv provincial zemstvo, collecting donations in favor of victims of war, creation of hospitals in the rear and at the front. The size and structure of charity donations collected by the Kharkiv Red Cross and the provincial zemstvo have been determined. The special attention is paid to the Kharkiv sanitary detachments' activity at the battleground and the contribution of the prominent Kharkiv physicians to the organization of detachments and hospitals.

The analysis of reports of public organizations and the local newspapers let the authors to conclude about inefficiency of charity as the main financial source for local initiatives to help victims of war. That circumstance had created the preconditions for the broad cooperation of local governments within the Empire, contributed to the accumulation of experience by public self-organization, in which best representatives of the medical community played the leading role. Due to the active organizational involvement in overcoming the war consequences, physicians had realized the large-scale tasks on reorganization of health care, the possibilities for which were opened with the overthrow of tsarism in 1917.

Key words: Kharkiv, The Russian-Japanese War, medical volunteering, Kharkiv Red Cross Office, Kharkiv provincial zemstvo, sanitary detachments.

ХАРЬКОВСКИЕ МЕДИКИ В РУССКО-ЯПОНСКОЙ ВОЙНЕ 1904–1905 ГОДОВ: ИСТОКИ СОВРЕМЕННОГО МЕДИЦИНСКОГО ВОЛОНТЁРСТВА

В статье рассмотрены формы участия харьковских медиков в русско-японской войне 1904–1905 гг.: организация курсов сестер милосердия при Харьковском управлении Красного Креста, создание Харьковским губернским земством санитарных и бактериологического отряда, сбор пожертвований в пользу пострадавших от войны, обустройство госпиталей в тылу и на фронте. Особое внимание уделено деятельности харьковских санитарных отрядов на театре военных действий, вкладу выдающихся харьковских медиков в организацию отрядов и госпиталей.

На основе анализа отчетов общественных организаций и харьковской периодики авторы пришли к выводу о неэффективности благотворительности как основного источника финансирования местных инициатив в деле помощи пострадавшим от войны. Это обстоятельство создало предпосылки для широкого сотрудничества местных самоуправлений в рамках империи, способствовало накоплению опыта общественной самоорганизации, в которой ведущую роль играли лучшие представители медицинского сообщества. Благодаря активному организаторскому участию в преодолении последствий войны, врачи осознали масштабные задания по реорганизации здравоохранения, возможности для реализации которых открыло свержение царизма в 1917 г.

Ключевые слова: Харьков, русско-японская война, медицинское волонтерство, Харьковское управление Красного Креста, Харьковское губернское земство, санитарные отряды.

2014 року, коли мирне до того українське небо вкрилося хмарами війни, на допомогу бійцям-патріотам АТО стали медики. Медичне волонтерство отримало неабиякий розмах по всій Україні, а особливо в Харківському регіоні. Харківські медики від неповнолітніх студентів до сивих професорів у різних формах активно долучилися до підтримки українських героїв. І це не випадково. Харків має багаті історичні традиції медичного супроводу військових. Закладалися вони ще ХІХ ст., під час наполеонівських і російсько-турецьких війн. А вперше широко проявилися в роки російсько-японської війни 1904–1905 рр. Попри те, що та війна не мала однозначної оцінки в тогочасному суспільстві, а серед інтелігенції ставлення до неї було особливо стриманим, здебільшого негативним, харківські медики не залишилися

осторожні від поневірянь, які випали на долю вояків.

Іншим актуальним питанням, яке порушує стаття, є дієвість благодійності за умов великої й тривалої війни.

Найбільш цінним джерелом, використаним при написанні статті, стали звіти про діяльність Російського товариства Червоного Хреста, які послідовно, цілісно і в подробицях висвітлили діяльність харківських санітарних загонів на фронті¹. Також було використано добірки головних харківських газет – «Южный край» та «Харьковские губернские ведомости», які містять хронікальну інформацію: перша – про формування загонів Червоного Хреста, друга – про діяльність земських загонів. Особливу цінність становили публікації фінансових звітів з фронту про витрати на утримання загонів, відомості про збирання пожертв.

¹ Отчет о деятельности Российского общества Красного Креста во время русско-японской войны. Том I. – СПб: Типография Главного Управления Уделов, 1911. – 922 с., XVI; Отчет о деятельности Российского общества Красного Креста во время русско-японской войны. Том II. – СПб: Типография Главного Управления Уделов, 1911. – 961 с., XXII; Отчет о деятельности, об имуществе и о капиталах Харьковского местного управления Российского Общества Красного Креста, состоящего под покровительством Ее Императорского Величества Государыни Императрицы Марии Федоровны, и подведомственных ему Славянского, Змиевского и Сумского Комитетов Общества Красного Креста, Харьковской Общины Сестер Милосердия, амбулаторной лечебницы с аптекой при ней и стационарной лечебницы за 1904 год. – Х. : Типография и литография М. Зильберберг и с-вья, 1905. – 159 с.

Публікації харківських краєзнавців І. Ю. Робака та Г. Л. Демочко дали цінні біографічні відомості стосовно відомих харківських лікарів – учасників російсько-японської війни².

Метою статті є висвітлення проявів та визначення ролі громадської ініціативи «харківцев» у справі надання медичної допомоги постраждалим під час російсько-японської війни 1904–1905 рр.

Вже на початку російсько-японської війни, в січні 1904 р., згідно розпорядження імператриці Марії Федорівни було створено Виконавчу Комісію Російського Товариства Червоного Хреста. Основне завдання Комісії полягало в якомога швидшому формуванні та відправці лазаретів на фронт³. Виконання цього завдання стало можливим завдяки широкому розгалуженню закладів Товариства й наявності давно працюючих громад сестер-жалібниць. У перші дні свого існування Комісія запропонувала місцевим громадам розпочати формування лазаретів на 200 ліжок кожний.

Харківське управління Товариства Червоного Хреста станом на 1903 р. складалося з громади сестер-жалібниць, заснованої ще 1886 р., амбулаторії та лікарні⁴. При громаді мешкало понад 20 сестер-жалібниць⁵. Щоденно управління обслуговувало до 100 амбулаторних хворих⁶.

1904 року обсяг роботи Харківської громади сестер-жалібниць Червоного Хреста різко зріс⁷. З початком війни громада отримала доручення від Виконавчої Комісії Головного Управління Російського Товариства Червоного Хреста про збирання пожертв грошима, білизною та інши-

ми речами для поранених і хворих воїнів, а також про спорядження громадою санітарного загону на 200 ліжок, який повинен був налічувати 5 лікарів, 15 сестер-жалібниць, 30 санітарів, фармацевта та завідуючого господарством⁸. Управління організувало курси для підготовки сестер-жалібниць і санітарів. Відповідно, гостро постало питання джерел фінансування тих зачаткувань.

Слід відзначити, що місцеве управління товариства Червоного Хреста було життєво зацікавлене в збиранні пожертв, оскільки й до початку війни постійно відчувало фінансові труднощі⁹. Громада негайно відкрила для прийому пожертв склад в Суздальському ряду. У листопаді 1904 р. цей склад передали у відання Місцевого Управління. У подальшому на станціях Харків, Лозова та інших було встановлено кіоски з продажу листівок на користь Товариства Червоного Хреста¹⁰.

Про пожертви, що надходили до складу, повідомлялось у харківських газетах. Громада сестер Червоного Хреста з подякою прийняла пропозицію члена опікунської ради, редактора-видавця однієї з найбільших в Російській імперії місцевих та найпопулярнішої в Харкові газети «Южный край» О. О. Іозефовича про безкоштовну пересилку примірників газети до всіх шпиталів і санітарних поїздів Червоного Хреста¹¹.

У 1904 р. на користь громади надходили великі пожертви від окремих осіб. Так, директор правління товариства «М. Гельферіх-Саде» К. К. Нестель надав громаді 2 тис. руб. на будівництво амбулаторії; С. В. Перлов – 500 руб.

² Робака І. Ю. Охорона здоров'я в першій столиці радянської України (1919–1934 рр.). / І. Ю. Робака, Г. Л. Демочко. – Х.: Колегіум, 2012. – 260 с. (іл. 14 с.); Робака І. Ю. Охорона здоров'я в першій столиці радянської України (1919–1934 рр.). / І. Ю. Робака, Г. Л. Демочко. – Х.: Колегіум, 2012. – 260 с. (іл. 14 с.); Робака І. Ю. Діяльність Харківського відділення Російського товариства Червоного Хреста з надання медичної допомоги населенню в дожовтневий період / І. Ю. Робака // Культура народів Причорномор'я. – 2007. – № 116. – С. 59–63; Демочко Г. Л. Походження династії Пржевальських на українських землях / Г. Л. Демочко // Relevant issues of modern medicine: the experience of Poland and Ukraine : International research and practice conference : Conference proceedings, Lublin, October 20–21, 2017. – Lublin, 2017. – P. 96–98.

³ Отчет о деятельности Российского общества Красного Креста... Том. I. – С. 176.

⁴ Годовщина харьковской общины сестер Красного Креста // Южный край. – 1904. – 2 декабря; Иванов В. Откровенные разговоры: Красный Крест / В. Иванов // Южный край. – 1903. – 30 октября.

⁵ Годовщина харьковской общины сестер Красного Креста // Южный край. – 1904. – 2 декабря.

⁶ Иванов В. Откровенные разговоры... // Южный край. – 1903. – 30 октября.

⁷ Отчет о деятельности, об имуществе... – С. 49.

⁸ Формирование лазарета // Южный край. – 1904. – 1 февраля.

⁹ Общее собрание Красного Креста в Харькове // Южный край. – 1904. – 18 мая.

¹⁰ Киоски Красного Креста // Южный край. – 1905. – 15 августа.

¹¹ Заседание попечительного совета... // Южный край. – 1904. – 8 марта.

й доручення своєму магазину в Харкові щомісячно безкоштовно відпускати громаді 7 фунт чаю (по 2 руб. за фунт) й 1 пуд пиляного цукру весь час, допоки опікункою громади буде залишатись Ю. О. Гіршман, що показує важливість для благодійності особистих зв'язків, які мала у вищих колах дружина видатного офтальмолога Л. Л. Гіршмана, в дівочтві княжна Кудашова¹². Пані К. Л. Московкіна навіть пожертвувала рояль з умовою його продажу й внесення отриманих грошей до громади як членського внеску. Товариство відзначало таку допомогу нагородженням знаками Червоного Хреста¹³.

За прикладом попередніх років, громада отримала допомогу від міста в 1200 руб. та від

Харківського повітового земства в 1000 руб. Внаслідок накопичення на складі громади значної кількості пожертвуваних речей, частину з них (два вагони) на прохання Виконавчої комісії Головного управління Червоного Хреста відправили до Пензенського складу організації¹⁴. До травня 1905 р. склад пожертв харківського відділу Червоного Хреста прийняв 3500 предметів, відправивши на фронт 2400¹⁵.

Обсяги та структуру пожертв, які Харківська громада сестер Червоного Хреста отримувала протягом 1904 р. на різні потреби, пов'язані з війною, ілюструє таблиця 1:

У цілому, згідно кошторису, на кінець жовтня 1904 р., надходження до громади становили

Таблиця 1

Пожертви на користь Харківської громади Червоного Хреста в 1904 р.¹⁶

Місяць/кому (руб.)	На користь Червоного Хреста	на воєнні потреби	на допомогу родинам загиблих та поранених	на користь воїнів на Далекому Сході	На допомогу родинам нижчих чинів
На 4.04.1904	10 057	16 813	10 057	1677	Нема даних
На 2.05.1904	12 444	18 610	6442	1815	Нема даних
На 2.06.1904	14 152	19 150	7238	1881	1754

28 374 руб., а видатки – 28 022 руб.¹⁷ На 1 січня 1905 р. спостерігалася вже ліпша ситуація: дохід Харківської громади Червоного Хреста перевищував видатки на 7645 руб., які склали відповідно 34 535 і 26 890 руб.¹⁸. Для розуміння цих цифр вкажемо, що лише спорядження одного харківського загону коштувало місцевому управлінню у 23 210 руб., узятих із загальної суми пожертв, що надійшли на хворих і поранених¹⁹.

Крім того, місцеве управління видало з того ж джерела близько 30 тис. руб. на зарплатню, п'йдомні та добові особовому складу загону. Це майже половина коштів, що були в касі харківського відділу Червоного Хреста на 1 січня 1904 р. (113 084 руб.)²⁰. Влітку 1904 р. на утримання загону було виділено ще 119 493 руб.²¹. Один день перебування хворого в лазареті коштував 1-3 руб.

¹² Отчет о деятельности, об имуществе... – С. 54.

¹³ Награждение знаками Красного Креста // Южный край. – 1904. – 30 ноября.

¹⁴ Отчет о деятельности, об имуществе... – С. 54.

¹⁵ Общее собрание харьковского отдела Красного Креста // Южный край. – 1905. – 16 мая.

¹⁶ Поступление пожертвований в контору «Южного края» // Южный край. – 1904. – 4 апреля; Поступление пожертвований в контору «Южного края» // Южный край. – 1904. – 2 мая; Поступление пожертвований в контору «Южного края» // Южный край. – 1904. – 2 июня.

¹⁷ Общее собрание членов комитета Харьковской общины сестер Красного Креста // Южный край. – 1904. – 25 октября.

¹⁸ Годичное общее собрание членов комитета харьковской Общины Красного Креста // Южный край. – 1905. – 19 марта.

¹⁹ Отчет о деятельности Российского общества... Том. I. – С. 685.

²⁰ Общее собрание Красного Креста в Харькове // Южный край. – 1904. – 18 мая.

²¹ Отчет о деятельности Российского общества... Том II. – С. 849.

Таким чином, попри згадані разові великі внески, незначне, а подеколи й зовсім мінімальне переважання доходів над видатками в кошторисі громади, показує, що пожертви ледь задовольняли потреби, були непорівнянні з масштабами діяльності товариства. До того ж їхнє надходження було нерівномірним, що ускладнювало планомірну роботу.

Досить сказати, що Виконавча Комісія протягом перших місяців війни сама зіткнулася з великим витратами (зокрема, вона спорядила перший в Європі пересувний кригоровний завод-потяг), тому місцеві осередки Товариства не могли розраховувати на її допомогу й організували шпиталі цілковито власним коштом²².

Звіт про діяльність Російського Товариства Червоного Хреста також вказує, що пожертвуваний матеріал й праця не могли задовольнити потреб, викликаних облаштуванням складів на Далекому Сході, що призводило до вимушеного нецільового використання усіх пожертв для вирішення якогось окремого завдання. Наприклад, 21 травня 1904 р. Виконавча Комісія Червоного Хреста просила заклади Товариства витратити на заготівлю білизни наявні пожертви, що раніше призначалися на допомогу пораненим й хворим воякам²³.

Вже в лютому 1904 р. Харківське місцеве управління Червоного Хреста і підпорядкована йому громада сестер-жалібниць організували прискорені курси з догляду за хворими та пораненими. Ідея відкриття курсів належала головному лікареві громади проф. І. К. Зарубіну²⁴.

Іван Кіндратович Зарубін (1835–1904) – професор Харківського університету, один з фундаторів Харківського медичного товариства²⁵. І.К. Зарубін став ініціатором створення при товаристві «лечебницы для приходящих бедных

больных», безкоштовна допомога якої була дуже важливою за умов повсюдного поширення платної медицини. У 1868 р. професор стає керівником клінічних відділень лікування очних хвороб і хвороб сечостатевої системи при Харківській губернській земській управі²⁶. Протягом 1877–1894 рр. І.К. Зарубін – перший керівник госпітальної хірургічної університетської клініки²⁷. З 1898 р. І.К. Зарубін очолював медичну частину Харківського відділення товариства Червоного Хреста та амбулаторну «лечебницу» при Харківській громаді сестер-жалібниць Червоного Хреста²⁸.

Другою ініціаторкою створення курсів стала дружина видатного офтальмолога Л.Л. Гіршмана Юлія Олександрівна Гіршман, яку в травні 1904 р. обрали опікункою громади Червоного Хреста²⁹.

Протягом 1904 р. курси відкривалися двічі – вперше 11 лютого 1904 р., вдруге – 23 листопада³⁰.

Курси мали готувати сестер-жалібниць та чоловіків-санітарів³¹. Навчання тривало шість тижнів, тоді як до війни охоплювало півтора роки³². Лікарі громади проводили заняття на курсах для кожної статі окремо. Кількість бажаючих поступити на курси була великою – понад 200 осіб, з яких прийняли тільки 60 жінок й 30 чоловіків. Для вступників на жіночі курси встановили високий освітній ценз, а саме закінчення не менше шести класів гімназії, тоді як для чоловіків жодного освітнього цензу встановлено не було, через що склад слухачів курсів виявився вкрай різноманітним за освітнім рівнем. Поряд зі студентами-медиками, були фельдшери, аптекарські учні, кухарі, особи з нижчою освітою, й навіть один чернець, відряджений Ряснянським монастирем Харківської губернії, керівництво якого планувало відкрити у себе шпиталь для воїнів³³.

²² Отчет о деятельности Российского общества... Том. I. – С. 177, 332.

²³ Там само. – С. 244.

²⁴ Там само. – С. 685.

²⁵ Робах І. Ю. Організація охорони здоров'я... – С. 186.

²⁶ Там само. – С. 161.

²⁷ Там само. – С. 139.

²⁸ Там само. – С. 198, 201.

²⁹ В заседании попечительного съезда общины Красного Креста // Южный край. – 1904. – 15 мая.

³⁰ Отчет о деятельности, об имуществе... – С. 52; Харьковская община сестер Красного Креста // Южный край. – 1904. – 16, 19, 24, 27 ноября.

³¹ Отчет о деятельности Российского общества... Том. I. – С. 685.

³² снаряжение харьковского отряда и лазарета Красного Креста // Южный край. – 1904. – 8 февраля.

³³ Курсы, устраиваемые Харьковской общиной сестер Красного Креста // Юж. край. – 1904. – 29 февраля; Отчет о деятельности Российского общества... Том. I. – С. 686.

Читання лекцій відбувалося тричі на тиждень вечорами в аудиторіях Харківського університету, практичні заняття здійснювалися в амбулаторіях громади, а також в міській лікарні. Викладачами були лікарі громади Бреслав, Герцог, Дракін, Любімов та інші³⁴. Зі слухачів курсів витримали іспити й отримали відповідні свідоцтва 25 осіб-санітарів та 58 слухачок-сестер. Для зарахування до загону необхідно було після завершення навчання на курсах пройти місячну практику при лікувальних закладах³⁵.

Підготовлений на курсах персонал поповнив загони та санітарні потяги, що відбули до Іркутська, Челябінська, Харбіна³⁶.

З розвитком бойових дій місцеве управління організувало другі прискорені курси для підготовки винятково сестер-жалібниць, на які прийняли 100 слухачок з тим же освітнім цензом³⁷. Читання лекцій почалося наприкінці листопада 1904 р. й завершилося на початку лютого 1905 р. Усі особи, які склали іспити, були зараховані як сестри-жалібниці до Харківської громади. З них 11 сестер зарахували до загону, сформованого Харківським земством, й 14 березня 1905 р. відправили на Далекий Схід.

У лютому 1904 р. опікунська рада Харківської громади Червоного Хреста підтримала рішення Виконавчої Комісії про формування санітарного загону та шпиталю на 200 ліжок для відправки на фронт³⁸. Для спорядження загону організували комісію, що займалася залученням осіб, які бажали допомогти загонові грошима або справами³⁹. Для роботи комісії її член, голова місцевого правління товариства Червоного Хреста та губернський предводитель дворянства Г.А. Фірсов надав залу

Дворянського зібрання. Спорядження загону медичним устаткуванням було покладено на професорів І.К. Зарубіна та І.М. Оболенського.

Іван Миколайович Оболенський (1841–1920) – ординарний професор Харківського університету, протягом 1877–1884 рр. – перший завідувач університетської госпітальної терапевтичної клініки, з 1888 по 1903 рр. – директор факультетської терапевтичної клініки⁴⁰. Брав активну участь в громадському житті, був гласним міської думи, головою опікунської ради першої харківської міської лікарні – Олександрівської. Співробітник харківського відділу Червоного Хреста з моменту його заснування, зокрема, завідував терапевтичним відділенням тимчасового барачного шпиталю для хворих і поранених під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр., на базі якого й було відкрито університетську терапевтичну клініку. Безкоштовно консультував в лікарні громади сестер-жалібниць. Від 1908 р. був останнім дорадянським головою Харківського місцевого управління Російського товариства Червоного Хреста, який уперше поєднав керівництво товариством і його медичною частиною⁴¹. Саме професорові І. М. Оболенському Харків завдячує створенням 1910 р. служби швидкої медичної допомоги⁴².

Заготівлею комплектів білизни для кожного ліжка, який включав в себе й верхній одяг, займався дамський комітет Червоного Хреста на чолі із ще однією опікункою громади Д.Д. Оболенською, а також інститут шляхетних дівчат, жіночі гімназії та школи⁴³.

Спорядження загону закінчили 22 лютого 1904 р. Спочатку старшим лікарем загону призначили М. І. Селіхова, але після смерті І.К. Зарубіна,

³⁴ Отчет о деятельности, об имуществе... – С. 51–52.

³⁵ Заседание попечительного совета Харьковской общины сестер Красного Креста // Южный край. – 1904. – 8 марта.

³⁶ Отчет о деятельности, об имуществе... – С. 52–54.

³⁷ Там само. – С. 51–52.

³⁸ Харьковская община Красного Креста по организации госпитальных кроватей и санитарного отряда // Южный край. – 1904. – 2 февраля.

³⁹ Отчет о деятельности, об имуществе... – С. 50.

⁴⁰ Олександрівська – Перша міська клінічна лікарня Харкова: півтора століття історії / І. Ю. Робак, Г. Л. Демочко, В. Г. Ільїн; за заг. ред. д-ра іст. наук, проф. І. Ю. Робака. – Х.: Колегіум, 2016. – С. 21.

⁴¹ Робак І. Ю. Організація охорони здоров'я... – С. 201.

⁴² Там само. – С. 235; Олександрівська – Перша міська... – С. 21.

⁴³ Харьковская община Красного Креста по организации госпитальных кроватей и санитарного отряда // Южный край. – 1904. – 2 февраля; Снаряжение харьковского санитарного отряда Красного Креста и лазарета // Южный край. – 1904. – 20 февраля.

на М.І. Селіхова в травні було покладено обов'язки головного лікаря громади⁴⁴. Тому старшим лікарем та уповноваженим до загону було запрошено Б. Г. Пржевальського.

Броніслав Григорович Пржевальський (1862–1933) – харківський хірург, який з 1897 року до 1907 року працював завідувачем відділення хірургічної лікарні Харківського медичного товариства, з 1913 р. – завідувачем кафедри хірургічної патології Харківського університету⁴⁵.

Відібраним для роботи в загоні перед відправкою на фронт видали зарплатню, підйомні й добові⁴⁶. Старший лікар отримував 500 руб. підйомних та стільки ж місячного утримання, лікарі відповідно – 500 і 350 руб., сестри милосердя – 120 і 30 руб., санітари – 100 і 30,5 руб.⁴⁷. Для порівняння, середня місячна зарплатня робітників найбільшого заводу Харкова – паровозобудівного (нині завод ім. Малишева) – тоді складала 37-39 руб., зарплатня кваліфікованих робітників становила 53-74 руб./міс.⁴⁸. Таким чином, лікарі фактично отримували тільки підйомних в розмірі середньої річної зарплатні робітника ХПЗ. Та й звичайна лікарська зарплатня була в рази меншою. Загін спорядили переважно за рахунок пожертв, зокрема, анонімних.

Передбачалося, що загін буде супроводжувати на Далекий Схід 10-й армійський корпус⁴⁹. Загін відбув з Харкова 16 квітня 1904 р. для слідування до селища Спаське поблизу станції Євгеніївка Уссурійської залізниці⁵⁰. У складі загону були лікарі Пржевальський, Бельц, Кувичинський, Сміттен, Шишкін, 15 сестер-жалібниць,

старша сестра Труш, завідувач господарством Пушкаренко, провізор Гревизирський, 30 санітарів. Крім того, громада направила на фронт споряджені нею три воєнно-санітарних потяги⁵¹.

Харківський загін Червоного Хреста прибув до с. Спаське в другій половині травня 1904 р.⁵².

У Спаському, яке стало одним з великих центрів лікарняної організації на Далекому Сході, в новозбудованих казармах, що їх воєнне відомство віддало під шпиталі, розмістилося два загони Червоного Хреста, зокрема, Харківський⁵³. Загін з лазаретом на 200 ліжок отримав казарму та 3 флігелі⁵⁴. Медики обладнали кухні, їдальні, ванни, бібліотеку, пральню, наметову церкву. Перші 43 хворих надійшли до лазарету харківського загону зі шпиталів Харбіна 11 червня 1904 р.⁵⁵. Внаслідок великої кількості хронічно хворих, загону довелося збільшити ліжковий фонд до 275 одиниць.

Протягом усього часу діяльності на Далекому Сході до шпиталю Харківської громади Червоного Хреста було направлено 33 офіцери й 1668 нижчих чинів. Загалом на початок серпня 1904 р. у шпиталях, влаштованих на кошти Червоного Хреста в районі діючої армії, було 4363 ліжка з можливим збільшенням прийому до 6500 осіб⁵⁶. На той час вони вже прийняли 20 575 хворих і поранених.

Діяльність інших осередків Червоного Хреста в Харківській губернії не отримала широкого розвитку, оскільки вони не мали достатніх коштів для цього, а добровільні пожертви були невеликими⁵⁷. Порівняно більше пожертв зібрало Волчанське місцеве управління, яке розпочало роботу в лютому 1904 р. під керівництвом дру-

⁴⁴ В заседании попечительного съезда общины Красного Креста // Южный край. – 1904. – 15 мая; Робах І. Ю. Діяльність Харківського відділення... – С. 61.

⁴⁵ Демочко Г. Л. Походження династії Пржевальських... – С. 97.

⁴⁶ Отчет о деятельности, об имуществе... – С. 51.

⁴⁷ От Харьковского местного управления Российского общества Красного Креста // Южный край. – 1904. – 3 февраля.

⁴⁸ Історія міста Харкова ХХ століття / О. Н. Ярмиш, С. І. Посохов, А. І. Епштейн та ін. – Х.: Фоліо; Золоті сторінки, 2004. – С. 31.

⁴⁹ Санитарные отряды [Харьковского медицинского общества] // Южный край. – 1904. – 25 февраля.

⁵⁰ Проводы харьковского отряда Красного Креста // Южный край. – 1904. – 17 апреля.

⁵¹ Годовщина харьковской общины сестер Красного Креста // Южный край. – 1904. – 2 декабря.

⁵² Отчет о деятельности Российского общества... Том II. – С. 848.

⁵³ Там само. – С. 802.

⁵⁴ Там само. – С. 846.

⁵⁵ Там само. – С. 848.

⁵⁶ Там само. – С. 209.

⁵⁷ Отчет о деятельности Российского общества... Том. I. – С. 686.

жини губернського предводителя дворянства Єлизавети Павлівни Ребіндер. Протягом війни воно отримало 15 034 руб. й на ці кошти організувало заготівлю білизни для армії, запровадивши при місцевій жіночій прогімназії дамський гурток. У Змієвському повіті 1905 р. функціонував тимчасовий лазарет отрадівського волосного опікунства Червоного Хреста, де знаходилося 5 поранених⁵⁸. Лазаретом завідувала одна сестра-жалібниця. Орієнтація на пожертви як на основне джерело прибутку закономірно робила не співставними обсяги діяльності осередків Товариства в Харкові та губернії.

За угодою з головним управлінням Червоного Хреста в Петербурзі земства взяли на себе облаштування етапних шпиталів, які мали з'єднувати лінію вогню з великими шпиталями⁵⁹. Планувалося надходження поранених з перев'язувальних пунктів безпосередньо до земських шпиталів, які б рухалися услід за армією.

Серед восьми земств, що співпрацювали, було й Харківське, яке взялося організувати шість таких шпиталів на 25 ліжок кожний⁶⁰. Ці загони Харківське земство сформувало разом з Пензенським. Співпраця двох земств продовжувалася й надалі, але на початку 1905 р., внаслідок відступу російської армії та розпаду спільного харківсько-пензенського санітарного загону, пензенське земство вирішило ефективнішим спрямовувати кошти не до харківської, а до загальноземської організації, яка більше потребувала цих коштів, могла оперативніше їх використати⁶¹.

Для вироблення плану дій було обрано загальну земську комісію. У ній брали участь

представники кожного земства, яке зобов'язалося організувати самостійні пункти. Така організація, згідно слів укладачів звіту, мала свої недоліки – зокрема, в питаннях ладу та плановірності. Однак організаційні недоліки компенсувались господарською самостійністю, що забезпечила велику рухливість та пристосованість окремих загонів.

Місячне утримання одного летючого загону на 25 ліжок коштувало 4 тис. руб.⁶². Штат об'єднаного харківського земського загону на 150 ліжок було визначено у 12 лікарів, 6 фельдшерів, 30 сестер-жалібниць, 36 санітарів й кілька робітників⁶³. Загальна сума річного утримання персоналу земського загону обраховувалася в 100 тис. руб. включно зі всіма видатками. Земство за допомогою харківського купецтва зібрало більше потрібних коштів, що дозволило утворити запас у 15 тис. руб.

Врешті, до діючої армії на Далекий Схід було спрямовано лікарсько-санітарний загін Харківського губернського земства з лазаретом на 303 ліжка⁶⁴. У його складі було 12 лікарів, 12 фельдшерів і 48 санітарів.

Відправлення загонів і харчів на фронт розтягнулося майже на весь період війни⁶⁵. Зокрема, в березні 1905 р. Харківське губернське земство відправило на фронт кілька лікарсько-харчувальних загонів у складі 30 сестер-жалібниць, 40 санітарів й лікарів⁶⁶. Наступний загін було відправлено 15 березня⁶⁷. На той час управа отримала від бажаючих відправитися на Далекий Схід у складі земського загону 400 прохань, в яких було відмовлено через призупинення формування нових загонів⁶⁸.

⁵⁸ Временный лазарет // Южный край. – 1905. – 29 июля/

⁵⁹ Организация помощи губернского земства в военных нуждах // Южный край. – 1904. – 16 марта.

⁶⁰ Отчет о деятельности Российского общества... Том. I. – С. 872.

⁶¹ Участие пензенского земства в деле помощи раненым на Дальнем Востоке // Харьковские губернские ведомости. – 1905. – 14 февраля.

⁶² Стоимость содержания лазаретов // Южный край. – 1904. – 13 марта.

⁶³ Организация помощи губернского земства в военных нуждах // Южный край. – 1904. – 16 марта.

⁶⁴ К отправлению врачебно-санитарного отряда губернского земства // Харьковские губернские ведомости. – 1904. – 3 мая

⁶⁵ На Дальний Восток // Харьковские губернские ведомости. – 1905. – 25 февраля; Формирование отрядов // Харьковские губернские ведомости. – 1905. – 2 марта.

⁶⁶ На Дальний Восток // Харьковские губернские ведомости. – 1905. – 25 февраля.

⁶⁷ Отправка врачебных отрядов на Дальний Восток // Харьковские губернские ведомости. – 1905. – 15 марта.

⁶⁸ Харьковская губернская земская управа // Харьковские губернские ведомости. – 1905. – 30 марта.

Одним з лікарів загону, який вирушив на Далекий Схід 10 березня 1905 р., був М. О. Молохов⁶⁹.

Микола Олександрович Молохов – хірург, співзасновник й перший старший лікар харківської станції швидкої медичної допомоги впродовж 1910–1956 рр. включно з періодом німецької окупації Харкова у 1941–1943 рр. Набутий під час російсько-японської війни досвід керівництва лазаретом М.О. Молохов використав для організації міської служби швидкої допомоги, яку в короткий термін забезпечив необхідним інвентарем, транспортом, відповідною документацією⁷⁰.

Харківські земські санітарні загоны виїхали на фронт другими після Тульських 4 травня 1904 року⁷¹. До Харбіну Харківські загоны прибули третіми – 9 червня. На Далекий Схід виїхав й головний уповноважений земської комісії князь Г.Є. Львов, який виклопотав для розміщення земських загонів залізничні приміщення⁷². Харківські загоны, які не вдалося відразу відправити на етапи, вимушені були зайняти ті приміщення з поганою стелею, що заподіяли багато клопотів персоналу під час періоду дощів.

З Харбіна та Ляояна земські загоны поступово спрямовувалися до місць розташування російських військ й пересувалися з ними. Місцем першої стоянки Харківських лазаретів було обрано пункти Сяоліндзе, Холангоу, Анпін, Ляоян. Усього на Далекому Сході розгорнули 21 земський загін на 1340 ліжок, тобто вдвічі більше за кількість, заплановану під час їхнього формування. До того ж, на фронті важко було узгоджувати потік поранених із запланованою кількістю ліжок. Деякі загоны взагалі не мали вільних місць, проте приймали поранених.

Два перших загоны Харківського земства 19 червня 1904 р. виїхали з Сяоліндзе на східний фронт російської Маньчжурської армії, де вже

діяли летючі загоны Червоного Хреста. Наприкінці червня – на початку липня 1904 р. один з Харківських загонів приймав поранених в боях, що готували російський контрнаступ проти армії генерала Курокі для деблокування великого тилового центру російської армії Ляоян⁷³. У Сяоліндзе Харківський загін з кінця червня обслуговував етапний лазарет⁷⁴. Харківський загін цілком створив етапний лазарет в місті Анпін, що розмістився в чудовій садибі заможного китайського торговця. Крім приміщень, зайнятих під операційну, аптеку, амбулаторію, було встановлено намети для хворих, розміщено пральню, кухню та їдальню. Медперсонал тулився в маленьких приміщеннях, один з лікарів через наплив хворих навіть спав на даху. Після того, як харків'ян у липні 1904 р. змінив Орловський загін, Харківський повернувся до Ляояна, де влаштував шпиталь.

Крім лазарету в Анпіні, згідно вказівки начальника Східного загону графа Ф.Е. Келлера, один з Харківських загонів повинен був влаштувати перев'язувальний пункт біля значного скупчення військ в Холангоу, який переріс у шпиталь⁷⁵. Оскільки 17 липня 1-а японська армія перейшла на цьому відтинку в успішний наступ, на долю загону в Холангоу, який утворював другий санітарний етап у 25 ліжок й не повинен був надавати стаціонарної допомоги, випала напружена робота. Впродовж 22 днів роботи ще до початку японського наступу він госпіталізував 719 й прийняв без госпіталізації 763 хворих і поранених⁷⁶. Напружена робота й важкі умови життя викликали серед персоналу Харківського загону сильні захворювання. Бували моменти, коли хворим опинявся майже весь персонал. За таких випадків з Сяоліндзе та Ляояна прибували на кілька днів харківські лікарі та сестри, які допомагали товаришам. Найважчим для загону став останній день його перебування в Холангоу, коли селище опинилося під загрозою захоплення японцями.

⁶⁹ Врачебно-питательный отряд харьковского земства // Харьковские губернские ведомости. – 1905. – 6 марта.

⁷⁰ Робак І. Ю. Організація охорони здоров'я... – С. 236–237; Робак І. Ю. Охорона здоров'я... – С. 171.

⁷¹ Отчет о деятельности Российского общества... Том. I. – С. 879.

⁷² Там само. – С. 884.

⁷³ Отчет о деятельности Российского общества... Том II. – С. 174.

⁷⁴ Там само. – С. 177–178.

⁷⁵ Там само. – С. 179.

⁷⁶ Там само. – С. 180–182.

Загін почасти самостійно без сторонньої допомоги за допомогою саморобних носилок з наметів і рушниць евакуював поранених, які постійно надходили.

Загін відступив в Сяоліндзе, де разом з іншим харківським загonom отримав можливість певний час працювати спокійно. Обидва загони, кожний з яких мав 25 ліжок і двох лікарів, протягом 54 днів перебування там прийняли 1641 хворого та пораненого. Втім, великий вплив хворих і нестача персоналу виключали здійснення серйозних операцій, змушуючи обмежитись вилученням куль та осколків. Важке становище лазаретів громадської допомоги, на кшталт Харківських земських, пояснювалося їхніми малими розмірами, недостатнім спорядженням і непередбачено великим навантаженням.

У середині літа 1904 р. один з харківських земських загонів, який до того працював в околицях північніше Харбіна, переїхав до станції Сипінгай, влаштувавши там лікарсько-харчовий пункт⁷⁷. Селище навколо станції було зруйновано військами: солдати порубали дерева й розібрали будинки, для опалення використовували навіть труни померлих китайців⁷⁸. За час свого перебування в Сипінгаї загін прийняв близько 500 хворих⁷⁹.

На початок серпня 1904 р., з відступом російських військ Харківський земський лазарет в Анпіні, що перебував тут з червня, опинився впритул до лінії фронту⁸⁰. Очікуючи на японський наступ, загін ще 10 серпня 1904 р. завчасно перевіз частину свого майна на інший берег річки Танхе⁸¹. Далі стався епізод, який улавлує участь харківських медиків у тій війні. Проте ночі на 14 серпня загін успішно евакуював поранених з Анпіна, подолавши протягом 9 годин 12 верств багнукою та під дощем і виму-

шено залишивши майно в дорозі. Лікар Флеров в супроводі козачого загону з 25 осіб зробив ризиковану спробу повернутись в залишене селище Кіндятун, що перебувало під артобстрілом японців, й врятувати майно. Під вогнем й на очах у супротивника, війська якого спускалися з гір, майно успішно вивезли. Тим не менш, за умов подальшого відступу анпінському загону вже не довелося планомірно працювати.

Інші харківські земські загони працювали в селищах Ершидази, Удзя, Бухеду, в Харбіні⁸².

На 17 серпня 1904 р. усі етапні лазарети шести Харківських земських загонів успішно зняли з позицій й доправили до Ляояна, де вони поновили роботу⁸³. Тоді ж почалася велика битва за Ляоян. Цікаво, що в одному з інших шпиталів Ляояна в той час працював студент-доброволець, а в майбутньому видатний хірург, Микола Нілович Бурденко⁸⁴.

Наприкінці серпня 1904 р. газета «Южный край» повідомляла, що лікарі та сестри медичних загонів харківського земства лікували 700 поранених, хоча лазарети були розраховані на 300 осіб⁸⁵.

У міру просування японців санітарні загони разом з військами покинули Ляоян, відступивши до Мукдена⁸⁶.

15 серпня 1905 р. рада уповноважених загальноземської організації, враховуючи достатню забезпеченість військ медичною допомогою, що їй надавали військово-відомство та Червоний Хрест, вирішила відкликати земські загони з Далекого Сходу⁸⁷. Відкликання харківських загонів планували завершити до жовтня 1905 р. Загальноземська організація припинила свою діяльність наприкінці серпня 1905 року⁸⁸. На початку вересня уповноважений харківського

⁷⁷ Отчет о деятельности Российского общества... Том II. – С. 412.

⁷⁸ Там само. – С. 410.

⁷⁹ Там само. – С. 412.

⁸⁰ Там само. – С. 212.

⁸¹ Там само. – С. 215.

⁸² Там само. – С. 480, 559, 652; Телеграмма с Дальнего Востока // Харьковские губернские ведомости. – 1905. – 23 апреля.

⁸³ Отчет о деятельности Российского общества... Том II. – С. 216, 219.

⁸⁴ Там само. – С. 219.

⁸⁵ Деятельность медицинского отряда харьковского земства на войне // Южный край. – 1904. – 19 августа.

⁸⁶ Отчет о деятельности Российского общества... Том II. – С. 230.

⁸⁷ Телеграмма с Дальнего Востока // Харьковские губернские ведомости. – 1905. – 25 августа.

⁸⁸ Телеграмма с Дальнего Востока // Харьковские губернские ведомости. – 1905. – 3 сентября.

земства на Далекому Сході Костомаров відпустив загони додому⁸⁹. Частину свого майна загони продали Червоному Хресту, а частину доправили до Харкова⁹⁰. Досвід діяльності санітарних загонів під час російсько-японської війни було підсумовано та розглянуто під час Пироговського з'їзду лікарів 1905 року⁹¹.

Харківські земські санітарні загони на Далекому Сході зарекомендували себе як найкращі⁹². До такого висновку дійшли після відвідин одного зі шпиталів лейб-медик доктор Є. С. Боткін та командуючий Маньчжурською армією генерал О. М. Куропаткін.

Харківські волонтери-медики відзначилися мужністю під час бойових дій. Крім наведених прикладів, слід згадати добровольця загону Харківської громади Червоного Хреста студента 5-го курсу медичного факультету Харківського університету Євгена Берестовського, який отримав Георгіївський хрест 4-го ступеню⁹³. Сестер-жалібниць харківського земського загону Яковенко-Яковлеву, яка втратила на війні ногу й була нагороджена Георгіївським хрестом, та Енгельгардт, після повернення з війни вітали в вищих колах Петербургу й прийняли імператор з імператрицею⁹⁴.

Втім, далеко не всі молоді люди виявили готовність прийняти таку компенсацію втраченого здоров'я на війні сумнівного характеру й добровольчий порив студентства згасав у міру розгортання першої російської революції. Так, в лютому 1905 р. харківські студенти, зокрема й медики, почали страйк, відмовляючись отримувати випускні свідоцтва та складати іспити, показавши тим небажання надавати медичну допомогу на театрі воєнних дій⁹⁵. Офіційна місцева

преса розцінила такий крок студентства як моральний розклад та «ухиляння від прямого обов'язку лікаря», нарікаючи, що студенти готові «підтримати смуту, яка так корисна ворогам батьківщини». При цьому автори публікацій забували, що поруч з японцями «ворогом батьківщини» можна було назвати й міністра внутрішніх справ В.К. Плеве, якому була потрібна «маленька переможна війна» для приборкання революційного руху.

Окрім створення лікарсько-продовольчих етапних пунктів та організації санітарних загонів допомога з боку Харківського губернського земства в роки війни включала в себе також: великі пожертви на допомогу пораненим воякам і родинам покликаних на війну, розміщення поранених в межах губернії, спорядження армії теплими речами та білизною тощо. Так, у перші місяці війни Харківське губернське земство видало 1 тис. руб. повітовим управам для допомоги родинам загиблих⁹⁶. На прохання Виконавчої Комісії Російського товариства Червоного Хреста губернська земська управа займалася заготівлею білизни. Станом на серпень 1904 р. управа надіслала уповноваженому Червоного Хреста в Ляоян 10 вагонів білизни, перев'язувальних матеріалів та інших предметів⁹⁷. Неодовзі Виконавча Комісія повторила замовлення⁹⁸. У березні 1905 р. на запит одного із санітарних загонів на фронті, управа витратила 10 тис. руб. на заготівлю білизни для поранених⁹⁹.

Загалом Харківське губернське земство витратило величезні кошти на допомогу пораненим та постраждалим від війни: до червня 1905 р. на утримання лікарсько-харчувальних пунктів на фронті земство витратило 550 тис.

⁸⁹ Телеграма с Дальнего Востока // Харьковские губернские ведомости. – 1905. – 6 сентября.

⁹⁰ Заседание военно-земской комиссии // Харьковские губернские ведомости. – 1905. – 10 сентября.

⁹¹ К Пироговскому съезду // Харьковские губернские ведомости. – 1905. – 20 сентября.

⁹² Телеграма с Дальнего Востока // Харьковские губернские ведомости. – 1905. – 16 июня.

⁹³ Награждение знаком отличия военного ордена // Южный край. – 1905. – 15 июля.

⁹⁴ Телеграма [от Л. Яковенко-Яковлевой] // Харьковские губернские ведомости. – 1905. – 26 января; Чествование сестер милосердия // Харьковские губернские ведомости. – 1905. – 4 февраля.

⁹⁵ *Задонский В.* Открытое письмо медицинским обществам / В. Задонский // Харьковские губернские ведомости. – 1905. – 22 февраля.

⁹⁶ Организация помощи губернского земства в военных нуждах // Южный край. – 1904. – 16 марта.

⁹⁷ Отправка в Ляоян белья и перевязочных средств // Южный край. – 1904. – 14 августа.

⁹⁸ Заказ белья для раненых // Южный край. – 1904. – 21 августа

⁹⁹ Заготовка белья для раненых // Харьковские губернские ведомости. – 1905. – 22 марта.

руб., і 2 млн 447 тис. руб. – на видачу допомоги родинам запасних, покликаних на війну¹⁰⁰. Щоб зрозуміти ці цифри вкажемо, що сума в понад 2 млн руб. – це прибуток міського самоврядування Харкова за весь 1904 р.¹⁰¹. У цих виплатах земство почасти знайшло підтримку з боку уряду, який видавав позики для виплати допомоги родинам запасних¹⁰².

Спорядження санітарних загонів настільки поглинуло всю увагу земських установ, що планомірна робота на місцях завмерла¹⁰³. На початку 1905 р. Товариство російських лікарів ім. М.І. Пирогова вказувало, що відволікання земських медпрацівників на Схід створить труднощі для приборкання епідемій холери, які погрожували європейським губерніям¹⁰⁴. Вітаючи повернення харківських земських загонів з війни, «Врачебная хроника Харьковской губернии», висловлювала сумнів з приводу того, що їхній медперсонал зможе перебороти кадровий брак в земствах¹⁰⁵. Настільки загроза епідемій була великою.

Окрім участі в загальній земській організації, що передбачало формування санітарних загонів, визначним внеском Харківського губернського земства в подолання наслідків війни стало формування бактеріологічного загону спільно з Харківським медичним товариством. Проте, його діяльність розглядається в окремому дослідженні, яке присвячено участі харківських медиків-науковців в російсько-японській війні 1904–1905 рр.

Як один з перших воєнних конфліктів новітнього часу, російсько-японська війна, стала часом випробування низки медичних нововведень, засвідчила не тільки зловісні риси тотальної війни, а й прояви гуманізму та громадської самоорганізації. Харківська медична спільнота й громадськість взяли активну участь в організації допо-

моги воякам, постраждалим під час війни та їхнім родинам. Основними суб'єктами цієї діяльності стали Харківське управління Товариства Червоного Хреста, Харківське губернське земство, Харківське Медичне Товариство. За участі цих організацій вперше було створено летючі санітарні загони при військових частинах; апробовано систему етапних лікарсько-харчувальних пунктів та ліній; широко та планомірно використано бактеріологічні загони; вперше організовано лікування психічнохворих на війні¹⁰⁶. Крім того, медики Харкова організували курси сестер-жалібниць, збирання пожертв для допомоги родинам покликаних на війну й постачання армії предметами щоденного вжитку.

Попри те, що потенціал санітарних загонів було реалізовано не повною мірою, харківські медики-добровольці набули безцінний досвід, який використали за мирних умов та в роки Першої світової війни. Передусім, йдеться про досвід місцевого самоврядування в справі оперативної акумуляції та використання значних коштів; досвід організації санітарних загонів; здійснення щеплень; набутий харків'янами в Манчжурії досвід організації санітарної очистки великих міст; отримані на фронті нові відомості стосовно діагностики інфекційних захворювань, визначення епідемічного фону.

Найціннішим громадським досвідом стало те, що на ґрунті організації санітарних загонів та лікарсько-харчових етапних пунктів вперше було налагоджено співпрацю земств у всеросійському масштабі¹⁰⁷. Співпрацю такого масштабу царат слушно вважав загрозою для себе й вимушений був допустити її за умов війни лише через примітивність та неповороткість державної бюрократичної машини. Під час Першої світової війни співпраця земств призвела до утворення комітету

¹⁰⁰ На содержание врачебно-питательных отрядов // Харьковские губернские ведомости. – 1905. – 14 июня.

¹⁰¹ Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX-початок XX ст.) / Д. М. Чорний. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. – С. 166.

¹⁰² Заседание военно-земской комиссии // Харьковские губернские ведомости. – 1905. – 10 сентября.

¹⁰³ Врачебная хроника Харьковской губернии. Год восьмой. – Х. : Типография «Печатное дело» кн. К. Н. Гагарина. – Х., 1904. – С. 168.

¹⁰⁴ Съезд врачей // Харьковские губернские ведомости. – 1905. – 23 февраля.

¹⁰⁵ Врачебная хроника Харьковской губернии. Год девятый. – Х.: Типография «Печатное дело» кн. К. Н. Гагарина, 1905. – С. 548.

¹⁰⁶ Отчет о деятельности Российского общества... Том II. – С. 559.

¹⁰⁷ Отчет о деятельности Российского общества... Том I. – С. 872.

Всеросійських земського та міського союзів (Земгор), який став «кузницею кадрів» ініціативних, прогресивних та опозиційних громадських діячів, які прийшли на зміну царату після Лютневої революції (голова Земгору, перший голова Тимчасового уряду Г. Львов, генеральний секретар військових справ Центральної Ради С. Петлюра тощо).

З іншого боку, співпраця земств, зокрема Харківського та Пензенського показала, що навіть таке велике місто, як Харків не могло тривалий час самостійно здійснювати благодійну діяльність за умов війни. Зокрема, пожертви ледве могли забезпечити діяльність харківського осередку Червоного Хреста. Благодійність, як прогресивне явище зростання самодіяльності громадян, водночас було відсталою формою допомоги постраждалим від війни за мінімальної ролі держави в соціальній сфері, першим кроком на шляху утворення нової всеросійської централізованої організації.

Участь харківських газет в благодійних акціях засвідчила перетворення благодійності в піар-акції, добре відомі сучасному споживачеві новин.

Історія участі харківських медиків-добровольців у тій війні також цінна прикладами ставлення до них з боку суспільства після завершення бойових дій. Цікаво, що за мобілізованими лікарями та добровольцями зберігалися їхні робочі місця й право участі в пенсійній касі¹⁰⁸. Жінкам-службовцям, які зголосилися сестрами-жалібницями до загону Червоного Хреста, після повернення надавалася перевага під час прийому на роботу в земство¹⁰⁹.

Насамкінець, війна стала школою як для вже відомих та уславлених зірок харківської медичної школи, так і для студентів-волонтерів. Харківські медики вилікували тисячі вояків російської армії, а також надавали допомогу місцевому населенню, уславили свої імена прикладами мужності, взаємодопомоги, відданості професійному обов'язку. Серед них варто згадати імена лікарів І. К. Зарубіна, М. О. Молохова, В. І. Недригайлова, І. М. Оболенського, Г. Я. Острянина, Б. І. Пржевальського, М. І. Селіхова, Е. А. Флерова, В. В. Фавра, опікунки товариства Червоного Хреста Ю. О. Гіршман.

References

Chornyj D. M. (2007). *Ilyjy bik Dnipra: problemy modernizatsii mist Ukrainy (kinets' XIX-pochatok XX st.)*. Kharkiv : KhNU imeni V. N. Karazina. [in Ukrainian].

Demochko, H. L. (2017). *Pokhodzhennia dynastii Przheval's'kykh na ukrains'kykh zemliakh*. Abstracts of Papers '17: *Relevant issues of modern medicine: the experience of and : International research and practice conference*. (pp. 96–98). . [in Ukrainian].

Otchet o deyatel'nosti Rossijskogo obshhestva Krasnogo Kresta vo vremena russko-yaponskoj vojny. (1911). Tom. I. SPb: Tipografiya Glavnogo Upravleniya Udelov. [in Russian].

Otchet o deyatel'nosti Rossijskogo obshhestva Krasnogo Kresta vo vremena russko-yaponskoj vojny. (1911). Tom II. SPb: Tipografiya Glavnogo Upravleniya Udelov. [in Russian].

Otchet o deyatel'nosti, ob imushhestve i o kapitalax Har'kovskogo mestnogo upravleniya Rossijskogo Obshhestva Krasnogo Kresta, sostoyashhego pod pokrovitel'stvom Ee Imperatorskogo Velichestva Gosudaryni Imperatricy Marii Fedorovny, i podvedomstvennyx emu Slavyanskogo, Zmievs'kogo i Sums'kogo Komitetov Obshhestva Krasnogo Kresta, Har'kovskoj Obshhiny Sester Miloserdiya, ambulatornoj lechebnicy s aptekoj pri nej i stacionarnoj lechebnicy za 1904 god. (1905). Har'kov: Tipografiya i litografiya M. Zil'berberg i s-v'ya. [in Russian].

Robak, Yu. (2007). *Diial'nist' Kharkivs'koho vid-dilennia Rosijs'koho tovarystva Chervonoho Khresta z nadannia medychnoi dopomohy naselenniu v dozhovtnevyj period*. *Kul'tura narodov Prichernomor'ya*, 116, 59–63. [in Ukrainian].

Robak, Yu. (2007). *Orhanizatsiia okhorony zdorov'ia v Kharkovi za impers'koi doby (pochatok XVIII st. – 1916 r.)*. Kharkiv: KhDMU. [in Ukrainian].

Robak, Yu., Demochko, H. L. (2012). *Okhorona zdorov'ia v pershij stolytsi radians'koi Ukrainy (1919–1934 rr.)*. Kharkiv: Kolehium. [in Ukrainian].

Robak, Yu., Demochko, H. L., Ilin, V. H. (2016). *Oleksandrivs'ka – Persha mis'ka klinichna likarnia Kharkova: pivtora stolittia istorii*. Kharkiv: Kolehium. [in Ukrainian].

Vrachebnaya xronika Har'kovskoj gubernii. God devyatyj. (1905). Har'kov: Tipografiya «Pechatnoe delo» kn. K. N. Gagarina. [in Russian].

Vrachebnaya xronika Har'kovskoj gubernii. God vos'moj. (1904). Har'kov: Tipografiya «Pechatnoe delo» kn. K. N. Gagarina. [in Russian].

Yarmysh, O. N., Posokhov, S. I., Epshtejn, A. I. (2004). *Istoriia mista Kharkova XX stolittia*. Kharkiv: Folio. [in Ukrainian].

¹⁰⁸ Командирование врачей на войну // Южный край. – 1904. – 30 января.

¹⁰⁹ Организация помощи губернского земства в военных нуждах // Южный край. – 1904. – 16 марта.

**Джерела
та
біографічні студії**

Олена Ясинецька (м. Київ)

Сини київської князівни Доброніги-Марії († 1087) на престолі Польщі: генеалогічний та культурний аспекти

В статті проаналізовано особливості родоводу синів київської князівни Доброніги-Марії – правителів Польщі Болеслава II Щедрого (бл. 1042 – п. 1081) та Владислава I Германа (бл. 1044 – 1102), їх дружин та нащадків. З'ясовано особливості їх життя та діяльності, а також визначено їх роль у культурному розвитку Давньопольської держави, зокрема у сфері церковного будівництва.

Ключові слова: Польща, Київська Русь, Болеслав II Щедрий, Владислав I Герман, Вишеслава, пам'ятки культового будівництва, династичні взаємини.

Olena Yasynetska

The sons of Kyivan-Rus Princess Dobroniga-Maria († 1087) on the throne of Poland: genealogical and cultural aspects

The Article analyses the peculiarities of genealogy of two sons of Kyivan Princess Dobriniga-Maria – Polish state rulers – Bolesław II the Generous (the Bold; circa 1042 – after 1081) and Władisław I Herman (circa 1044–1102). The research considers the circumstances of matrimonial alliance between king of Poland Bolesław II and Ruthenian princess Vysheslava (c. 1047 – after 1089). Genealogy of Bolesław's wife, Ruthenian princess Vysheslava is deduced as a granddaughter of Yaroslav the Wise. The existed genealogical hypotheses of her origin are considered. The arguments in favor of her origin from the family of Przemyśl dukes – the descendants of Volodymyr Yaroslavych (1020–1052) are adduced. The data concerning the only successor of the royal couple – Mieszko (circa 1042–after 1081) and his dynastic marriage with Ruthenian princess are given. The peculiarities of the life and activities of the Polish-Rus royal couples are ascertained, as well as their role in cultural development of Poland in 11th–12th centuries. The monuments of sacred architecture founded or renewed by Bolesław II, Władisław I Herman and their families are designated. The research substantiates the existence of active dynastic relations between Poland and Kyivan Rus in the 11th–12th centuries as an important factor of international and intercultural cooperation.

Key words: Poland, Kyivan Rus, Bolesław II the Generous (the Bold), Vysheslava, Władisław I Herman, the monuments of sacred architecture, dynastic relations.

Елена Ясинецкая

Сыновья киевской княжны Добронегии-Марии († 1087) на престоле Польши: генеалогический и культурный аспекты

В статье проанализировано обстоятельства родовода сыновей киевской княжны Добронегии-Марии – правителей Польши Болеслава II Щедрого (ок. 1042– п. 1081) и Владислава I Германа (ок. 1044 –102), их жен и потомков. Определены особенности их жизни и деятельности, а также их роли в культурном развитии Древнепольского государства, в частности в сфере церковного строительства.

Ключевые слова: Польша, Киевская Русь, Болеслав II Щедрий, Владислав I Герман, Вышеслава, памятники культового строительства, династические отношения.

XI–XII ст. – період активних матримоніальних взаємовідносин київської княжої родини з представниками правлячих династій Європи. Серед них особливе місце належить польській княжій династії П'ястів. Київські князівни, їх подружжя та нащадки у Польщі часто ставали активними культурними діячами, з якими пов'язана поява, розбудова та функціонування багатьох нерухомих пам'яток культурної спадщини.

Однією з маловідомих в українській історії князівен на престолі Польщі є Доброніга-Марія (бл. 1015/1017–1087), за нашою версією – дочка Бориса-Романа Володимировича¹. Вітчизняні давні літописи здебільшого навіть не знають її імені, зокрема Літопис руський за Іпатським списком називає її лише «сестрою Ярослава»². Виключенням у цьому відношенні є пізніший Густинський літопис (XVII ст.), який вказує обидва імені князівни³.

Бл. 1040 р. Доброніга була видана заміж за правителя Польщі Казимира I Відновителя (1016–1058) з роду П'ястів. У шлюбі Казимира і Доброніги народилося четверо синів: Болеслав, Владислав, Мешко та Оттон і донька Святослава (Сватава Польська; 1050–1126), пізніше – перша королева Чехії⁴.

Сини Мешко і Оттон померли за життя батьків. Мешко – у віці бл. 20 років⁵, Оттон – ще дитиною. А двоє інших синів Казимира і Доброніги, що дожили до шлюбного віку – Болеслав і Владислав, мали у дружинах князівен з роду руських правителів.

Старший син Казимира і Доброніги-Марії Болеслав II народився бл. 1042 р.⁶. Юний князь

отримав гарну освіту, володів іноземними мовами. У польській історії він відомий під трьома прізвиськами: Щедрий, Войовничий і Сміливий⁷. Після смерті свого батька Казимира у 1058 р. Болеслав успадкував престол⁸, що підтверджує Галл Анонім⁹. Оскільки княжичу було лише бл. 16 років, він дослухався порад матері, Доброніга тривалий час мала на нього вагомий вплив.

Рис. 1.

Болеслав Сміливий.

Худ. Ян Матейко,

олівець/папір,

1890–1892 рр.,

Національний музей
(м. Вроцлав, Польща)

організував королівські монетні двори у Кракові та Вроцлаві. Це мало вагомий вплив на економіку та розвиток культури в державі. Цікаво, що монета Болеслава II мала на реверсі зображення церкви візантійського стилю, характерного для православної киево-руської архітектури¹¹.

Болеслав намагався провадити зважену міжнародну політику, наслідуючи свого батька та оточуючи себе сусідами-союзниками, аби протистояти інтенсивній експансії Священної Римської імперії.

Болеслав Щедрий став першим польським правителем, який чеканив свою монету у кількості достатній, щоб витіснити іноземні «валюти», що переважали у країні часів перших П'ястів¹⁰. Він

¹ Ясинецька О. До питання про особливості родоводу давньоруської князівни Марії-Доброніги, дружини правителя Польщі (бл. 1040–1058 рр.). // Краєзнавство. – 2016. – № 1–2. – С. 175–193.

² Літопис руський, Переклад і комент. Л. Махновець. – К.: В-во «Дніпро», 1989. – С. 94.

³ Густинская летопись. Полное собрание русских летописей, Т. 40. СПб.: Издательский дом «Дмитрий Буланин», 2003, с. 53.

⁴ Галл Аноним. Хроника и деяния князей или правителей польских, Предисловие, перевод и примечания Л. М. Поповой, Ответственный редактор В. Д. Королук. М.: Издательство АН СССР, 1961. – С. 51.

⁵ Назаренко А. В. Древняя Русь и славяне (Древнейшие государства Восточной Европы, 2007 год), Ин-т всеобщей истории. – М., Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2009. – С. 25.

⁶ Щавелева Н. И. Древняя Русь в польской истории Яна Длугоша, Кн. I–VI. М.: Памятники исторической мысли, 2004, с. 254; Jasiński K. Rodowód pierwszych Piastów. Poznan: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 2004. – S. 153–154.

⁷ Biber T., Leszczyński M. Poczet Władców Polski. Poznan: Publicat, 2015, 128. – S. 22.

⁸ Balzer O. Genealogia Piastów. Nakładem Akademii Umiejętności w Krakowie, 1895. – S. 85–87.

⁹ Галл Аноним. Хроника и деяния князей или правителей польских, Предисловие, перевод и примечания Л. М. Поповой, Ответственный редактор В. Д. Королук. М.: Издательство АН СССР, 1961. – С. 53–54.

¹⁰ Spufford, Peter. Money and Its Use in Medieval Europe. Cambridge: University Press. – P. 80.

¹¹ Kętrzyński S. Polska X–XI wieku. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1961, s. 368–369.

Ім'я Болеслава II Літопис Руський згадує єдиний раз під 1069 р. з приводу князівських міжусобиць на Русі¹². Ян Длугош під 1070 р. повідомляє, що Болеслав II вирушив у похід на Русь під приводом відновлення влади київського князя Ізяслава, свого родича, а насправді – бажаючи повторити подвиги свого прадіда Болеслава I – «підкорити Русь собі та Польському королівству»¹³. З Хроніки Яна Длугоша довідуємося, що військо Болеслава перебувало в Києві «все літо, осінь і зиму»¹⁴. М. Стрийковський поетично додає: «...милуючись блаженством околиці й київською розкішшю та дивної краси вродою й гарною поставою русоволосих і чорнобривих дівчат»¹⁵.

Кілька разів у Літописі також вказується на Болеслава, коли йдеться про втечу Ізяслава до Польщі (під 1068 р.). Бл. 1073 р. Ізяслав прибув до польського правителя з багатими дарами в надії знову заручитися військовою підтримкою. Натомість, «все забрали у нього ляхи» і вказали на двері¹⁶. Ізяслав навіть звертався через це за допомогою до Папи, а також до імператора Священної Римської імперії Генриха IV з проханням покарати кривдника і допомогти повернути київський престол¹⁷. Дуже цікавим у контексті цих подій є лист Папи Григорія VII до Болеслава: «Задля миру і спокою (...) слід зберігати любов, яку (...) ви порушили, відібравши гроші у короля Русі. Отож,

(...) дуже просимо вас і переконуємо (...), щоб не було відібрано у нього вами чи вашими [людьми], велить повернути...»¹⁸.

Зі свідчень Ламперта Херсфельдського довідуємося, що скарги на віроломство Болеслава були значним перебільшенням – далеко не «все відібрав» польський князь у Ізяслава, оскільки після цього останній прибув до германського імператора з «незчисленними скарбами» в якості дарів¹⁹.

25 грудня 1076 р. Болеслав II разом з дружиною був коронований архієпископом Богумилом у Гнезненському кафедральному соборі в присутності Папського легата та 15 єпископів²⁰.

Підсумовуючи період Болеслава II, польські хроністи високо оцінюють його хист правителя, але критикують його дії з приводу трагічної загибелі єпископа краківського Станіслава, пізніше канонізованого церквою.

Згідно з історичними джерелами, єпископ Станіслав був учасником змови опозиційної знаті проти Болеслава II, які намагалася усунути його від влади на користь молодшого брата Владислава I Германа²¹. Болеслав привселюдно звинуватив єпископа у зраді та засудив до смерті. 11 квітня 1079 р. король власноручно стратив Станіслава в краківському костелі св. Михаїла на Скалці²². Галл Анонім, засуджуючи зраду, не схвалює також і вчинок правителя²³.

¹² Літопис руський, Переклад і комент. Л. Махновець. К.: В-во «Дніпро», 1989. – С. 106.

¹³ Щавелева Н. И. Древняя Русь в польской истории Яна Длугоша, Кн. I–VI. М.: Памятники исторической мысли, 2004. – С. 261.

¹⁴ Там само. – С. 263.

¹⁵ Стрийковський Мацей. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Русі, Відп. ред. О. Купчинський. Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 2011. – С. 230.

¹⁶ Літопис руський, Переклад і комент. Л. Махновець. К.: Дніпро, 1989. – С. 112.

¹⁷ Ламперт Херсфельдский. Анналы // Древняя Русь в свете зарубежных источников, под ред. Т. Н. Джексона, Т. IV, часть 1. М.: Изд-во Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. – С. 119–120.

¹⁸ Послания Папы Григория VII к польскому князю Болеславу II и киевскому князю Изяславу Ярославичу (1075 г.). In: Древняя Русь в свете зарубежных источников, под ред. Т. Н. Джексона, Т. IV, часть 1. М.: Изд-во Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. – С. 112.

¹⁹ Ламперт Херсфельдский. Анналы // Древняя Русь в свете зарубежных источников, под ред. Т. Н. Джексона, Т. IV, часть 1. М.: Изд-во Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. – С. 119–120.

²⁰ Labuda G. Polish Diplomacy during the Rule of the Piast Dynasty. The History of Polish Diplomacy X–XX c., Warsaw: the Sejm Publishing Office, 2005. – P. 32.

²¹ Галл Аноним. Хроника и деяния князей или правителей польских, Предисловие, перевод и примечания Л. М. Поповой, Ответственный редактор В. Д. Корольок. М.: Издательство АН СССР, 1961. – С. 58.

²² Великая хроника о Польше, Руси и их соседях XI–XIII вв. М.: Изд-во Моск. унив., 1987. – С. 74–75; Гваньїні Олександр. Хроніка європейської Сарматії, Упор. та пер. о. Юрія Мицика. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – С. 88.

²³ Галл Аноним. Хроника и деяния князей или правителей польских, Предисловие, перевод и примечания Л. М. Поповой, Ответственный редактор В. Д. Корольок. М.: Издательство АН СССР, 1961. – С. 57–58.

Смерть єпископа призвела до відкритого бунту проти короля, який змушений був залишити країну і знайшов прихисток в Угорщині, при дворі короля Ласло I. За однією з версій, невдовзі Болеслав помер за загадкових обставин, вірогідно, був отруєний²⁴.

Однак існує популярна легенда, переказана хроністами, про те, що після свого вчинку бл. 1082 р. Болеслав вступив до монастиря Оссіах²⁵ (досі діючий монастир у Каринтії, Австрія). Хроністи повідомляють, що ченці спорудили на могилі короля надгробну плиту з написом: «*Rex Boleslaus Polonie occisor sancti Stanislai Epi Cracoviensis*» («Король Польщі Болеслав, вбивця св. Станіслава, єпископа краківського»)²⁶.

Відомо, що до 1069 р. Болеслав одружився з руською князівною Вишеславою († п. 1089). Етимологія імені руської князівни – «Висока (велика) слава», однак, не гарантувала їй виразних згадок у вітчизняних літописах. За невітшною традицією, джерела часто обходили увагою представниць княжої родини жіночої статі. Не стала винятком і Вишеслава. Мовчать про королеву Польщі Вишеславу і сучасні історичні довідкові видання, зокрема «Енциклопедія історії України». Стаття про Болеслава II, розміщена в ЕІУ, не містить відомостей про руську князівну Добронігу-Марію, матір Болеслава II, і руську князівну Вишеславу, його дружину²⁷. Проте, факти такої династичної спорідненості правите-

лів Польщі з київською правлячою династією нам видаються дуже важливими.

Польський генеалог О. Бальцер вважав відомості про дружину Болеслава II недостатніми, аби переконливо свідчити про її походження²⁸, дослідник Т. Юрек припускав, що Вишеслава могла бути представницею чеської династії Пржемысловичів²⁹. Проте, переважна більшість дослідників та джерел виразно вказують на її руське походження.

Літопис Руський за Іпатським списком теж не згадує Вишеслави. Не називають князівну по імені і найдавніші польські хроніки (Галл Анонім, Кадлубек, Велика хроніка про Польщу, Русь та їх сусідів).

Відомості про князівну знаходимо у пізніших джерелах, зокрема, у Яна Длугоша. Хроніст називає «дочкою князя Русі», проте, не вказує імені її батька³⁰. А. Гваньїні та М. Стрийковський іменують князівну Візеславою (*Wizęsławę*)³¹ і «спадкоємицею руських князів»³². М. Карамзин називає дружину Болеслава II «невідомою княжною руською»³³.

Л. Махновець подає ще один варіант імені Вишеслави – Вислава і вважає її дочкою великого князя київського Святослава Ярославича³⁴. Дослідник посилається при цьому на російського історика В. Татищева та Йоакимівський літопис³⁵. Підтримують цю версію також І. Лінніченко³⁶, М. Баумгартен³⁷, Д. Донський³⁸ та ін.

²⁴ Labuda G. Polish Diplomacy during the Rule of the Piast Dynasty. The History of Polish Diplomacy X–XX c., Warsaw: the Sejm Publishing Office, 2005. – P. 32.

²⁵ Гваньїні Олександр. Хроніка європейської Сарматії... – С. 88.

²⁶ Там само.

²⁷ Головка О. Б. Болеслав II, Енциклопедія історії України, Т. 1. – К.: Наук. Думка, 2011. – С. 331–332.

²⁸ Balzer O. Genealogia Piastów. Nakładem Akademii Umiejętności w Krakowie, 1895. – S. 98.

²⁹ Jurek T. «Agnes regina: W poszukiwaniu żony Bolesława Szczodrego». Poznan: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk od 1946, Towarzystwo Miłośników Historii w Poznaniu do 1939 r., 2006. – S. 95–104.

³⁰ Щавелева Н. И. Древняя Русь в польской истории Яна Длугоша, Кн. I–VI. М.: Памятники исторической мысли, 2004. – С. 259.

³¹ Гваньїні Олександр. Хроніка європейської Сарматії... – С. 88.

³² Стрийковський Мацей. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Русі, Відп. ред. О. Купчинський. Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 2011. – С. 29.

³³ Карамзин Н. И. История государства российского в 12-ти томах. Т. II–III/Под ред. А.Н.Сахарова. – М.: Наука, 1991. – С. 49.

³⁴ Літопис руський, Переклад і комент. Л. Махновець. – К.: Дніпро, 1989. – С. 176.

³⁵ Татищев. История Российская, Т. 2. М.-Л.: Наука, 1963. – С. 84.

³⁶ Линниченко И.А. Взаимные отношения Руси и Польши до половины XIV столетия, Т. 1. К.: Университетская типография, 1884. – С. 53.

³⁷ Baumgarten N. Genealogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes d X au XIII siecle, Orientalia Christiana Iod. IX. №35, maio. Roma: P. Institutum orientalium studiorum, 1927. – P. 13.

³⁸ Донской Д. Справочник по генеалогии Рюриковичей, Ч. 1 (середина IX – начало XIV в.), Под ред. Д. М. Шаховского. М. – Ренн, 1991. – С. 36–37.

Густинський літопис називає Вишеславу дочкою В'ячеслава Ярославича, князя смоленського³⁹. В'ячеславною її вважає і А. Екземплярський⁴⁰. Підтримували цю версію і Краузе К. С., Тимирязєв В., Браун Ф. та ін.⁴¹.

Унікальне свідчення міститься у Хроніці М. Стрийковського – він називає батьківщиною Вишеслави Перемишське князівство. Перемишськими правителями пізніше були нащадки іншого Ярославича – Володимира. За нашим оригінальним припущенням, Вишеслава могла бути дочкою саме Володимира Ярославича. Отже, питання залишається дискусійним.

Длугош вказує, що князівна «перевершувала всіх інших красою і душевними та тілесними якостями»⁴². Весілля відбулося бл. 1068 р. у Кракові. Вже 1069 р. народився спадкоємець, якому дали «дідівське ім'я» Мечислав⁴³.

Через кілька років (1079 р.) князівна з родиною перебувала у вигнанні в Угорщині. Бл. 1086 р. разом з сином повернулася до Польщі.

Трагічна доля чекала і сина Болеслава II та

Вишеслави – Мешка (1069–1089). Спочатку юний королевич перебував з батьками у вигнанні. Галл Анонім пише, що «...хлопчика після смерті батька виховував Владислав, король Угорщини». Хроніст свідчить, що невдовзі Владислав I Герман прикликав небожа до Польщі⁴⁴. Однак, існує інша версія, засвідчена Угорською ілюстрованою хронікою: у 1089 р. угорський король здійснив військову кампанію проти Польщі і посадив на краківський стіл Мешка Болеславича⁴⁵.

Невдовзі королевич одружився з «руською дівчиною», як свідчить Галл Анонім⁴⁶. Точну дату шлюбу Мешка сповіщає «Светокшицький рочник» та «Аннали Краківської Капітули» – 1088 року⁴⁷.

Польські хроніки свідчать, що княжича невдовзі отруїли⁴⁸. «Руською дівчиною», яка, вірогідно, розділила його трагічну долю⁴⁹ була Євдокія (Євдоксія, Євпраксія) – дочка Ізяслава Ярославича та Гертруди Польської⁵⁰ за припущенням деяких дослідників, що ґрунтується на даних Длугоша⁵¹. Проте, О. Назаренко вважає її

³⁹ Густынская летопись. Полное собрание русских летописей, Т. 40. СПб.: Издательский дом “Дмитрий Буланин”, 2003. – С. 57.

⁴⁰ *Экземплярский А. В.* Вышеслава Вячеславовна, Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп. т.). СПб.: Издательское общество Ф.А. Брокгауз – И.А.Ефрон, 1890–1907. – С. 586.

⁴¹ *Назаренко А.В.* О династических связях сыновей Ярослава Мудрого // Отечественная история. – 1994. – № 4–5. – С. 181–194.

⁴² *Щавелева Н. И.* Древняя Русь в польской истории Яна Длугоша, Кн. I–VI. – М.: Памятники исторической мысли, 2004. – С. 260.

⁴³ Там само.

⁴⁴ *Галл Аноним.* Хроника и деяния князей или правителей польских, Предисловие, перевод и примечания Л. М. Поповой, Ответственный редактор В. Д. Корольок. М.: Издательство АН СССР, 1961. – С. 59.

⁴⁵ *Mark of Kalt.* «Chronicon pictum, Marci de Kalt, Chronica de gestis Hungarorum» (с. 1360) – Access mode: <https://www.pinterest.com/juliuskazsmer/complete-chronicon-pictum-marci-de-kalt-chronica-d/> – Access date: 18.01.2018.

⁴⁶ *Галл Аноним.* Хроника и деяния князей или правителей польских, Предисловие, перевод и примечания Л. М. Поповой, Ответственный редактор В. Д. Корольок. – М.: Издательство АН СССР, 1961. – С. 59.

⁴⁷ *Аннали Краковского Капитула.* In: Древняя Русь в свете зарубежных источников, под ред. Т. Н. Джексона. Т. IV, часть 1. М.: Изд-во Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2010, с. 345; *Аннали монастыря Святого Креста («Свентокшицкий рочник»)* пер. пол. XII в. In: Древняя Русь в свете зарубежных источников, под ред. Т. Н. Джексона. Т. IV, часть 1. – М.: Изд-во Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. – С. 214.

⁴⁸ *Галл Аноним.* Хроника и деяния князей или правителей польских, Предисловие, перевод и примечания Л. М. Поповой, Ответственный редактор В. Д. Корольок. М.: Издательство АН СССР, 1961. – С. 59.

⁴⁹ *Войтович Л.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX — початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2000. – С. 155–156.

⁵⁰ *Войтович Л.* Княжа доба: портрети еліти. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2006. – С. 354.

⁵¹ *Щавелева Н. И.* Древняя Русь в польской истории Яна Длугоша, Кн. I–VI. М.: Памятники исторической мысли, 2004. – С. 279.

не дочкою, а онукою Ізяслава – дочкою його сина Святополка, князя турівського⁵². Ця версія видається нам більш вірогідною з огляду на датування шлюбу і надто близьку родинну спорідненість у випадку Ізяслава, що вкрай мало вірогідно. Очевидно, хроністи, свідчили, що князівна походила з його роду.

Деякі дослідники, дружиною Мешка Болеславича вважають Катарину – дочку іншого великого князя київського – Всеволода Ярославича⁵³.

Смерть Мешка Болеславича дозволила зійти на трон молодшому братові Болеслава II Владиславові I Герману (1042/1044–1102 рр.). Через це дослідники припускають його ймовірну причетність до низки вказаних трагічних подій.

Загибель Мешка датують 1089 р. Галл Анонім описує страждання Вишеслави за сином⁵⁴. Це була остання згадка про Вишеславу. Подальша доля руської князівни і польської королеви невідома. Невідомим залишається і місце поховання Вишеслави, а також її сина та невістки.

З життям та діяльністю королівського подружжя Болеслава II та Вишеслави пов'язані пам'ятки культового будівництва XI ст., зокрема частина давніх будівель на території сучасного Вавельського королівського палацу, які були перебудовані за часів Болеслава Щедрого.

Болеслава II вважають засновником бенедиктинських абатств у містах: Любінь, Могільно, Тинець, Вроцлав, Плоцьк⁵⁵. Деякі дослідники, проте, вважають Болеслава продовжувачем розбудови монастирів у м. Тинець та м. Могільно, розпочатої його батьком Казимиром⁵⁶. Грамота Болеслава II абатству в Могільно свідчить про підтримку монастиря князем⁵⁷.

За його правління зміцніла відновлена у 1075 р. Гнезненська архідієцезія з підлеглими: краківською, вроцлавською, познанською і новоствореною плоцькою дієцезіями. За сприяння Болеслава II було зведено Плоцький кафедральний собор (1075 р.).

Особливою пам'яткою культурної спадщини Польщі, пов'язаною з іменем короля Болеслава II та його дружини Вишеслави, а також з іншими постатями українсько-польських династичних взаємин є кафедральний собор у м. Гнезно (Великопольське воєводство). Саме Болеслав II Щедрий відбудував Гнезненський собор після зруйнування (освячений 1064 р.) і тут у 1076 р. разом зі своєю дружиною Вишеславою був коронований⁵⁸.

Активною культурною діяльністю відзначався і молодший брат Болеслава II Владислав I Герман.

Дослідники припускають, що Владислав (Володислав) народився між 1042–1044 рр.⁵⁹. Він отримав ім'я, яке до того часу не зустрічалося в династії П'ястів, але згодом стало дуже популярним серед правителів Польщі. Польські дослідники вважають, що ім'я з'явилося завдяки руській матері Владислава⁶⁰. Другим

Рис. 2.
Владислав I Герман.
Худ. Ян Матейко,
олівець/папір,
1890–1892 рр.,
Національний музей
(м. Вроцлав, Польща)

⁵² Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях: междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических отношений IX–XII веков. – М.: Языки русской культуры, 2001. – С. 582.

⁵³ Benyskiewicz K. W kręgu Bolesława Szczodrego i Władysława Hermana. Piastowie w małżeństwie, polityce i intrydze. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2010. – S. 106.

⁵⁴ Галл Аноним. Хроника и деяния князей или правителей польских, Предисловие, перевод и примечания Л. М. Поповой, Ответственный редактор В. Д. Королук. М.: Издательство АН СССР, 1961. – С. 59–60.

⁵⁵ Dobosz J. Monarchia i możni wobec kościoła w Polsce do początku XIII wieku, Poznań, 2002, s. 150; Piastowie. Leksykon Biograficzny. Krakow: Wydawnictwo Literackie, 1999. – S. 60.

⁵⁶ Labuda G. Polish Diplomacy during the Rule of the Piast Dynasty. The History of Polish Diplomacy X–XX c., Warsaw: the Sejm Publishing Office, 2005. – P. 31.

⁵⁷ Bolesława Śmiałego nadanie dla klasztoru w Mogilnie//MPH. Pomniki Dziejowe Polski. Wydał August Bielowski – T 1. Lwów 1864–1893. – S. 359–364.

⁵⁸ Labuda G. Polish Diplomacy during the Rule of the Piast Dynasty. The History of Polish Diplomacy X–XX c., Warsaw: the Sejm Publishing Office, 2005. – P. 32.

⁵⁹ Piastowie. Leksykon Biograficzny. Krakow: Wydawnictwo Literackie, 1999. – S. 63.

⁶⁰ Там само.

іменем «Герман» княжича назвали на честь брата його бабусі по батькові – архієпископа кельнського, кардинала Германа II (бл. 995–1056).

Літопис руський за Іпатським списком кілька разів згадує ім'я Владислава I з приводу князівських міжусобиць на Русі, а також вказує рік його смерті⁶¹. Великопольська хроніка називає Владислава I Германа прізвиськом «Благочестивий» і починає оповідь про князя з його зрілих років і посідання трону Польщі⁶².

Хроніка Галла Аноніма сповіщає, що Владислав «взяв у дружини дочку Вратислава, князя Чехії, на ім'я Юдіф»⁶³. Цікаво, що Юдіф (Юдіта), так само як і Владислав, по лінії матері походила з роду руських князів – була онукою Анастасії Ярославни, дочки великого князя київського Ярослава Мудрого.

Галл Анонім оповідає, що тривалий час подружжя не мало дітей⁶⁴. За порадою краківського єпископа Ламберта, подружжя звернулося за молитовною підтримкою до ченців бенедиктинського монастиря св. Егідія «в землі Прованській» з багатими дарами⁶⁵. Галл Анонім наводить лист Владислава до монастиря св. Егідія⁶⁶. Великопольська хроніка цитує текст листа, проте у досить відмінній редакції⁶⁷.

Джерела свідчать, що невдовзі (20 серпня 1086 р.) у правлячого подружжя народився син

і головний спадкоємець династії – Болеслав III⁶⁸. Однак, уже при пологах його мати Юдіта захворіла і невдовзі померла⁶⁹, найвірогідніше в дні Різдва Христового 1086 р.

Бл. 1089 р. Владислав одружився зі ще однією Юдітою – дочкою Германського імператора Генриха III⁷⁰. Деякі джерела називають її Марією⁷¹ або Софією (Софонією)⁷². Цікаво, що у першому шлюбі вона була дружиною іншого нащадка руських князівен – Шоломона, короля Угорщини, сина Анастасії Ярославни, князівни київської.

В шлюбі з Юдітою Германською Владислав мав трьох дочок⁷³, джерела достеменно зберегли ім'я лише однієї з них – Агнес (бл. 1090–1125), що стала абатисою у монастирі Гандерсхайм та у відомому Кведленбургському абатстві (обидва – на території сучасної Німеччини)⁷⁴.

Джерела не зберегли ім'я іншої дочки Владислава (бл. 1090–бл. 1112), яка, як свідчить Галл Анонім, «була видана заміж на Русь»⁷⁵. Дослідники називають її чоловіком Ярослава Святополковича (бл. 1072–1123), князя володимир-волинського і дорогобузького, сина великого князя київського Святополка II Ізяславича⁷⁶.

Вважалося, що про третю дочку Владислава I Германа нічого достеменно не відомо⁷⁷. Однак, європейські дослідники з'ясували, що звали її, вірогідно, Аделаїда/Адельгейда (бл. 1091–1127) і

⁶¹ Літопис руський, Переклад і комент. Л. Махновець. – К.: Дніпро, 1989. – С. 152, 157, 161, 170.

⁶² Великая хроника о Польше, Руси и их соседях XI–XIII вв. – М.: Изд-во Моск. унив., 1987. – С. 75–76.

⁶³ Галл Аноним. Хроника и деяния князей или правителей польских, Предисловие, перевод и примечания Л. М. Поповой, Ответственный редактор В. Д. Корольок. – М.: Издательство АН СССР, 1961. – С. 60.

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Великая хроника о Польше, Руси и их соседях XI–XIII вв. – М.: Изд-во Моск. унив., 1987. – С. 76.

⁶⁶ Галл Аноним. Хроника и деяния князей или правителей польских, Предисловие, перевод и примечания Л. М. Поповой, Ответственный редактор В. Д. Корольок. – М.: Издательство АН СССР, 1961. – С. 60.

⁶⁷ Великая хроника о Польше, Руси и их соседях XI–XIII вв. – М.: Изд-во Моск. унив., 1987. – С. 76.

⁶⁸ Balzer O. Genealogia Piastów. Nakładem Akademii Umiejętności w Krakowie, 1895. – S. 119.

⁶⁹ Козьма Пражский. Чешская хроника – М.: Из-во АН СССР, 1962. – С. 149.

⁷⁰ Галл Аноним. Хроника и деяния князей или правителей польских, Предисловие, перевод и примечания Л. М. Поповой, Ответственный редактор В. Д. Корольок. М.: Издательство АН СССР, 1961. – С. 65–66.

⁷¹ Balzer O. Genealogia Piastów. Nakładem Akademii Umiejętności w Krakowie, 1895. – S. 105.

⁷² Гваньїні Олександр. Хроніка європейської Сарматії... – С. 90.

⁷³ Галл Аноним. Хроника и деяния князей или правителей польских, Предисловие, перевод и примечания Л. М. Поповой, Ответственный редактор В. Д. Корольок. – М.: Издательство АН СССР, 1961. – С. 66.

⁷⁴ Jurek T. «Agnes regina: W poszukiwaniu żony Bolesława Szczodrego». Poznan: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk od 1946, Towarzystwo Miłośników Historii w Poznaniu do 1939 r., 2006. – S. 95–104.

⁷⁵ Галл Аноним. Хроника и деяния князей или правителей польских, Предисловие, перевод и примечания Л. М. Поповой, Ответственный редактор В. Д. Корольок. М.: Издательство АН СССР, 1961. – С. 66.

⁷⁶ Войтович Л. Княжа доба: портрети еліти. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2006. С. 357.

⁷⁷ Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия/Под ред. Т. Н. Джаксон и др. Том IV. – М.: Фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. – С. 176.

вона була видана за Діппольда III (бл. 1079–1146), маркграфа Вобурга⁷⁸. Подружжя вирізнялося активною культурною діяльністю та заснувало кілька абатств на теренах сучасної Німеччини – Кастл (1103), Райхенбах (1118) і Вальдзассен (1133)⁷⁹.

У шлюбі Аделаїди і Діппольда народилося п'ятеро дітей. Одна із їх доньок – теж Адельгейда (бл. 1125–1187), стала першою дружиною імператора Священної Римської імперії Фрідріха Барбаросси (1122–1190)⁸⁰.

Владислав I Герман помер 4 червня 1102 р. у Плоцьку. Похований у головному кафедральному соборі міста, збудованому на честь Діви Марії м. Плоцька. Зведення собору пов'язують ще з іменем його старшого брата – Болеслава II Щедрим (1075 р.). Вірогідно, Владислав I продовжив розбудову храму. За часів Владислава I Германа та його сина Болеслава III м. Плоцьк відігравав роль столиці польського королівства.

Владислав I залишився у польській культурній історії як правитель-фундатор численних пам'яток культового будівництва у Польщі. Зокрема, саме з Владиславом та його родиною пов'язують подальше поширення культу святого Егідія та будівництво храмів на його честь в містах: Таржек (бл. 1067)⁸¹, Іновлодзь (1082)⁸² і Гібултов (1082)⁸³. Гваньїні свідчить про зведені Владиславом церкви Св. Егідія в містечках: Клодава, Зборов, Псин, Черніхув⁸⁴.

Аннали Сендзівоя свідчать, що саме Владислав I «заклав у краківському замку церкву блаженного Вацлава»⁸⁵, очевидно, на місці знаменитого нині символу Польщі – Вавельського кафедрального собору на честь святих Станіслава і Вацлава. Аналогічну інформацію під 1098 р. подають Малопольські аннали⁸⁶. Очевидно, саме тому одна із найдавніших церков Вавельської кафедри називалася «Германовська» («*Hermanowska*»). Деякі дослідники вважають, що храм зведено сином Владислава I – Болеславом Кривоустим⁸⁷. Вірогідно, що Болеслав завершив справу свого батька, храм освятили у 1142 р.

Отже, династичні взаємини Польщі та Київської Русі в XI–XII ст. були дуже активними і стали важливим фактором міждержавних та міжкультурних відносин, як це продемонстровано на прикладі матримоніальних зв'язків і культурної діяльності родини київської князівни Доброніги-Марії та князя-правителя Польщі Казимира I Відновителя.

Сини правлячого подружжя – Болеслав II Щедрий і Владислав I Герман та їх нащадки продовжили традицію польсько-українських династичних шлюбів. Вони залишилися у польській історії як правителі-фундатори численних пам'яток культового будівництва, частина з яких збереглися до нашого часу і належно охороняються державою. Дослідження засвідчує тисячолітню спільність польсько-української династичної та культурної історії.

⁷⁸ Hlawitschka E. Weshalb war die Auflösung der Ehe Friedrich Barbarossa und Adela von Vohburg möglich? In: Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters 61/2005. – S. 528;

Weller T. Die Heiratspolitik des deutschen Hochadels im 12. Jahrhundert. Köln/Weimar/Wien 2004. – S. 786–796.

⁷⁹ Bosl K. Das Nordgaukloster Kastl. Gründung, Gründer, Wirtschafts- und Geistesgeschichte. In: Verhandlungen des Historischen Vereins von Oberpfalz und Regensburg 89, 1939. – S. 3–186; Renner, OSB, Frumentius (1984). The Five-Branch Candlestick. Metro Manila: SSP. – S. 46.

⁸⁰ Women in World History: A Biographical Encyclopedia. Gale Research Inc. Retrieved 8 January 2013, p. 102; Hlawitschka, Eduard: Weshalb war die Auflösung der Ehe Friedrich Barbarossas und Adela von Vohburg möglich? In: Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters 61/2005. – S. 526–528.

⁸¹ Tarczek // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. T. XV, cz. 2. – Warszawa: Druk «Wiek» Nowy-Świat, 1902. – S. 651.

⁸² Inowódź//Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. T. III – Warszawa: Druk «Wiek» Nowy-Świat, 1882. – S. 292.

⁸³ Giebułtow//Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. T. II – Warszawa: Druk «Wiek» Nowy-Świat, 1881. – S. 544–545.

⁸⁴ Гваньїні Олександр. Хроніка європейської Сарматії... – С. 90.

⁸⁵ Rocznik Sędziwoja/Monumenta Poloniae Historica – Pomniki dziejowe Polski – T. 2, Lwów, 1872, s. 871.

⁸⁶ Rocznik Małopolski/Monumenta Poloniae Historica – Pomniki dziejowe Polski – T. 3, Lwów, 1878. – S. 149–150.

⁸⁷ Świechowski Z., Gawlikowska-Świechowska E.: Sztuka polska, Romanizm. – Warszawa: Wydawnictwo «Arkady» 2005, 366, [2] s. – S. 64.

References:

- Annaly Krakovskogo Kapitula. In: *Drevnyaya Rus' v svete zarubezhnykh istochnikov*, pod red. T. N. Dzhakson. T. IV, chast' 1. M.: Izd-vo Russkiy Fond Sodeystviya Obrazovaniyu i Nauke, 2010, 512 s.
- Annaly monastyrya Svyatogo Kresta ("Sventokshiskiy rochnik") per. pol. XII v. In: *Drevnyaya Rus' v svete zarubezhnykh istochnikov*, pod red. T. N. Dzhakson. T. IV, chast' 1. M.: Izd-vo Russkiy Fond Sodeystviya Obrazovaniyu i Nauke, 2010, 512 s.
- Velikaya khronika o Pol'she, Rusi i ikh sosedyakh XI-XIII vv. M.: Izd-vo Mosk. univ., 1987, 264 s.
- Voytovych L.* Knyazha doba: portrety elity. Bila Tserkva: Vydavets' Oleksandr Pshonkivs'ky, 2006, 782 s.
- Voytovych L.* Knyazivs'ki dynastiyi Skhidnoyi Yevropy (kinets' IX-pochatok XVI st.): sklad, suspil'na i politychna rol'. Istoryko-henealohichne doslidzhennya. – L'viv: Instytut ukrayinoznavstva im. I.Kryp'yakevycha, 2000. – 649 s.
- Gall Anonim.* Khronika i deyaniya knyazey ili praviteley pol'skikh, Predisloviye, perevod i primechaniya L. M. Popovoy, Otvetstvennyy redaktor V. D. Korolyuk. M.: Izdatel'stvo AN SSSR, 1961, 172 s.
- Hvan'yini Oleksandr.* Khronika yevropeys'koyi Sarmatiyi, Upor. ta per. o. Yuriya Mytsyka. K.: Vyd. dim "Kyyevo-Mohylyans'ka akademiya", 2007, 1006 s.
- Holovko O.B.* Boleslav II, Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny, T. 1. K.: Nauk. Dumka, 2011, 688 s.
- Gustynskaya letopis'. Polnoye sobraniye russkikh letopisey, T. 40. SPb.: Izdatel'skiy dom "Dmitriy Bulanin", 2003, 202 s.
- Donskoy D.* Spravochnik po genealogii Ryurikovichy, CH. 1 (seredina IX-nachalo XIV v.), Pod red. D. M. Shakhovskogo. M.-Renn, 1991. c. 36–37.
- Drevnyaya Rus' v svete zarubezhnykh istochnikov: Khrestomatiya*/Pod red. T. N. Dzhakson i dr. Tom IV. – M.: Fond Sodeystviya Obrazovaniyu i Nauke, 2010. – s. 176.
- Karamzin N. I.* Istoriya gosudarstva rossiyskogo v 12-ti tomakh. T. II-III/Pod red. A. N. Sakharova. – M.: Nauka, 1991, 832 s.
- Koz'ma Prazhskiy.* Cheshskaya khronika. – M.: Iz-vo AN SSSR, 1962. – s. 149.
- Lampert Khersfel'dskiy.* Annaly // *Drevnyaya Rus' v svete zarubezhnykh istochnikov*, pod red. T. N. Dzhakson, T. IV, chast' 1. M.: Izd-vo Russkiy Fond Sodeystviya Obrazovaniyu i Nauke, 2010, 512 s.
- Linnichenko I. A.* Vzaimnyye otnosheniya Rusi i Pol'shi do poloviny XIV stoletiya, T. 1. K.: Universitetskaya tipografiya, 1884, 222 s.
- Litopys rus'kyy, Pereklad i koment. L. Makhnovets'.* K.: V-vo "Dnipro", 1989, 591 s.
- Nazarenko A. V.* *Drevnyaya Rus' i slavyane (Drevneyshiye gosudarstva Vostochnoy Yevropy, 2007 god)*, In-t vseobshchey istorii. – M., Russkiy Fond Sodeystviya Obrazovaniyu i Nauke, 2009, 528 s.
- Nazarenko A. V.* *Drevnyaya Rus' na mezhdunarodnykh putyakh: mezhdistsiplinarnyye ocherki kul'turnykh, torgovykh, politicheskikh otnosheniy IX–XII vekov.* M.: Yazyki russkoy kul'tury, 2001, 784 s.
- Nazarenko A. V.* O dinasticheskikh svyazyakh synovey Yaroslava Mudrogo. In: *Otechestvennaya istoriya, In-t ros. istorii RAN.* M.: Nauka, 1994, № 4–5, c. 181–194.
- Poslaniya Papy Grigoriya VII k pol'skomu knyazyu Boleslavu II i kiyevskomu knyazyu Izyaslavu Yaroslavichu (1075 g.). In: *Drevnyaya Rus' v svete zarubezhnykh istochnikov*, pod red. T. N. Dzhakson, T. IV, chast' 1. M.: Izd-vo Russkiy Fond Sodeystviya Obrazovaniyu i Nauke, 2010, 512 s.
- Strykovs'ky Matsey.* *Litopys pol's'kyy, lytovs'kyy, zhmuds'kyy i vsiyeyi Rusy*, Vidp. red. O. Kupchyns'ky. L'viv: Naukove tovarystvo im. Shevchenka, 2011, 1075 s.
- Tatyshchev.* *Ystoryya Rossyyskaya, T. 2.* M.-L.: Nauka, 1963, 352 s.
- Shchhaveleva N. Y.* *Drevnyaya Rus' v pol'skoy ystoryi Yana Dluhosha, Kn. I–VI.* M.: Pamyatnyky ystorycheskoy mysly, 2004, 482 s.
- Ekzemplyarskiy A. V.* Vysheslava Vyacheslavovna, Entsyklopedycheskyy slovar' Brokhauza y Efrona: v 86 t. (82 t. y 4 dop. t.). SPb.: Yzdatel'skoe obshchestvo F. A. Brokhauz – Y. A. Efron, 1890-1907, 952 s.
- Yasynets'ka O.* Do pytannya pro osoblyvosti rodovodu davn'orus'koyi knyazivny Mariyi-Dobronehy, druzhyny pravytelya Pol'shchi (bl. 1040-1058 rr.). Kyiv: Zhurnal "Krayeznavstvo", № 1-2, 2016 r., c. 175–193.
- Balzer O.* *Genealogia Piastów.* Nakładem Akademii Umiejętności w Krakowie, 1895, 852 s.
- Baumgarten N.* *Genealogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes d X au XIII siecle, Orientalia Christiana lod. IX. № 35, maio.* Roma: P. Institutum orientalium studiorum, 1927, 96 p.
- Benyskiewicz K.* *W kręgu Bolesława Szczodrego i Władysława Hermana. Piastowie w małżeństwie, polityce i intrydze.* Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2010, 106 s.

Biber T., Leszczyński M. Poczet Władców Polski. Poznań: Publicat, 2015, 128 s.

Bolesława Śmiałego nadanie dla klasztoru w Mogilnie//MPH. Pomniki Dziejowe Polski. Wydał August Bielowski – T 1. Lwów 1864–1893, s. 359–364.

Bosl K. Das Nordgaukloster Kastl. Gründung, Gründer, Wirtschafts- und Geistesgeschichte. In: Verhandlungen des Historischen Vereins von Oberpfalz und Regensburg 89, 1939, s. 3–186.

Dobosz J. Monarchia I możni wobec kościoła w Polsce do początku XIII wieku, Poznań, 2002, s. 150.

Europäische Stammtafeln, Neue Folge, Band II. Tafel 120; Verlag J. A. Stargardt, Marburg, 1984.

Giebułtów//Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. T. II – Warszawa: Druk “Wiek” Nowy-Świat, 1881. – s. 544–545.

Hlawitschka, Eduard: Weshalb war die Auflösung der Ehe Friedrich Barbarossas und Adela von Vohburg möglich? In: Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters 61/2005, s. 506–536.

Inowłódź//Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. T. III – Warszawa: Druk “Wiek” Nowy-Świat, 1882. – s. 292.

Jasiński K. Rodowód pierwszych Piastów. Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 2004, s. 153–154.

Jurek T. “Agnes regina: W poszukiwaniu żony Bolesława Szczodrego”. Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk od 1946, Towarzystwo Miłośników Historii w Poznaniu do 1939 r., 2006, s. 95–104.

Kętrzyński S. Polska X–XI wieku. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1961, 761 s.

Labuda G. Polish Diplomacy during the Rule of the Piast Dynasty. The History of Polish Diplomacy X–XX c., Warsaw: the Sejm Publishing Office, 2005, 691 p.

Mark of Kalt. “Chronicon pictum, Marci de Kalt, Chronica de gestis Hungarorum” (c. 1360). Access mode: <https://www.pinterest.com/juliuskazsmer/complete-chronicon-pictum-marci-de-kalt-chronica-d>. Access date: 18.01.2018.

Piastowie. Leksykon Biograficzny. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1999, s. 56, 944 s.

Renner, OSB, Frumentius (1984). The Five-Branch Candlestick. Metro Manila: SSP.

Rocznik Małopolski/Monumenta Polonie Historica – Pomniki dziejowe Polski – T. 3, Lwów, 1878, s. 149–150.

Rocznik Sędziwoja/Monumenta Polonie Historica – Pomniki dziejowe Polski – T. 2, Lwów, 1872, s. 871.

Spufford, Peter. Money and Its Use in Medieval Europe. Cambridge: University Press, p. 80, 467 p.

Świechowski Z., Gawlikowska-Świechowska E.: Sztuka polska, Romanizm. Warszawa: Wydawnictwo «Arkady» 2005, s. 64.

Tarczek/Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. T. XV, cz. 2. – Warszawa: Druk “Wiek” Nowy-Świat, 1902, s. 651.

Weller, Tobias: Die Heiratspolitik des deutschen Hochadels im 12. Jahrhundert. Köln/Weimar/Wien 2004, s. 786–796.

Women in World History: A Biographical Encyclopedia. Gale Research Inc. Retrieved: 8 January 2013.

Йосип Шкловський: спогади про видатну особистість

Метою статті є репрезентація біографічних відомостей про видатного астрофізика ХХ століття Йосипа Самуїловича Шкловського. Методами дослідження слугували аналіз наукової та науково-популярної літератури з питань астрофізики, якими займався Йосип Самуїлович Шкловський; бесіди з донькою вченого Аллою Йосипівною про роки дитинства Йосипа Самуїловича та його наукову діяльність. Описані експонати музеїв м. Глухів Сумської області (батьківщина ученого), які розповідають про життя і наукову творчість ученого; вперше опубліковано спогади Алли Йосипівни Шкловської про батька; подано інформацію про проведення I Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження Йосипа Самуїловича Шкловського (м. Глухів, 6–8 жовтня 2016 р.).

Ключові слова: астрофізика, Йосип Самуїлович Шкловський.

Oleksandr Kurok, Boris Hrudynin

Yosyp Shklovs'ky: memories of the outstanding personality

The purpose of the article is representing the biographical information about the outstanding astrophysicist of the twentieth century, Yosyp Samuyilovych Shklovs'ky who belongs to the bright representatives of the twentieth century science. He was an outstanding astrophysicist, Corresponding Member of the Academy of Sciences of the USSR, a member of many foreign academies and he significantly influenced the development of astrophysics in the second half of the twentieth century.

Yosyp Shklovs'ky was the founder of the powerful school of the all-wave evolutionary astrophysics, the author of the modern theory of the solar corona, fundamental researches on the physics of interstellar environment on the basis of atomic and molecular radio spectroscopy data; the author of works on the connections between cosmic masers with the spheres of forming stars and planetary systems, the evolution of stars from the main sequence through the stage of red giants to planetary nebulae and white dwarfs, the development of cosmic explosions of supernovae and nuclei of galaxies, relic cosmological radiation and the problem life in the universe.

The problem of the existence of life in the universe takes a separate place in the scientific works of Yosyp Shklovs'ky. This extremely complicated problem is a complex one and attracts the attention of a wide range of scientists in cybernetics, astronomy, radiophysics, biology, sociology and even economics.

Yosyp Samuyilovych was among the first to start looking for the existence of extraterrestrial mind. It was an unusual and daring idea for a scientist of the twentieth century! Y. Shklovs'ky did not find an extraterrestrial mind, moreover, he proved that it did not exist, but at the same time he fulfilled an important mission – having caused emerging the generation of enthusiasts who are looking for it till present day. Yosyp Shklovs'ky was the first to dare to apply a profound scientific analysis to the theme of life in space. Understanding this problem was the issue that he decided to direct knowledge of modern physics, biology and astronomy on. To fulfil this, he had to master all of these disciplines.

The research methods included the analysis of the scientific and popular science literature on astrophysics issues, which were studied by Yosyp Samuyilovych Shklovs'ky; conversations with the scientist's daughter Alla Yosypivna about the years of childhood of the scientist and his scientific activities. The exhibits of the museums of the town of Hlukhiv, Sumy region (the birthplace of the scientist) representing the life and scientific activity of the researcher were highlighted; Alla Yosypivna Shklovs'ka's memoirs about her father were first published; information on the 1st International Scientific and Practical Conference devoted to the 100th anniversary of the birth of Yosyp Samuyilovych Shklovs'ky (Hlukhiv, October 6–8, 2016) was presented.

Key words: astrophysics, Yosyp Samuyilovych Shklovs'ky.

Александр Курок, Борис Грудинин

Йосиф Шкловский: ВОСПОМИНАНИЯ О ВЫДАЮЩЕЙСЯ ЛИЧНОСТИ

Целью статьи есть репрезентация биографических данных про выдающегося астрофизика XX столетия Йосифа Самуиловича Шкловского. Методами исследования стали анализ научной и научно-популярной литературы по проблемам астрофизики, которыми занимался Йосиф Самуилович Шкловский; беседы с дочерью ученого Аллой Йосифовной про годы детства Йосифа Самуиловича и его научную деятельность. Описаны экспонаты музеев г. Глухов Сумской области (родина ученого), рассказывающие о жизни и научном творчестве Йосифа Шкловского; впервые опубликованы воспоминания Аллы Йосифовны Шкловской об отце; подано інформацію о проведеннии I Международной научно-практической конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Йосифа Самуиловича Шкловского (г. Глухов, 6–8 октября 2016 г.).

Ключевые слова: астрофізика, Йосиф Самуилович Шкловский.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Йосип Самуїлович Шкловський належить до тих учених, без яких важко уявити науку ХХ століття. Видатний астрофізик, член-кореспондент Академії наук СРСР, член багатьох закордонних академій, він суттєво вплинув на розвиток астрофізики другої половини ХХ століття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні для нас надзвичайно важливо зібрати якомога більше інформації про нашого земляка; людину, що поставила питання, актуальні для науки й нині; сім'янина, батька двох дітей, система цінностей якого може стати прикладом для молодого покоління.

Метою статті є висвітлення біографічних відомостей про Йосипа Самуїловича Шкловського та публікація спогадів доньки вченого Алли Йосипівни про батька.

Виклад основного матеріалу дослідження. Благодатна сіверська земля, мальовнича Глухівщина подарувала світу чимало видатних людей, якими пишається наш народ. З-поміж них почесне місце належить уславленому земляку, корифею світової астрономічної науки Йосипу Самуїловичу Шкловському (фото 1). Чесна й порядна людина, яка не боялася висловлювати свої думки; унікальний учений, блискучий лідер світової астрофізики, якого «отримала» астрономічна наука в потрібний час, – таке органічне поєднання найкращих людських та наукових чеснот трапляється доволі рідко й лише в зірок першої величини.

Фото 1.
Йосип Самуїлович
Шкловський
(18 червня 1916 р. –
3 березня 1985 р.).

Фото із сайту
<http://comet.sai.msu.ru/radio/history.html>

Учасники конференції біля будинку, в якому народився та провів дитячі роки Й. С. Шкловський (відкриття меморіальної дошки). Сумська обл., м. Глухів, вул. Спаська, 12. Фото О. Бахмата.

Майже сто років тому під небом Глухівщини в єврейській сім'ї народилася незвичайна людина, для якої саме небо почало відкривати свої таємниці: Сонце, Галактику, Всесвіт, можливість життя на інших планетах...

Народився Йосип Шкловський у містечку Глухів Чернігівської губернії (нині Сумська область) 18 червня (1 липня за старим стилем) 1916 року. До сьогодні в м. Глухів зберігся будинок по вулиці Спаській № 12, в якому народився видатний учений і де мешкала сім'я Шкловських.

Фото 2. Будинок школи № 2, у якій навчався Йосип Шкловський (нині навчальний корпус Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка).
Фото із сайту <http://new.gnpu.edu.ua/uk/>

Навчався юнак у російськомовній школі № 2. Нині будівля цієї школи є одним із навчальних корпусів Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка (фото 2), на якому встановлено меморіальну дошку на честь Йосипа Шкловського (фото 3). Збереглася фотографія, на якій зафіксований клас Йосипа Шкловського разом з учителями-предметниками (фото 4).

Фото 3. Меморіальна дошка на навчальному корпусі Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка.
Фото Б. Грудиніна

Фото 4. Й. Шкловський – випускник VII групи Глухівської російської школи № 2 (у другому ряду четвертий праворуч). 20 липня 1932 р.
Фото з архіву друга сім'ї Шкловських Т. А. Балдовської. Фоторепродукція Ю. Москаленка.
Музей історії євреїв Глухівщини, м. Глухів

Зі спогадів ученого

В детстве покойная мама мне много раз говорила, что я родился в рубашке. Говоря откровенно, в плане медико-гинекологическом я до сих пор не знаю, что это такое. Как-то никогда не интересовался, как не интересуюсь, будучи дважды инфарктником, как работает мое бедное сердце. С четвертого класса помню, что там (т. е. в сердце) есть какие-то предсердия, желудочки и клапаны, но что это такое – ей Богу, не знаю и знать не хочу. Это, конечно, связано с моим характером, в котором фаталистическое начало играет немалую роль. Что касается пресловутой «рубашки», то мне, пожалуй, следовало бы этим делом заинтересоваться, так как в народе этот феномен всегда связывают с везучестью. Оправдалась ли эта примета на моей судьбе? Перебирая многие годы, которые я успел прожить, я должен прийти к заключению, что как ни кинь – я был довольно везучим человеком! <...>¹

Глухівський період життя Йосипа Шкловського пов'язаний з потягом до живопису – з трьох років він почав малювати крейдою, бітою цеглою, бо не було олівців.

Йосип читає твори Жуля Верна і Герберта Уеллса, книги з фізики й астрономії Я. Перельмана. Пізніше, згадуючи своє дитинство, Йосип Самуїлович писав, що в нього залишився парад яскравих і чудових барв, і вважав, що без дитячих мрій, без читання журналів «Вокруг света», «Всемирный следопыт» ніколи б не зробив у науці того, що вдалося зробити.

Зі спогадів ученого

После убогой довоенной юности, после тяжких мучений военных лет передо мной вдруг наконец-то открылся мир – таким, каким он казался в детстве, когда я в своём маленьком родном Глухове замирал в ожидании очередного номера выпущенного мне волшебного журнала «Всемирный следопыт» с его многочисленными приложениями. То были журналы «Вокруг света», «Всемирный турист» и книги полного собрания сочинений Джека Лондона в полосато-коричневых бумажных обложках. Читая запоем «Маракотову Бездну» Конан Дойля или, скажем, «Путе-

шествие на Снарке» Джека Лондона, я переносился за тысячи миль от родной Черниговщины².

Йосип продовжує займатися живописом. Йому гарно давалися портретні етюди, їх він міг зробити з натури дуже швидко і вправно. Йосип мріяв стати художником. Навіть у роки юності, коли вже був студентом фізичного факультету Московського державного університету, він ще вагався щодо вибору професії.

Зі спогадів ученого

Соленые брызги моря, свист ветра в корабельных снастях, прокаленные тропическим солнцем отважные люди – вот чем я тогда (в детстве – авт.) грезил. Вообще у меня осталось ощущение от детства как от парада удивительно ярких и сочных красок. На всю жизнь врезалось воспоминание об одном летнем утре. Проснувшись, я долго смотрел в окно, где на ярчайшее синее небо проецировались сочные зеленые листья старой груши.

Меня пронзила мысль о радикальном отличии синего и зеленого цветов. А ведь я в своих тогдашних художнических занятиях по причине отсутствия хорошей зеленой краски (нищета) смешивал синюю и желтую. Что же я делаю? Ведь синий и зеленый цвета – это цвета моря и равнины!

В детстве я был чрезвычайно далек от всякого рода техники, испытывая к ней только чувство тоскливого отвращения. По призванию автор этих строк – художник. Я стал рисовать с помощью «подручных средств»... С тех пор я рисовал всюду и везде. Вплоть до окончания физического факультета Московского университета в 1938 г. Я еще колебался в выборе жизненного призвания. Сделав, однако, такой выбор, я полностью бросил искусство (другой моей природной склонностью всегда были география и история. Я и до сих пор не могу равнодушно пройти мимо географической карты)³.

У Глухівському міському краєзнавчому музеї зберігається автопортрет Йосипа Самуїловича, датований 7 грудня 1937 року (фото 5). Місцеві знавці творчості Й. С. Шкловського говорять про те, що цим автопортретом Йосип поставив крапку у своєму виборі майбутнього. Він вирішив займатися наукою.

¹ Шкловский И. С. Эшелон (невьдуманные рассказы) / И. С. Шкловский. – М. : Изд-во «Новости», 1991. – С. 21.

² Там само. – С. 37.

³ Там само.

Фото 5. Автопортрет Йосипа Шкловського. 7 грудня 1937 р. (Комунальний заклад «Глухівський міський краєзнавчий музей», м. Глухів)

Фото 7. «Літаючі слони» – вітання з Новим роком, надіслані Х. С. Ван де Холсту від Йосипа Шкловського⁵

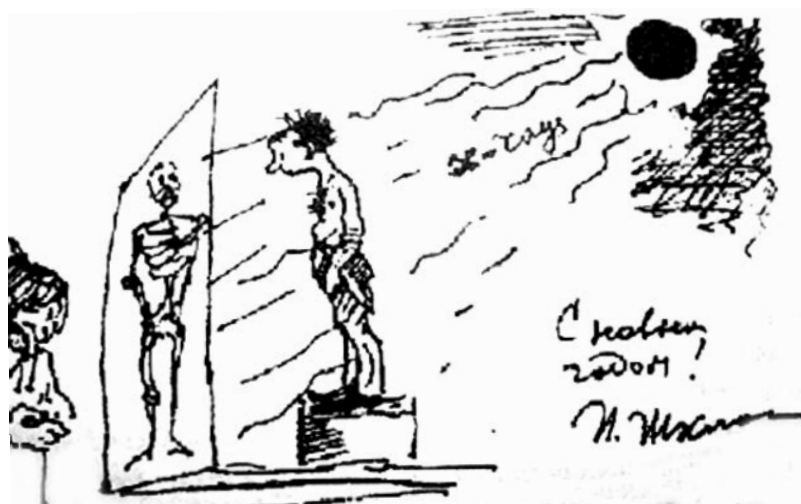

Фото 6. Вітання з Новим роком, надіслані Герберту Фрідману від Йосипа Шкловського⁴

Незважаючи на такий вибір, любов до живопису майбутній учений зі світовим ім'ям проніс крізь усе життя. Так, у спогадах багатьох учених зауважено, що процес листування між ними супроводжувався саморобними листівками Й. Шкловського та дружніми шаржами. Так, на листівці, надісланій відомому американському вченому в галузі позаатмосферної астрономії Герберту Фрідману, Йосип Шкловський натякає на спільний інтерес двох учених у сфері рентгенівської астрономії (фото 6).

А на листівці, надісланій голландському астроному та математику Х. С. Ван де Холсту, Йосип Шкловський зображує слонів, що літають, демонструючи цим свій захват від вдалого запуску в СРСР 4 жовтня 1957 р. першого космічного супутника (фото 7).

Й. С. Шкловський – засновник потужної школи всехвильової еволюційної астрофізики,

автор сучасної теорії сонячної корони, основоположник досліджень з фізики міжзоряного середовища на основі даних атомної та молекулярної радіоспектроскопії; автор праць про зв'язок космічних мазерів зі сферами утворення зірок і планетних систем, про еволюцію зірок від головної послідовності через стадію червоних гігантів до планетних туманностей і білих карликів, про розвиток космічних вибухів наднових зірок і ядер галактик, про реліктове космологічне випромінювання та про проблему життя у Всесвіті.

Проблема існування життя у Всесвіті посідає окреме місце в науковому доробку Йосипа Самуїловича. Ця надзвичайно складна проблема є комплексною і привертає увагу широкого кола науковців – кібернетиків, астрономів, радіофізиків, біологів, соціологів і навіть економістів.

Йосип Самуїлович один з перших почав шукати існування позаземного розуму. Незвичайна

⁴ Галынская И. М. И. Шкловский: Разум. Жизнь. Вселенная / И. М. Галынская. – М.: ТОО «Янус», 1996. – С. 19.

⁵ Там само. – С. 38.

і смілива ідея для науковця ХХ століття! Й. Шкловський не знайшов позаземний розум, більше того, довів, що його не існує, але при цьому виконав важливу місію – породив генерацію ентузіастів, які його шукають до сьогодні. Йосип Самуїлович першим наважився застосувати глибокий науковий аналіз життя в космосі – питання, яке до нього не вважали серйозним. Саме на осмислення цієї проблеми він вирішив спрямувати знання сучасної фізики, біології та астрономії. Для цього йому довелося опанувати всі ці дисципліни.

Своєрідною драмою для Й.Шкловського стала проблема «мовчання» Космосу. Учений довів, що з використанням сучасної апаратури можливо здійснити космічний зв'язок. Ймовірність отримати відповідь була досить високою: якщо навколо нас міради⁶ зірок, більшість з яких схожа на Сонце, чому б від деяких з них ми не можемо почути сигнали розуму?

Скільки часу ще може прожити людство? Що чекає на нас? Може, могутня цивілізація переходить з часом на іншу стадію, коли проблеми навколишнього світу їй зовсім не цікавлять? Усі ці питання хвилювали вченого і водночас ставили нові завдання: необхідно знаходити контакт з іншими цивілізаціями. Плани були максималістські – розпочалася ера «бурі та натиску». Настрій того часу добре передає витяг з бакинської газети «Вышка» від 12 квітня 1964 р., де Й.Шкловський писав: «Мені здається, що проблема встановлення радіоконтактів у найближчі десятиліття стане однією з провідних у світі»⁷.

Йосип Шкловський навіть і мріяти не міг, що такий скромний, навіть маргінальний проект набере глобального масштабу. Але ... це вже буде після смерті вченого.

А поки що тривала кропітка робота. Так, у 1977 р. у США була створена ґрунтова програма SETI⁸, що мала пряме посилання на програму, розроблену в СРСР такими вченими, як Й. С. Шкловський, М. С. Кардашов, В. С. Троїцький, Л. М. Гінділіс та ін. Суть цієї програми і нині залишається незмінною: необхідно регулярно відстежувати небо на різних частотах і в різних напрямках, щоб за допомогою комп'ютерних програм відокремити з-поміж радіошумів явно штучний сигнал.

З цією метою вже не один десяток років використовують величезний радіотелескоп у кратері Аресибо (Пуерто-Ріко)⁹. За життя Йосипа Шкловського головною проблемою такого пошуку була сила-силенна розрахунків у реальному часі, потрібних для аналізу отриманого сигналу.

У кінці життя вчений дійшов невтішного висновку про те, що ми самотні якщо не у всьому Всесвіті, то, принаймні, в нашій Галактиці або ж Місцевій системі галактик¹⁰. «Ще більш ймовірно, – стверджував учений, – що сам розум – не більш ніж тупикова гілка еволюції життя, і всі ми вимеремо, як вимерли тисячі тупикових видів на Землі...»¹¹ Й.Шкловський холоднокрівно закреслював свій минулий ентузіазм.

Утім він завжди додавав, що буде першим радити, якщо хто-небудь доведе, що його висновок хибний. На жаль, за життя Йосипа Самуїловича Шкловського цього не трапилось. Хоча і нині реальність існування позаземних цивілізацій залишається предметом палких суперечок. Але весь парадокс полягає в тому, що Й. Шкловський, який вірив тільки в силу науки, зі своїм скептицизмом породив ціле покоління оптимістів, які сміливо беруться за пошук братів по розуму.

⁶ Число, рівне 10 000 (від грецького слова «міріос» (myrioi) – «незліченно велике»).

⁷ Гиндилис Л. М. 40 лет SETI в СССР и России / Л. М. Гиндилис // *Астрофизический бюл.* – 2006. – № 60/61. – С. 26.

⁸ Проект SETI (англ. *SETI, Search for Extraterrestrial Intelligence*) – загальна назва проектів з пошуку позаземних цивілізацій і можливому налагодженню з ними контактів.

⁹ Аресибо – астрономічна обсерваторія, розташована в Пуерто-Ріко, у 15 км від міста Аресибо, на висоті 497 м над рівнем моря. Обсерваторія є також Національним центром Астрономії і Іоносфери США (англ. *National Astronomy and Ionosphere Center, NAIC*).

¹⁰ Шкловский И. Дискуссия в журнале «Знание-сила» / И. Шкловский, С. Лемм // *Знание-сила* – 1977. – № 6. – С. 32–36; № 7. – С. 40–42.

¹¹ И. С. Шкловский. *Вселенная, Жизнь, Разум* / Под. ред. Н. С. Кардашева и В. И. Мороза, 6-е изд., доп. – М.: Наука, Гл. ред. физ.-мат. лит., 1987. – С. 300.

Складним було життя Йосипа Шкловського, зокрема й через те, що він був євреєм. Цього факту, за спогадами Олександра Фрідмана, Йосип ніколи не приховував, а завжди підкреслював своє єврейство. При цьому він говорив на загальний про ті нещастя, що припали на долю євреїв Радянського Союзу. У ньому завжди жило єврейство, яке проявлялося в невпинному прагненні до свободи, у тому числі й до свободи пересування.

Труднощі очікували на Й. Шкловського, коли Й. Сталін за декілька років до своєї смерті почав «остаточно вирішувати єврейське питання». У розпал кампанії з ДАШ¹² звільнили відразу кількох учених-євреїв.

Зі спогадів колег

Шкловский был свободолюбив. Никогда не стеснялся критиковать нарушения прав человека, антисемитские выступления и глупость тоталитарного режима, несмотря на то, что репрессивные меры могли быть применены к нему самому.... Все, что он хотел, – это свободы общения со своими коллегами в других странах и возможности ездить куда угодно.... Его высказывания о политике и правах человека

*лишили его права на зарубежные поездки*¹³.

*Мы узнали из компетентных источников, что более 40 советских академиков подписали публичный документ, осуждающий физика Андрея Сахарова, в то время как Шкловский вместе с Сахаровым написал письмо в защиту астронома-диссидента К. Любарского. Позднее он (Шкловский – авт.) был наказан неприсутствием на ассамблее 1976 года в Гренобле во Франции, где его попросили представить один из самых престижных докладов среди всех приглашенных участников – доклад по рентгеновской астрономии... Шкловский редко жаловался западным астрономам на ограничение своих поездок и даже не просил их помощи в своих интересах. Он хорошо осознавал правила игры в своей стране и был готов нарушить их, если того потребовала бы его совесть*¹⁴.

Йосип Самуїлович Шкловський – автор понад 300 наукових праць, серед яких особливе місце належить книзі «Вселенная, Жизнь, Разум»¹⁵, яка на теперішній час має 7 багатотисячних видань (фото 8). Книга розкриває проблему можливого існування життя, в тому числі

Фото 8. Видання знаменитої книги Й. Шкловського «Вселенная, Жизнь, Разум»: 1-е вид. (1962 р.) – тираж 30 тис. екз.; 2-е вид. (1965 р.) – тираж 50 тис. екз.; 3-е вид. (1973 р.) – тираж 60 тис. екз.; 4-е вид. (1976 р.) – тираж 200 тис. екз.; 5-е вид. (1980 р.) – тираж 100 тис. екз.; 6-е вид. (1987 р.) – тираж 132 тис. екз.; 7-е вид. (2006 р.) – тираж 3 тис. екз. Фото із сайту <https://elementy.ru/>

¹² Державний Астрономічний Інститут імені П. К. Штернберга Московського державного університету (ДАШ).

¹³ Зі спогадів заслуженого директора наукової космічної програми військово-морської дослідницької лабораторії США, професора Герберта Фрідмана [1]. – С. 19

¹⁴ Зі спогадів професора обсерваторії Кітт-Пік (англ. Kitt Peak National Observatory, USA) Лео Гольдберга, Аризона, США [1]. – С. 234

¹⁵ Шкловский И. С. Вселенная. Жизнь. Разум / И. С. Шкловский. – 5-е изд., перераб. и доп. – М.: Наука, 1980. – 352 с.

й розумного, на інших планетних системах. Книга також містить здобутки сучасної астрофізики, подані в доступному для пересічного читача викладі. У 1988 р. вона отримала першу премію на конкурсі «Знання» за найкращу науково-популярну книгу. П'яте видання книги було перероблене у відповідності до нових поглядів автора; шосте видання підготовлене учнями Й. Шкловського (М. Кардашевим та ін.) і доповнене трьома статтями вченого.

Й. С. Шкловського визнавали одним з найбільш талановитих лідерів світової астрофізики. Він був членом Лондонського Королівського Астрономічного товариства, Американської академії наук та мистецтв, Національної Академії Наук США (один серед небагатьох радянських фізиків і астрономів), Почесним членом Королівського Астрономічного товариства Канади, Почесним доктором Паризької обсерваторії; був нагороджений золотою Брюсівською медаллю Тихоокеанського астрономічного товариства та знаком «Дельфін», за що став дійсним членом Британської академії наук.

У Глухівському міському краєзнавчому музеї зберігається копія диплома, який засвідчує обрання Й. С. Шкловського членом Англійського Астрономічного товариства. Диплом датовано 9 березня 1962 року і підписано

Президентом Лондонського Королівського Астрономічного товариства сером Уільямом Хантером Маккрі (фото 9).

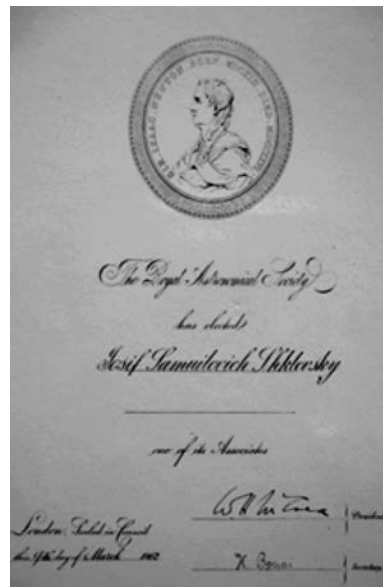

Фото 9. Копія диплома про обрання Й. С. Шкловського членом Англійського Астрономічного Товариства. 9 березня 1962 р. (Комуніальний заклад «Глухівський міський краєзнавчий музей»)

Незважаючи на свою зайнятість, Йосип Самуїлович пам'ятав своє рідне місто Глухів і час від часу приїздив на рідну землю. Особливо детальна інформація залишилася про приїзд ученого до Глухова у 1966 р. Під час перебування в нашому місті Йосип Самуїлович брав участь у багатьох зустрічах – з учнями шкіл, студентами педагогічного інституту, однокласниками (фото 10, 11).

Фото 10. Йосип Шкловський зі школярами під час свого приїзду до м. Глухів. 1966 р. (Музей історії євреїв Глухівщини, м. Глухів)

Фото 11. Йосип Шкловський серед професорсько-викладацького складу Глухівського педінституту ім. С. М. Сергєєва-Ценського. Листопад 1966 р. (Музей історії євреїв Глухівщини, м. Глухів)

Хоча вчений прожив у Глухові невеликий період свого життя, тепло дитячих років та спогади дитинства завжди змушували повертатися на рідну землю. Жителі міста дбайливо зберігають пам'ять про свого Героя Всесвіту та готуються відзначити ювілей славетного вченого.

Беручи до уваги неоціненний вклад Йосипа Шкловського в науку про Всесвіт, кафедра фізико-математичної освіти та інформатики Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка до 100-річчя від дня народження вченого 6–8 жовтня 2016 р. провела I Міжнародну науково-практичну конференцію «Проблеми сучасної астрономії та методики її викладання».

До співорганізаторів конференції належать: Українська астрономічна асоціація, Радіоастрономічний інститут НАН України, Інститут космічних досліджень НАН України та Державного космічного агентства України, Академія педагогічних наук України, Інститут педагогіки НАН України, Міжнародна громадська організація «Астрономічна спілка», НПУ імені М. П. Драгоманова, ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка, Мозирський державний педагогічний університет імені І. П. Шамякіна та ін. У роботі конференції взяли участь науковці, викладачі вищих навчальних закладів, учителі, аспіранти і студенти. Кіль-

кість учасників становила близько 130 осіб.

Науково-педагогічна еліта разом із молодими науковцями та студентами протягом трьох днів обговорювала проблеми сучасної астрономії та методики її викладання в середній і вищій школах. Зокрема, актуальними та ґрунтовними були пленарні доповіді визначних науковців України, а саме: академіка НАН України, президента Української астрономічної асоціації, заслуженого діяча науки і техніки України, члена Президії НАН України Я. С. Яцківа на тему «Астрономія в Україні: стан та перспективи»; академіка НАН України та Національної академії правових наук України, директора Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України Ю. С. Шемшученка на тему «Слово про вченого земляка»; члена-кореспондента НАН України, директора Київського планетарію, президента Українського товариства аматорів астрономії К. І. Чурюмова, для якого, на превеликий жаль, ця конференція стала останньою (тема доповіді: «Результати місії Розетта по дослідженню комети Чурюмова-Герасименко»); академіка НАН України, старшого наукового співробітника Радіоастрономічного інституту НАН України О. О. Коноваленка на тему «Низькочастотна радіоастрономія і роль Й. С. Шкловського в її розвитку» та ін.

Фото 12. Академік НАН
України Я. С. Яцків.
Фото О. Бахмата

Фото 13. Академік НАН
України Ю. С. Шемшученко.
Фото О. Бахмата

Фото 14. Першовідкривач
комет 67P / Чурюмова-
Герасименко (1969 р.) та
С / 1986 N1 / Чурюмова-
Солодовнікова (1986 р.),
член-кореспондент
НАН України К. І. Чурюмов.
Фото О. Бахмата

Фото 15. Академік НАН
України О. О. Коноваленко
Фото О. Бахмата

Фото 16.
Члени Сумського
аматорського
клубу разом з
К. І. Чурюмовим.
Фото О. Бахмата.

Справжньою «родзинкою» в роботі I Міжнародної науково-практичної конференції став майстер-клас, проведений членами Сумського астрономічного аматорського клубу (В. Ю. Сулим – керівник, А. М. Каткалов, О. А. Мельник, Д. В. Сенченко). Учасники конференції мали змогу ознайомитися з оптичними інструментами аматорського клубу та провести спостереження

за небесними об'єктами. Переглянути відповідні відеоматеріали можна за адресами:

<https://www.youtube.com/watch?v=XFEPd6AZyjI&feature=youtu.be>

<https://www.youtube.com/watch?v=2AH-Qazkd61M&feature=youtu.be>

<https://www.youtube.com/watch?v=mLwVJ5nk8yQ&feature=youtu.be>

Фото 17. Гості I Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження Й. С. Шкловського. Фото О. Бахмата.

Знаковим моментом наукового заходу можна вважати відкриття пам'ятної дошки Йосипу Самуїловичу на будинку, де народився та провів дитячі роки майбутній учений-астрофізик. Цей факт не залишив байдужими учасників конференції, які по праву вважаються нащадками наукових ідей ученого.

Ми дуже раді, що участь у нашому заході брала така високошанована в науковому світі людина, як Клим Іванович Чурюмов. Глухівчани пишуться тим, що один із останніх публічних виступів К. І. Чурюмова відбувся саме в них під час роботи конференції та висловлюють щирі співчуття рідним, близьким, друзям і колегам науковця у зв'язку з непоправною втратою – смертю Кліма Івановича Чурюмова – Людини, яка зробила неоціненний внесок в астрономічну науку.

Міжнародна конференція, присвячена 100-річчю від дня народження астрофізика Й. С. Шкловського, відбулася у творчій, дружній атмосфері, де кожен був учасником наукового дійства, що дозволило торкнутися незвіданих вершин астрономічної науки, ознайомитися з видатними посталями, взяти участь у дискусіях, дізнатися про стан та перспективи розвитку астрономії та методики її викладання в Україні, результати досліджень комети Чурюмова-Герасименко, радіоастрономічні дослідження в низькочастотному діапазоні радіохвиль, вплив наукового доробку

Й. С. Шкловського на сучасні досягнення науки і техніки. Із запитань і реакції залу відчувались радість і захоплення від зустрічі з маловідомим і новим. Сподіваємося, що започаткована в Глухові наукова конференція стане доброю традицією вшанування пам'яті нашого видатного земляка.

Волею долі сьогодні ми підтримуємо зв'язок з дітьми Йосипа Самуїловича Шкловського і маємо прекрасну можливість опублікувати спогади його доньки, Алли Йосипівни Шкловської, про батька (див. Додаток).

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у визначеному напрямі. Йосип Самуїлович Шкловський прожив складне життя, насичене складними подіями на передовій астрономічної науки, оскільки його характерними рисами були безмежний інтерес до фактів, пошук головного, потяг до простоти в розумінні явищ природи. Саме тому нашим завданням сьогодні є вивчення і ретельний аналіз наукової спадщини вченого. З метою її дослідження й популяризації в Глухові, на батьківщині вченого, започатковано проведення «Шкловських читань». Сподіваємося, вони стануть традиційними, будуть гідною даниною пам'яті яскравої, талановитої особистості, якою був Й. С. Шкловський, і збиратимуть навколо себе як визнаних учених, так і обдаровану, зацікавлену в поступі вітчизняної науки молодь.

*А. И. Шкловская*¹⁶, кандидат физико-математических наук

«Звезды. Их рождение, жизнь и смерть»

Мой отец, Шкловский Иосиф Самуилович, считал звезды самым главным астрономическим объектом. Он, наверное, и сам был из звездного вещества. Название его книги о звездах могло бы быть заглавием и к предлагаемым здесь строкам о нем – звездочете и человеке. Удаляется от нас последний его мартовский день. Его образ размывается, приобретает несвойственные ему мягкие, пастельные тона, характерные черты сглаживаются, постепенно теряется впечатление от одухотворенного взгляда, порывистых движений, мгновенной реакции, парадоксальных вопросов и блестящих ответов, всей его харизмы, безудержного, раблезианского аппетита к жизни. И хочется успеть поймать, удержать, сохранить этот изменчивый, расплывающийся силуэт. В памяти мерцают блики полузабытых воспоминаний... Нам немного известно о его детстве. Проникнуть туда, к истокам, – значит попытаться описать, понять уравнение линии его жизни, а может, и ответить на вопросы, которые не успели ему задать.

«Земную жизнь пройдя до половины...»

Иосиф Самуилович Шкловский родился на Украине, в городе Глухове, за год до революции. Глухов – город старинный, всего на пять лет моложе Москвы. Он пережил славу и величие, был в составе Московии, Великого княжества Литовского, Польши, России. В середине XVIII века Глухов стал резиденцией гетмана Кирилла Разумовского, устроившего там царский двор в миниатюре. Пышные приемы, балы, театральные постановки и концерты, богатая библиотека, бесценная коллекция музыкальных рукописей приобщали украинское общество к европейской культуре и этикету. Из Глухова в российскую столицу регулярно отправлялись депеши, реляции и предложения о масштабных

преобразованиях для возрождения вольности в Гетманщине. Интересы самодержавия, однако, противоречили идеям автономии и независимости Левобережной Украины и привели к упразднению гетманства. Глухов перестал быть представителем центром. В конце царствования императрицы Екатерины его слава начала спадать, и к XX веку стал Глухов провинциальным уездным городом, а ныне и вовсе является районным центром.

Следы былого великолепия остались в старинных постройках, архитектурных памятниках, истории и биографиях многих выдающихся людей. В начале XX века больше трети жителей города составляли евреи. Тогда там еще высилась самая большая в Левобережной Украине двухэтажная синагога, было три общины, несколько еврейских школ, коммерческие заведения. В то время в Глухове проживал Самуил Мордухай Шкловский. Он имел собственное коммерческое дело и два дома. Дети его, спасаясь от погромов, эмигрировали и рассеялись по свету, некоторые из них оказались в Палестине, где вместе с легендарным Бен Гурионом создавали кибуцы¹⁷, внуки впоследствии добрались и до Австралии. Самуил Шкловский, мой будущий дед, 65-летний солидный рыжебородый вдовец, женился второй раз на Анне Иосифовне Брук – 25-летней красавице из бедной многодетной еврейской семьи. Её многочисленные братья и сестры, истратив все семейные сбережения, отплыли на пароходе в Америку и стали американскими эмигрантами. Один из братьев погиб в Мексике во время революции 1910–1917 гг. Судьбу остальных подробно описали Шолом Алейхем и Исаак Зингер. Будущая моя бабушка тоже собиралась последовать в Новый Свет за еврейским счастьем. Замужество перечеркнуло эти планы, своих братьев и сестер она никогда больше не видела. Вскоре умер ее отец, оставив

¹⁶ Шкловська А. І. – донька всесвітньо відомого вченого-астрофізика Й. С. Шкловського. Закінчила фізичний факультет МДУ в 1962 р. До 2010 р. – провідний науковий співробітник Об'єднаного інституту ядерних досліджень (ОІЯД, м. Дубна, РФ). Секретар лабораторного наукового семінару (до 2010 р.). Коло наукових інтересів – експериментальне вивчення взаємодії елементарних частинок, отриманих на прискорювачах. Співавтор понад 100 наукових публікацій. Кандидат фізико-математичних наук. Тема кандидатської дисертації: «Комп'ютерне моделювання елементарних взаємодій при різних умовах».

¹⁷ Кіб'у́ц – самостійна соціальна й економічна структура в Ізраїлі, де знаряддя й засоби виробництва належать усьому колективові, а рішення приймають загальні збори всіх його членів.

в наследство лишь свое имя. Им и нарекли первородного сына. Через три года родился второй сын – Геннадий. В некоторых публикациях (например, в материалах, подготовленных Дмитрием Стефкиным¹⁸) упоминается сапожная мастерская деда, в которой папа шил бы сапоги, если бы не произошла революция. Эту романтическую версию, как и саму мастерскую, все-таки следует считать легендой, видимо, позаимствованной из биографии другого Иосифа, известного всей стране «отца народов». Сведения о том, что дед мой был раввином¹⁹, также не подтверждаются. Он часто уезжал по делам, иногда неделями отсутствовал. Впоследствии бабушка рассказывала, как любила и уважала своего мужа и почитала, как отца. Каждый день она заново готовила специальную еду для него, часами наблюдала с крыльца за дорогой, стараясь не пропустить его возвращения, помогала спешиться, снимала сапоги и мыла ноги, усаживала за накрытый стол, стоя за его стулом, с готовностью радостно прислуживала ему, укладывала отдыхать на перину и терпеливо ждала, когда он расскажет о своей поездке. Недобрительно оглядывая наше нехитрое хозяйство, вспоминала она прошлое, где жизнь протекала по еврейским правилам и законам, а дети, как все еврейские мальчики, с трех – четырех лет посещали еврейскую школу-хедер²⁰. В этом заведении ученики под внимательным и деятельным руководством учителя – рабби изучали историю богоизбранного народа, Тору²¹ и Талмуд²². Постигание премудрости темных мест Библии и хитроумных толкований казуистических текстов чередовалось с их собственной трактовкой труднообъяснимых мотивов деяний праотцов. Но главное – там давался не набор знаний и сведений, а вырабатывался

метод познания, воспитывалась личность, оттачивались качества, необходимые евреям в их будущей жизни для великих дел. А великим могло быть любое дело, которому они собирались посвятить себя. В нем они должны были добиться максимальных успехов. Видимо, этой традиционной установкой объясняется парадокс, высказанный Михаилом Жванецким: «Они в любой стране в меньшинстве, но в каждой отдельной отрасли – в большинстве».

Полученное моим отцом воспитание в условиях нашей реальности сформировало личность независимую, часто взрывную, ко многому непримиримую, бескомпромиссную, яркую и блестящую. Возможно, именно в характере следует искать причину противоречий, возникших через многие годы между нашими высоколобыми академиками и моим отцом, что привело их отношения, по его словам, «в состояние, близкое к насыщению». Сложившаяся ситуация, конечно, не пошла на благо астрофизике, а, возможно, и жизни этих выдающихся ученых, достойнейших людей нашего времени. Но вернемся к детским годам отца в Глухове.

Папа потерял своего отца в шесть лет. Семья не дождалась его из очередной деловой поездки. Шепотом произносилось нееврейское слово «экспроприация». Ждали семь лет. По истечении этого библейского срока глуховская еврейская община произвела поминальную молитву, кадиш²³, о чем папа впоследствии написал в своей новелле²⁴. После этого его мать официально стала вдовой. Община нашла ей мужа, порядочного человека, Моисея Яковлевича Абольникова, сов-служащего – железнодорожника. Папа окончил школу-семилетку. Отчим получил назначение на работу, и семья уехала из Глухова, сопровождая его по маршруту

¹⁸ Стефкин Д. Физика и лирика Иосифа Шкловского [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://jewish.ru/ru/people/science/1067/> (дата звернення 02.11.2017 р.). – Назва з екрана.

¹⁹ Рабин (рос. раввин) – духовний лідер єврейської громади, керівник іудейської общини, її духовний наставник.

²⁰ Хедер (їдиш *хейдер* – «кімната») – єврейська релігійна початкова школа.

²¹ Тора – (івр. תורה – «закон», «учення») – у широкому сенсі сукупність іудейського традиційного релігійного закону.

²² Талмуд (староєвр. – вчення, наука) – великий кодекс релігійно-юридичних правил життя євреїв.

²³ Кадиш (арам. קדיש – «святій») – єврейська молитва, яка прославляє святість імені Бога і Його могутності; проявляється в намаганні до кінцевої покути і спасіння.

²⁴ Шкловский И. С. Эшелон (невыводимые рассказы) / И. С. Шкловский. – М.: Изд-во «Новости», 1991. – С. 48.

КВЖД²⁵, чем и определилась география дальнейших перемещений моего отца в юности. Он рано начал вносить свой вклад в семейный бюджет, работал на строительстве в Акмолинске²⁶, на БАМе²⁷, на Амуре. И постоянно учился, считал, что после 17 лет человек сам должен заниматься своим образованием, много читал, выписывал научно-популярные журналы, ориентиром был журнал «Всемирный следопыт». Он подготовился и поступил в Дальневосточный университет²⁸.

Через два года его отчима перевели на работу под Москву, дали комнату в коммуналке на станции Лосиноостровская по Ярославской железной дороге. В течение 20 лет Иосиф Самуилович будет часто и регулярно приезжать туда, к своей маме. Не имея никакого образования, была она женщиной здравомыслящей, обладавшей большим чувством юмора, неистощимым запасом всевозможных историй и прибауток и фанатично преданной детям. Они платили ей нежной любовью и постоянной заботой. В Лосинке папа всегда находил покой и родную обстановку детства. Там он написал и посвятил матери свою первую книгу – «Солнечная корона»²⁹. По словам папы, на выбор его профессии сильно повлиял лорд Чэдвик³⁰. Своим открытием нейтрона в 1935 году Нобелевский лауреат окончательно повернул научный интерес отца в сторону физики. Сдав экзамен по общей физике декану физического факультета МГУ профессору С. Э. Хайкину, папа поступил на 3-й курс этого факультета, который закончил в 1938 году по специальности «оптика». Став студентом университета, он поселился в Останкино, в Пушкинском Студгородке. В то время в

этом общежитии жили многие будущие известные ученые. Там он познакомился и с моей мамой, студенткой 1-го курса физфака.

Они поженились, и к моменту окончания папой университета родилась я, предоставив, таким образом, ему возможность свободного трудоустройства. По распределению отцу предстояло отправиться учителем средней школы в Сибирь, в Березовский район, по следам светлейшего князя Меншикова.

Перипетии поиска работы он описал в своей новелле «Наш советский раввин»³¹. Трудовую деятельность папа начал аспирантом в Государственном институте имени Штернберга (ГАИШ), на Красной Пресне. Они были очень разными, мои родители. Во многом взгляды их не сходились. Но, говорят, браки заключаются на небесах. Её робкий, прелестный облик, провинциальная старомодная интеллигентность и порядочность, абсолютная преданность, сопровождаемая восторженным обожанием, и его чисто библейское отношение к институту брака и семьи, ответственность и чувство долга с оттенком фатальной неизбежности событий скрепляли их союз почти полвека.

Отец был главой семьи в глубоком, первоначальном смысле этого слова: его постоянная помощь и поддержка распространялась не только на всех членов нашей семьи, но и на его брата, мать и отчима. Мелкие, повседневные заботы его не занимали, но ни одна серьезная проблема не ускользала от его внимания, он давал разумные, конкретные советы и указания. Его душа жила среди нас. А жизнь и разум он отдавал науке. В Останкине папа прожил почти 20 лет, включая годы, проведенные им в эвакуации в Ашхабаде и Свердловске.

²⁵ Китайсько-східна залізниця (рос. Китайско-Восточная Железная Дорога (КВЖД)) – колишня залізниця на північному сході Китаю (Маньчжурія). З'єднувала Читу і російський Далекій Схід.

²⁶ Акмолінськ (рос. Акмолинск) – обласний центр у Республіці Казахстан.

²⁷ Байкало-Амурська магістраль (БАМ) – залізниця в азійській частині РФ. Довжина 4 234 км (траса від Усть-Кута над р. Леною до Комсомольська-на-Амурі). Основна частина шляху збудована у 1974–1984 рр.

²⁸ Далекосхідний університет (зараз Далекосхідний федеральний університет) – федеральний університет, розташований у м. Владивосток.

²⁹ Шкловский И. С. Физика солнечной короны / И. С. Шкловский, 2-е изд., перераб. – М.: Госуд. изд-во физ.-мат. лит., 1962. – 516 с.

³⁰ Сер Джеймс Чедвик (англ. Sir James Chadwick) – англійський фізик, відомий за відкриття нейтрона і фотоядерної реакції, член Лондонського королівського товариства (1927 р.), лауреат Нобелівської премії з фізики (1935 р.).

³¹ Шкловский И. С. Эшелон (невыводимые рассказы) / И. С. Шкловский. – М.: Изд-во «Новости», 1991. – 224 с.

Вернувшись в 1943 году, он открыл дверь нашей комнаты своим ключом, который все эти годы хранил в качестве талисмана, и нашел всё в том же виде, как и оставил, уезжая из Москвы с университетским эшеленом в ноябре 1941 года. Через год возвратились из эвакуации в Горьковскую область и мы с мамой. Сразу после войны родился мой брат Евгений. Мы жили пятером. Хозяйство вела бабушка, мамина мама. Один угол в комнате занимала большая русская печь. В центре комнаты – погреб. Из обстановки помню мамино пианино, изъеденное шашелем, бархатный бабушкин диванчик, кажется, в стиле бидермейер, черную тарелку-репродуктор, карту на стене с флажками, отмечавшими линию фронта, и гордость бабушки – оранжевый шелковый абажур. Коммунальных удобств не было, да мы и не подозревали об их существовании. Воду носили из колонки. Вместо ванной и стиральной машины пользовались цинковым корытом, иногда ездили на трамвае в баню, часто со своими тазами – шаек на всех не хватало. Печку топили дровами, которые на лошади привозили с рынка, родители пилили их, потом папа колот, я складывала в поленницу.

Перед глазами – его мальчишеская фигура, без пальто, в барашковой кубанке, на ногах громадные валенки, оба на одну ногу. Длинный коридор, куда выходили двери 20 комнат, служил гостиной. Там, среди примусов, выставленных у каждой двери, прогуливались будущие физики, биологи, историки, обсуждали научные вопросы и жизнь, часто эзоповским языком – не будем забывать, какое было время. Занимались в библиотеке – деревянном двухэтажном доме неподалеку. Библиотека была хорошо укомплектована журналами и редкими книгами, иногда со штампом спецхрана. Гулять ходили в останкинский парк с шереметьевским дворцом, прудами, лодочной станцией, дубовой рощей и чудным деревянным летним театром, где крутили кино. Мы по много раз смотрели «Чапаева», «Броненосец Потемкин», «Дети капитана Гранта», трофейные киноленты, незабываемые фильмы эпохи итальянского неореализма. Пленка часто рвалась. Перед началом сеанса пела романсы под расстроенное пианино осипшая певица в облезлой горжетке.

На работу папа ездил на семнадцатом трамвае, ждать приходилось долго, переполненный, шел он до центра больше часа. В нем обычно папа обдумывал свои идеи, производил в уме сложные расчеты, потом их записывал почти без поправок и черновиков. Вообще, кабинетным ученым в буквальном смысле этого слова не могу его представить. Писал он как-то незаметно. Примостившись на краешке общего стола или в библиотеке, низко и косо наклонив голову, исписывал формулами, расчетами, рисунками поля газеты «Известия», рисовал мне на случайных листках иллюстрации к сказкам Андерсена, Киплинга, некоторые из них сохранились. Уже позднее заполнял экономно мелким почерком общие тетради, сразу с двух сторон. В останкинский период жизни он защитил кандидатскую и докторскую диссертации, его уважительно стали величать «доктором», он стал профессором, начал читать лекции по новой науке – радиоастрономии. Почти каждое лето он ездил в симеизскую обсерваторию³² в Крым, в 1947 году посетил Бразилию для наблюдения полного солнечного затмения. В Крым он и меня брал с собой. На всю жизнь остались воспоминания о нашей жизни там, в обсерватории на горе Кошка, что над Симеизом. Мы делили финский домик с семьей Соломона Борисовича Пикельнера³³. Вечерами ходили к ним пить чай, хозяйничал Соломон Борисович – быстрый, моложавый и седой. Папа рассказывал разные забавные истории, потом они долго сидели на крыльце, вели серьезные разговоры. Часто большой молодежной компанией гуляли звездными ночами вдоль севастопольского шоссе. Под несмолкаемый звон цикад пели, смеялись, читали стихи Павла Когана, Ярослава Смелякова, Михаила Светлова. Папа всегда был в центре. Его вулканическая энергия была через край. После работы нас возили на грузовике в город, на пляж. Мест для всех не хватало, молодые астрономы крутыми тропинками бежали вниз, и папа, конечно, с ними, на спор опережая грузовик, в котором чинно ехал астрономический бомонд.

Иногда директор обсерватории Григорий Абрамович Шайн приглашал сотрудников к себе домой слушать музыку. Играл на рояле Саша

³² Сімеїзька обсерваторія – частина Кримської астрофізичної обсерваторії (розташована біля гори Кішка, с. Сімеїз).

³³ Пикельнер С. Б. – радянський астрофізик, професор Московського державного університету.

Софроницький³⁴, а ми, діти, замирали під високим відкритим вікном, не смія порушити загальну атмосферу блаженства і гармонії. Сильне враження зробив на мене пулковський астроном Николай Александрович Козырев³⁵ – була в ньому вражаюча одержимість і незвичайна краса. Вспомінаю, як сиділи на розігрітій гальці сімейного пляжу ми з папою, Соломон Борисович з Ольгою Николаєвною і Емма Семеновна Бродська. Николай Александрович стояв перед нами, шурив на сонці яскраві очі і читав пушкінські вірші про те, як «час гонить коней». Він не знімав свого елегантного темного костюма. «Йому завжди холодно, – пояснив нам потім папа, – замерз там». Згодом багато років і я знала, де це – «там»³⁶.

Навсегда запам'ятовується папине повернення з Бразилії. Експедиція на пароплаві «Грибодов» тривала декілька місяців. Мені було 9 років, я чекала його, напевно, більше всіх – він обіцяв привезти мені попугая. Папа з'явився рано вранці в розкішному довгому пальто і шапці, як чарівник. Комната одразу наповнилася його сміхом, хтось вносив за ним валізи і коробки, сусіди застигли в дверях, а він – одразу до мене і каже: «Я привез, привез тобі попугайчика, як ти просила!», і розвертає велику мозаїчну картину з попугаєм, зроблену з крильєв бразильських бабочек. В 1955 році нам дали велику квартиру в Домі викладачів, недалеко від тільки що побудованого будівництва Московського університету і ГАИШ. Тепер на роботу можна було ходити пішки. Останкино ми покинули завжди. Больше половини його життя залишилося позаду. Почалася космічна ера. Впереді були нові плани, ідеї, книги, подорожі, люблячі учні, сумніви і розчарування.

Наш круг читання

З від'їздом з Останкіна і для мене почалася нова життя: новий дім, нова школа, нові друзі, університет. В школі мене вважали гуманітарієм. Степан Федорович Косов, вчитель по літературі, і вдома приходив радити подавати документи на філологічний або, на худий кінець, в ін.яз. Папа висловився коротко і твердо: «Фізика – королева наук, а ін.яз – інститут кваліфікованих невест». Ця перспектива ніколи не задовольняла, доля моя вирішилася і виявилася міцно пов'язаною з фізикою, з Дубною³⁷ і з Болгарією. Мисль же папи, що фізик може чудово знати і літературу, постійно підтверждалася його власним прикладом. А літературу він знав блискуче. Любопытним провінціальним хлопчиком «проглотив» і на всю життя запам'ятав прочитане. І справа не тільки в феноменальній пам'яті. Одарований ясним аналітичним і раціональним розумом, володів він і рідкою образною пам'яттю, наділяючи персонажів своїм конкретним представленням. Його малюнки це ілюструють. Образы літературних героїв покоряли його, він вживався в них, носив в собі, імітував їх, зменшуючи власної індивідуальності. Я знавала в ньому і лицаря Дон Кіхота, і аббата Жерома Куаньяра, і Сильвестра Бонара, і Фабриціо, і Очарованного странника, і навіть Акакія Акакієвича. К слову сказати, він не був ні книжним червем, ні колекціонером рідких видань.

Коллекціонував папа лише те мистецтво – власні відкритки з репродукціями картин – він же був художник. Почав він їх збирати ще до війни. Добре пам'ятаю велику коробку під взуттям, де він зберігав свої сокровища. Перебираючи папину відкритку, познайомилася я з

³⁴ Софроницький О. В. – астроном з Санкт-Петербурга, випускник (1948 р.) Державного Астрономічного Інституту імені П. К. Штернберга Московського Державного Університету. Син відомого піаніста і педагога, заслуженого діяча мистецтв РСФСР (1942 р.), лауреата Сталінської премії першого ступеня (1943 р.) В. В. Софроницького.

³⁵ Козырев М. О. – радянський астроном-астрофізик. Працював в Головні астрономічній обсерваторії СРСР (Пулково) та Ленінградському педагогічному інституті (нині – Російський державний педагогічний університет імені О. І. Герцена).

³⁶ 7 листопада 1936 р. М. О. Козырева було заарештовано, а 25 травня 1937 р. засуджено на 10 років позбавлення волі. У 1941 р., нібито за ворожу агітацію серед ув'язнених, засуджено повторно на 10 років позбавлення волі. 14 грудня 1946 р. за клопотанням колег-астрономів (Г. А. Шайна та ін.) звільнено умовно-достроково, як талановитого вченого, а 21 лютого 1958 р. повністю реабілітовано.

³⁷ м. Дубна, Московська обл., РФ. У м. Дубна знаходиться Об'єднаний інститут ядерних досліджень (ОІЯД) – міжнародний міжурядовий науковий центр, у якому до 2010 р. провідним науковим співробітником працювала А. Й. Шкловська.

мировими шедеврами задолго до посещения выставки картин Дрезденской галереи в Москве. Открытки пригодились и его брату, после войны поступившему в Ленинградскую Академию художеств. В письме к нему в Германию сразу после окончания войны папа на многих страницах подробно делится своими впечатлениями от посещения Музея восточных культур³⁸, профессионально вникая в технику и философию китайских свитков. Помню, как водил он меня не Волхонку в пушкинский музей, детально объясняя в Греческом дворике разницу между экспонатами, установленными там, и оригиналами, хотя тогда еще не видел Венеры Милосской, сразившей его впоследствии в Лувре.

Книги у нас появлялись обычно из библиотек или от знакомых, иногда в виде подарков, часто со смешными надписями. Они довольно беспорядочно соседствовали с бабушкиными книжками: переплетенными ею сочинениями из русской и зарубежной классики, напечатанными в приложениях к журналу «Нива» за 1911 и 1912 годы, и великолепно иллюстрированным однотомником Пушкина, выпущенным к столетию поэта и подаренным ей по окончании гимназии «за примерные успехи и благонравие». Тонкие, почти прозрачные пожелтевшие листы этой книги, заполненные очень мелкими буквами, которые я еще не умела складывать, переворачивала я осторожно, затаив дыхание, а папа, неузнаваемо перевоплощаясь, читал из нее сказки и «Руслана и Людмилу».

Многотомные старинные фолианты с золотыми обрезами и подписные издания наш дом не украшали. Книги выполняли свое главное назначение – их читали и перечитывали, очень часто папа сам мне их читал. В самом раннем детстве это были сказки Пушкина, Андерсена, Чуковского, Маршака, Киплинга, повести Гоголя, рассказы Сеттона-Томпсона, Марка Твена, Джека Лондона. И очень «заботился о том, какой у дочки тайный том дремал до утра под подушкой». Это он увлек меня романтикой героев Александра Грина, Леонида Борисова, Константина Паустовского и водителей фрегатов, описанных Николаем Чуковским. Любимый из них – Дюмон Дюрвиль. Его трагический конец, поведавший Маргерит Юрсенар, я переживала уже

одна, без папы. Он открыл мне мир благородных героев Стендаля, Гюго, Дюма.

Прерывая мое запойное детское чтение, требовал пересказать ему в одной единственной фразе содержание всех четырех зеленых томов «Графа Монте Кристо». Тогда в Крыму, в Симеизской обсерватории на Кошке, у молодых астрономов, кроме обычных их подначек и розыгрышей, в ходу был своеобразный стиль вести разговор, употребляя в основном цитаты из романов Ильфа и Петрова. В те времена это занятие было небезопасным, являясь тестом не только на интеллигентность, но и на принадлежность к «своим». К незабываемым крымским впечатлениям относятся и блестящие папины импровизации на тему о возможной современной судьбе литературных героев. Помню инквизиторский блеск его глаз за стеклами простых круглых очков, когда он был неудовлетворен (увы – слишком часто!) моими ответами на вопросы из придуманных им же литературных викторин, по типу КВН³⁹.

Кем он был? Астрономом, физиком, художником, писателем, психологом? – Да. А еще и артистом. Нет, не актером немого кино, как иронично и грустно называл он себя сам, считая, что компьютеризация и технизация практически сводят на нет индивидуальность в науке. Он имел в виду судьбу Чарли Чаплина и его последние фильмы. Читал папа великолепно, завораживающе. Резкий его голос со множеством обертонов и неожиданных интонаций захватывал и увлекал не только меня и не только в подходящих для актера помещениях. Вот в памяти всплывает купе поезда Москва – Симферополь, где на разъезде перед станцией Синельниково читает он «Сон Попова» А. К. Толстого перед заходящейся от смеха тучной дамой, женой ответственного работника, проводницей с черной бархатной розой на груди и мной, двенадцатилетней. Или он, стоя в центре комнаты в позе Маяковского, откинув назад голову и картинно расставив ноги, декламирует «Облако в штанах». Восторженные слушатели – это мы с мамой, ее подруга Лидия Федоровна и Павел Иванович Бакулин, начальник «Службы точного времени». Или у нашего кунцевского дома в ответ на слова мамы, что тут поблизости жил Эдуард Багрицкий, папа вдруг

³⁸ Державний музей мистецтв народів Сходу, м. Москва.

³⁹ Клуб веселих і кмітливих (рос. КВН)

делает растерянное лицо и сходу начинает читать его «Балладу о партбилете», испуганными жестами показывая, где этот билет хранился.

Ожидание момента наступления Нового Года не обходилось без чтения вслух, в тему, рассказов Гоголя, Чехова, Аверченко, Зощенко. С наездами в родительский дом связаны и мои литературные открытия, принимаемые как подарки. Папа буквально с порога спешил обрадовать находкой, прочитать ее тут же, внимательно следя за моей реакцией. Так и слышу таинственное начало: «...Дул сильный ветер в Таганроге...», – это он дарит нам «Штруфиана» Давида Самойлова. Или: «... В белом плаще с кровавым подбоем...». В тот раз я так и не успела узнать ни о вечном раскаянии прокуратора, ни о судьбе Мастера – никак нельзя было упустить последний поезд в Дубну. Чтение было прервано, журнал «Москва», где роман напечатали, утром надо было вернуть. Я восприняла это, как трагедию. Едва успев на поезд, столкнулась я у вагона с почтовым служителем, продававшим газеты и журналы. Вожделенный номер журнала «Москва» он держал в руке. Все стало предельно ясно: Бог явил чудо – Он существует! Особая тема наших чтений – самиздат, это уникальное порождение советской идеологии и культуры. Какие горизонты, сколько истин и заблуждений открылось вдруг, как повернулась сразу вся система координат в пространстве, где я жила и думала, что счастлива и безмятежна.

Сейчас, спустя десятилетия, понимаешь, что не последней причиной такого экстаза было состояние почти мистического, притягательного ужаса идти по краю пропасти. Мой отец не принадлежал к активным диссидентам. Он жадно интересовался жизнью и в условиях тотального прессы извлекал сведения о происходящем из собственных внимательных наблюдений и самых неожиданных, часто труднодоступных источников. Резко отрицательно реагируя на многие явления нашей реальности, он совершил много добрых дел и мужественных поступков, руководствуясь собственным представлением о порядочности. По-научному глубоко и тщательно анализируя и сопоставляя факты и мнения, он критично относился ко многим проявлениям власти, политики и советской действительности. При этом был он, однако, сам ее порождением – советским человеком, патриотом. Так, он твердо и бесповоротно отверг

весьма привлекательное предложение переехать жить и работать в Израиль.

Вернемся к нашему кругу чтения. Вкус моего наставника я считала безупречным, хотя его оценки часто не совпадали с общепринятыми. Так, он очень любил рассказы Антона Чехонте, а пьесы Чехова воспринимал без восторга, обожал Анатоля Франса и издевался над моими «эстетическими пристрастиями» к Вирджинии Вульф, Марселю Прусту, Джойсу, Кэрроллу. Физиологически чужда была ему индийская культура, трагедии божественных греков оставляли его равнодушным, к Шекспиру (за исключением «Сонетов») относился без пиетета, считал, что у Льва Толстого нет чувства юмора, подозревал в Чехове скрытого антисемита, ну и много чего еще. Были у него расхождения в оценке писателей и с профессионалами-критиками: Н. Эйдельманом, Ю. Карякиным, Б. Сарновым и другими гостями Дома творчества в любимой Малеевке. Трудно ему было скрывать свои чувства и оценки даже по отношению к литературным персонажам, что приводило зачастую к конфликтам.

Однажды он пригласил меня поехать с ним в Ленинград. Был он там по поводу защиты рецензируемой им докторской диссертации и проводил дни среди пулковских астрономов, а я честно двигалась «по навигатору», составленному им для меня и включавшему все памятные места действия героев романов Достоевского. Клочок бумаги с этими адресами храню я и сейчас, как священную реликвию. До сих пор не могу простить себе, что отправилась тогда со своими друзьями Кунике на нашумевший товстоноговский спектакль «Смерть Тарелкина», оставив папу одного в роскошной академической квартире на улице Халтурина. Мы так славно гостевали там, и он никак не хотел отпускать нас в театр, предлагая всю пьесу Сухово-Кобылина самому перед нами сыграть, наизусть. Тогда думала, что впереди еще много лет. Оказалось – меньше года.

Он ушел из жизни 3 марта 1985 года. Последние слова, услышанные от него, были пушкинские: «Я знаю, век уж мой отмерен...». Какая была первая, прочитанная им книжка? Не успела спросить. А вот последняя – знаю. Взял он с собой в больницу «Мост Людовика Святого» Торнтон Уайлдера. И думаю, теперь знаю, почему...

References

- Galynskaya I. M. I. Shklovskij: Razum. Zhizn'. Vseleennaya / I. M. Galynskaya. – M.: TOO “Yanus”, 1996. – 432 s.
- Hrudynin B. O. Josyp Shklovs'kyj: do 100-richchia vid dnia narodzhennia vchenoho / B. O. Hrudynin // Naukovyj chasopys natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Serii 3. Fyzyka i matematyka u vyschij i serednij shkoli. – Vypusk 16: zbirnyk naukovykh prats'. – Kyiv: Vyd-vo NPU imeni M. P. Drahomanova, 2015. – S. 10–17.
- Kurok O. I. Josyp Shklovs'kyj : zhyttia kosmichnoho masshtabu / O. I. Kurok, B. O. Hrudynin, M. M. Chasnyts'kyj. – Sumy: Vydavnycho-vyrobnyche pidpriemstvo “Mriia”, 2016. – 76 s.
- Chasnyts'kyj M. M. Ternystyj shliakh do svitovoi slavy / M. M. Chasnyts'kyj // Siverschyna v istorii Ukrainy (materialy s'omoi naukovy-praktychnoi konferentsii). – Sumy: Vydavnychyj budynok “Ellada”, 2008. – S. 182–186.
- Shklovskij I. S. Vseleennaya. Zhizn'. Razum / pod red. V. G. Surdina, N. S. Kardasheva i L. M. Gindilisa. – 7-e izd., dop. – M.: Zhurnal “E'kologiya i zhizn'”, 2006. – 312 s.
- Shklovskij I. S. Iz istorii razvitiya radioastronomii v SSSR / I. S. Shklovskij. Seriya: Kosmonavtika. Astronomiya. – M.: Izd-vo “Znanie”, 1982. – 63 s.
- Shklovskij I. S. E'shelon (nevydumannye rasskazy) / I. S. Shklovskij. – M.: Izd-vo “Novosti”, 1991. – 224 s.

Олег Бажан(м. Київ), Вадим Золотарьов (м. Харків)

Мішень чи випадкова жертва «Великого терору» (Валентин Шумов (Хавін))

У статті на основі маловідомих архівних документів робиться спроба відтворити біографію та діяльність в органах ВЧК-ДПУ-НКВС Валентина Сергійовича Шумова.

Ключові слова: Валентин Сергійович Шумов радянські спецслужби, «Великий терор», Чернігівська область.

Oleh Bazhan, Vadim Zolotarov

Target or Accidental Victim of "Great Terror"? (Valentin Shumov (Khavin))

The mass repressions that took place in the second half of the 1930-ies for strengthening the political regime affected all, without any exception, the social strata and ethnic groups that lived in the country of the Soviets. "Former kulaks", "members of anti-Soviet parties", "participants of insurgent organizations, fascist terrorist and espionage-sabotage counter-revolutionary formations", persons conducting "anti-Soviet activities" were doomed to be arrested. Numerous leading figures of the party, Soviet, economic bodies, representatives of the command-political staff of the Red Army and even the executors of the "great terror" - members of the NKVD bodies were caught under the power of the Stalinist punitive machine. They received the standard set of accusations of those days of "Yezovshchina": betrayal to the Motherland, sabotage, espionage. However, among 1231 repressed employees of the NKVD of the Ukrainian SSR in 1937-1938, a significant proportion belongs to the so-called "violators of socialist legality", who were prosecuted for unlawful arrests, torture of prisoners, falsification of cases, etc. (Article 206 of the Criminal Code of the Ukrainian SSR). In the course of studying the life of the NKVD employees, who were convicted solely of "violating socialist legality," the authors of this article came across a criminal case of the former chief of the NKVD Cherkasy district department Yefim Naumovich Khavin, more famous in the Cheka circles as Valentyn Serhiyovych Shumov. A single case when an employee of the state security agency was "exposed in operational inactivity", was accused of "collapse of operational work", but was convicted of violating socialist legality.

On unknown and little-known documents there was made an attempt in the article to find out whether V. Shumov (Khavin) was a conscious "saboteur" of mass repressions of 1937-1938, or was he the victim of his own official negligence.

Key words: Valentyn Serhiyovych Shumov, Soviet security services, "Great Terror", Chernihiv region.

Oleh Bazhan, Vadim Zolotarov

Мишень или случайная жертва «Большого террора» (Валентин Шумов (Хавин))

В статье на основании малоизвестных документов предпринята воссоздать биографии деятельности в органах ВЧК-ГПУ-НКВД Валентина Сергеевича Шумова.

Ключевые слова: Валентин Сергеевич Шумов, советские спецслужбы, «Большой террор», Черниговская область.

Масові репресії, які здійснювалися в другій половині 1930-х років за для зміцнення політичного режиму, торкнулися всіх без виключення соціальних верств та етнічних груп, які проживали в країні Рад. Арешту підлягали «колишні куркулі», «члени антирадянських партій», «учасники повстанських організацій, фашистських терористичних і шпигунсько-диверсійних контрреволюційних формувань», особи, що ведуть «антирадянську діяльність». Під каток сталінської каральної машини потрапили численні керівні кадри партійних, радянських, господарських органів, представники командно-політичного складу Червоної Армії та навіть виконавці «великого терору» – співробітники органів НКВС. Останні отримували звичайний за часів «ежовщини» набір звинувачень: зрада Батьківщині, шкідництво, шпигунство. Проте серед 1231 репресованих співробітників НКВС УРСР в 1937–1938 роках¹ значна частка належить так званим «порушникам соціалістичної законності», які притягувалися до кримінальної відповідальності за незаконні арешти, катування в'язнів, фальсифікацію справ тощо (ст. 206 КК УРСР). У ході вивчення життєвого шляху співробітників НКВС, засуджених виключно за «порушення соціалістичної законності» автори даної статті натрапили на кримінальну справу колишнього начальника Черкаського райвідділу НКВС Юхима Наумовича Хавіна, більш відомого у чекістських колах як Валентин Сергійович Шумов. Поодинокий випадок коли співробітника органів держбезпеки було «викрито в оперативній бездіяльності», звинувачено у «розвалі оперативної роботи», проте засуджено за порушення соціалістичної законності.

У статті на основі невідомих та маловідомих документів робиться спроба з'ясувати чи був В. Шумов (Хавін) свідомим «саботажником» масових репресій 1937–1938 років чи став жертвою власного службового недбальства.

Народився Юхим Хавін у липні 1895 року у передмісті Гомеля – містечку Нова Беліца у багатодітній єврейській родині. Батько – Хавін Наум Ізраїлевич служив постачальником у конторі Київського округу шляхів сполучень, десят-

ником на гідротехнічних роботах, а мати – Хавіна Ганна Євсівна перебрала на себе функції домогосподарки та виховувала 5-х дітей – Юхима, Соломона, Маню, Ольгу, Дору. Відразу після народження Юхима сім'я переїздить до селища Лоева – волосного центру Річицького повіту Мінської губернії. Освіту

В. Шумов (Хавін)

юнак здобував самотужки: «Учиться я начал с 5 лет в еврейском хедере и через год меня обучали русскому языку /по чайной ложке/. Учебных заведений я не посещал в следствии недостаточности средств у родителей и существовавших для лиц еврейского населения ограничений, благодаря которым не однократно попутки кончались неудачей. Таким образом и проходил на дому предметы гимназического курса руководствуясь указанными сверстников, посещавших учебное заведение, читал книги из общей библиотеки, правда без всякой системы. Когда же я начал заниматься самостоятельным трудом, совершенно прекратил самообразование, ограничиваясь лишь чтением книг в свободное время»². Тож не дивно, що в численних службових опитувальниках у графі «освіта» Юхим Хавін відповідав лаконічно – «ніякого», «самоук» або зазначав: «в учбових закладах не навчався». Варто зауважити, що основною своєю професією Ю.Хавін вважав «діловодство», яке стало його основним засобом існування з 1911 року коли у шістнадцятирічному віці переїздить до Катеринослава і влаштується помічником бухгалтера в одному із місцевих технічних підприємств.

Удосконаленню професійних знань та навичок бухгалтера у губернському місті Юхиму завадив арешт у 1914 році. Його було затримано поліцією «за підозрою у партійній приналежності», проте за відсутності доказів звільнено. Мабуть Юхиму вдалося переконати жандармів, що у нього на той час не було «чітко вираженого погляду на партію», втім якою саме не вказує³

¹ Богунов С. Чистки чекістських кадрів в Україні в період «ежовщини» // Україна в добу « Великого терору» / авт.-упоряд. Ю.Шаповал [т аін.]. – К.: Либідь, 2009. – С 39.

² ГДА СБУ (м. Чернігів), особова спр. №1811, т. 1, арк. 38.

³ Там само.

(пізніше, у березні 1938 року, Ю. Хавін під час допиту наважиться більш детально розповісти слідчому НКВС про обставини арешту на Катеринославщині: «В 1914 году я будучи в м-ке Гуляйполе служил на лесном складе. В то время я, в числе других лиц, фамилий которых не помню, был арестован местной полицией по подозрению в требовании денег от местного купца от имени анархистов, о чем я узнал позже, содержался под стражей около 12 месяцев, после чего был освобожден со всей группой». В то время я о анархистах и понятия не имел»⁴).

Розмов про свої політичні уподобання у молодому віці Ю. Н. Хавін волів уникати. Суперечлива інформація про причетність до анархічного осередку у Катеринославі у службових документах Хавіна неодноразово ставала предметом спецперевірки радянських органів держбезпеки. Так, у жовтні 1937 року старший інспектор відділу кадрів Управління НКВС по Чернігівській області Василь Юхимович Желай звернув увагу на розходження у поданні відомостей Ю. Хавіним про участь в анархістському русі: «В автобиографии (дата отсутствует) т. Шумов указывает, что в 1917 году, будучи в г. Днепропетровске, около двух недель состоял в Федерации анархистов-коммунистов. В заполненном им же послужном списке 25/ХІІ 1930 года указывает, что в указанной партии был непродолжительное время. В спецанкете от 27/ІV-35 года указывает, что в 1917 году, находясь в старой армии в г. Днепропетровске, посещал непродолжительное время клуб анархистов, не состоя фактически в организации»⁵.

Після інциденту з царською поліцією Юхим повернувся до міста Лоева, де влаштувався прикажчиком на лісопромисловому підприємстві. У серпні 1915 р. був призваний до армії та служив до свого поранення у червні 1916 р. рядовим у 34-му піхотному Севському полку. Після одужання у вересні 1916 р. був знову призваний на службу рядовим до 96-го запасного піхотного полку, але вже наступного місяця дезертував і перебував у підпіллі до Лютневої революції. Лише у квітні 1917 р. Шумов з'явився до Гомельського етапного пункту і був відправлений до Катеринослава та зарахований рядовим до

371-го запасного піхотного полку, а згодом вирушив на фронт до Галичини у 13-й піхотний Білозірський полк. У серпні захворів і був відправлений на лікування спочатку до Києва, потім до Куряжу, Курська, Воронежа.

Після більшовицького перевороту у Петрограді в жовтні 1917 року виїхав з Воронежа до Лоева у місячну відпустку, де і перебував до моменту чергової мобілізації. В рідному місті він відразу поринув у вир революційної боротьби. У лютому 1918 р. вступив до РСДРП(б), був одним з організаторів волосного більшовицького комітету та членом продовольчої управи. У березні 1918 р. Лоїв захопили німецькі війська, а згодом містечко увійшло до складу Української держави. За спробу проведення профспілкових зборів Ю. Шумов був заарештований співробітниками Департаменту Міністерства внутрішніх справ Української Держави, днів за десять був звільнений та втік спочатку до Гомеля та Коротиців, де працював на приватних лісових підприємствах, потім до Новозибкова та Клишів, марно намагаючись пробратися до більшовицької Росії⁶.

Під час розгортання антигетьманського повстання у грудні 1918 р. Ю. Шумов повертається до Лоева, де керує комуністичним осередком (грудень 1918 р. – березень 1919 р.), опікується позашкільною освітою при повітовому відділі народної освіти (липень – жовтень 1919 р.) у місті Річиця. По партмобілізації направлений до Червоної Армії – воєнкомом батальйону 417 стрілецького полку (жовтень 1919 р. – лютий 1920 р.), який вів активні бої зі Збройними Силами Півдня Росії північніше Києва, а згодом з польськими військами. З лютого 1920 р. – курсант командної школи 12-ї армії РСЧА у місті Ніжині проте вже в травні 1920 року полишив навчання у зв'язку з хворобою на тиф.

Кар'єру у радянських органах державної безпеки Юхим Наумович Хавін розпочав 5 липня 1920 року у якості діловода (діловоди в особливих відділах і надзвичайних комісіях мали вести всю поточну переписку, розподіляти роботу по підрозділам, видавати різноманітні довідки та відповідати за своєчасне виконання документів⁷) при військовому контрольно-пропускному пункті

⁴ ГДА СБУ (м. Чернігів), особова спр. №1811, т. 1., арк. 32 зв

⁵ Там само, арк. 54.

⁶ ГДА СБУ, Чернігів, спр. 1811, т.1, арк. 6 зв, 37.

⁷ ВЧК.1917–1922. Энциклопедия / Авт.-сост. А.М.Плеханов, А.А.Плеханов. – М.: Вече, 2013. – С.139.

Дніпровського відділку Особливого відділу Південно-Західного фронту РСЧА під псевдонімом – Валентин Сергійович Шумов (у партійних документах члена ВКП(б) з лютого 1918 р. до 1936 р. він проходив як Валентин Сергійович Шумов (Хавін), а партійний квиток нового зразка у 1935 р. він отримав на справжнє ім'я Юхима Наумовича Хавіна, після чого марно клопотав перед керівництвом НКВС про повернення справжнього прізвища, ім'я та по-батькові в чекістські документи⁸).

Після розформування військово-контрольного пункту Особливого відділу Південно-Західного фронту у листопаді 1920 року В.Шумова (Хавіна) було відкомандировано до Центрального управління надзвичайними комісіями України по боротьбі з контрреволюцією та саботажем (ЦУП-ЧРЕЗКОМ), де він обійняв посаду військового слідчого. У грудні 1920 року за наказом ЦУП-ЧРЕЗКОМА В. Шумова (Хавіна) було направлено у відрядження до Кам'янець-Подільська з метою виявлення цінностей та архівів Директорії УНР, які частково були вилучені та доправлені до Харкова. Після повернення з відрядження у березні 1921 року Шумов (Хавін) від'їздить до Запоріжжя щоб посісти посаду заступника начальника відділу по боротьбі з бандитизмом Запорізької губернської надзвичайної комісії. Серед своїх нових колег зустрів свою майбутню дружину – шифрувальницю Запорізької губ. ЧК Ганну Наумівну Глаз⁹ (рідні брати Г.Н. Глаз – Лев і Зіновій теж служили в Запорізькій губ. ЧК¹⁰), з якою побралися 27 травня 1921 року.

Головні зусилля В. Шумова (Хавіна) та його підлеглих на той час були націлені на боротьбу з Революційною повстанською армією України (махновці). У якості голови надзвичайної трійки по ліквідації бандитизму та вилучення зброї у «антирадянського елемента» В. Шумов (Хавін) упродовж весни–літа 1921 року об'їздив всі куточки Запорізької губернії. Результати плідної роботи В. Шумова (Хавіна) з ліквідації махновського руху на Запоріжжі знайшли відобра-

ження на сторінках друкованого органу Істпарту ЦК КП(б)У – журналу «Летопись революции»¹¹. У лютому 1922 року його призначили виконуючим обов'язки начальника Інформаційно-агентурного відділку Запорізького губ відділу ДПУ.

У березні 1922 році В. Шумова (Хавіна) було переведено до Запорізького губернського управління карного розшуку. Нове призначення, ймовірно, було пов'язане у першу чергу з тим, що в Запорізькому карному розшуку на початку 1920-х років були «майже повністю відсутні доповідні у справі розшуку особи...»¹². Не важко передбачити, що в новій структурі В. Шумов (Хавін) мав так само широко застосовувати набуті у ЦУПНАДКОМІ – ВУЧК навички та вміння оперативного співробітника, які стосувалися розбудови розгалуженої агентурно-інформаційної мережі, провадження за завданням НКВС розробок та дізнання щодо злочинів загальнодержавного значення, а також посадових злочинів, учинених працівниками міліції та розшуку. Діяльність В. Шумова (Хавіна) на посаді начальника Запорізького губрозшуку була гідно пошанована партійно-радянським керівництвом губернії. Постановою президії Запорізького губвиконкому від 3 листопада 1922 року його було нагороджено срібним годинником з надписом «за старанну службу в пам'ять п'ятиріччя існування Міліції»¹³. В органах робітничо-селянської радянської міліції В.Шумов (Хавін) пропрацював до лютого 1924 року. Після дворічної перерви він повертається на роботу у структури Державного політичного управління УСРР. З лютого 1924 р. по вересень 1925 р. обіймає посаду уповноваженого активної групи Запорізького окружного відділу ДПУ УСРР. З серпня 1925 р. по грудень 1928 р. – начальник секретно-оперативного відділу Мелітопольського окружного відділу ДПУ УСРР. Незважаючи на «перебої в оперативній роботі по насадженню секретного інформування по політичним партіям, інтелігенції, шпигунству»¹⁴, В. Шумова

⁸ ГДА СБУ (м.Чернігів), особова справа № 1811, т. 2, арк. 24.

⁹ Там само, т. 1, арк. 4 зв. – 5.

¹⁰ Там само, арк. 6 зв.

¹¹ Там само, т. 2, арк.17

¹² Літопис Запорізької міліції. Режим доступу: http://www.veteranovd.zp.ua/2012/01/blog-post_7777.html

¹³ ГДА СБУ (м. Чернігів), особова справа № 1811, т. 1, арк. 59.

¹⁴ Там само, арк. 82.

(Хавіна) з нагоди Х-річчя органів ЧК-ДПУ Колегією ДПУ УСРР було нагороджено зброєю революції – пістолетом «Маузер», а Мелітопольським окрвиконкомом – револьвером системи «Браунінг»¹⁵.

3 грудня 1928 року службу в органах держбезпеки В.Шумов (Хавін) продовжить у Полтаві на посаді начальника секретно-оперативного відділку Полтавського окружного відділу ДПУ. Проте інтегровані показники агентурно-оперативної роботи чекіста Шумова (Хавіна) (розробка справи «СВУ», троцькістської групи у Полтаві, виселення куркульського елементу, ліквідація численних «волинки» на селі та ін.) не надто влаштували начальника Полтавського окрвідділу ДПУ Юліана Гнатовича Бржезовського (1898–1937), який під час атестування у березні-квітні 1930 року свого підлеглого зауважив: «К практической работе Отделения относится поверхностно, недостаточно вникает в мелочи... В работе медлителен, страдает «опаздыванием» от современных темпов и требований в работе, в следствии чего и нуждается в систематическом и повседневном подталивании... Имел место случай проявления нерешительности при ликвидации «волинки» в с. Сомовка, где являлся ответственным руководителем оперативной группы и вооруженного отряда. По складу ума наблюдается недостаточная подвижность, инициатива и энергия посредственны»¹⁶.

У серпні 1930 року В. Шумов (Хавін) приймає справи і посаду начальника секретно-оперативного відділку Волинського окружного відділу ДПУ. Проте осісти у місті Житомирі на тривалий час Шумову (Хавіну) не судилося. Внаслідок проведення у середині вересня 1930 року чергової адміністративно-територіальної реформи¹⁷ він опинився у кріслі начальника Ніжинського райвідділу ДПУ та зосередився на втіленні у життя настанов ДПУ УСРР у зв'язку з проведенням насильницької колективізації селянських господарств: «вживати рішучі і швидкі

заходи репресій проти куркулів, які організують терористичні напади на радпартпрацівників та інші контрреволюційні виступи».

У листопаді 1932 року Шумов (Хавін) переїздить до Черкас щоб здійснювати керівництво особливим відділом 58 стрілецької дивізії РСЧА та районним відділом ДПУ. Методами стимулювання В. Шумова (Хавіна) на новій посаді було нагородження його Колегією ДПУ «бойовою зброєю» з нагоди XV-річчя ЧК-ДПУ (1932 р.) та почесним знаком ВУЧК-ГПУ «за долготелю и плодотворную работу в деле борьбы с контрреволюцией и бандитизмом» в честь ознаменування XVI-річчя існування радянських спецслужб (1933 р.)¹⁸. Судячи з висновків атестаційної комісії за травень 1935 року, Шумов (Хавін) не зумів за два з половиною роки у повній мірі продемонструвати власні знання і здібності, ділові якості досвідченого чекіста відповідно до статусу займаної посади: «Политически развит, над собой работает, активно участвует в партийно-общественной жизни района, в морально-бытовом отношении выдержан... В 1934 году объявлен выговор за израсходование денег не по назначению и в 1935 г. строгий выговор за допущение незаконного распределения вещей отобранных при обыске. Часто выпивает... В прошлом работник СО (секретного відділку – авт.) и работу СПО (секретно-політичного відділу) хорошо знает, тем не менее работа СПО в Черкасах находится в прорывном состоянии. Новой агентуры не приобретено, за последний год заслуживающих внимания разработок по линии СПО не заведено, в неудовлетворительном состоянии обслуживание УКР (укріпленого району – авт.). общественности и ВУЗов. До последнего времени ни какой эффективной работы, как по армии, так и по территории по линии ОО (особливого відділу – авт.) не было, вследствие того, что не была проведена работа по перестройке агентурной работы. После вмешательства Облуправления, за последний

¹⁵ ГДА СБУ (м. Чернігів), особова справа №1811, т. 1, арк. 92.

¹⁶ Там само, арк. 80.

¹⁷ Згідно постанови ВУЦВК та Раднаркому УСРР від 15 вересня 1930 року «Про ліквідацію округ і перехід на двоступеневу систему управління» округи в Україні скасовувалися. Уся територія республіки розподілялася на 503 адміністративних одиниці: 484 райони, 18 містреспубліканського підпорядкування і АМСРР (до якої входили 11 районів).

¹⁸ ГДА СБУ (м. Чернігів), особова справа №1811, т. 1, арк. 18, 93.

отрезок времени по армии возникли незначительные разработки на красноармейский состав, кои следствием были ликвидированы успешно, однако армейская работа и на сей день стоит на низком уровне. По территории, Облуправлением была распущена почти вся сеть. За последние недели имеются единичные удачные вербовки и заведено агентурное дело к.-р. закордонного характера «ЭМИССАР». Выявлен и взят на учетный к.-р. элемент. После совещания в Облуправлении начал подтягиваться»¹⁹.

Ведучи чекістську роботу в Черкаському районі Київської області, Шумов (Хавін) одночасно докладав старань для успішної діяльності в регіоні відомчої організації – пролетарського спортивного товариства «Динамо». Будучи головою районного осередку ПСТ «Динамо» він опікувався спорудженням у Черкасах наприкінці 1933 року крижаного майданчика, а в першій половині 1934 року будівництвом стадіону «Динамо». Як з'ясувалося під час проведення службового розслідування у липні 1935 року «С целью взыскания необходимых средств от гос. и хозорганизаций / от Горсовета – 1000 руб. махорочной фабрики – 1000 руб./ и кроме того, СТОЛЯР (секретар ПСТ «Динамо» – авт.) по предложению Шумова, договорившись с директором цирка и местного театра, производил сборы денег от постановки спектакля в пользу «Динамо». Сборы от этих постановок составили сумму в 3.456 руб. Наряду с этим проверка 16.X 34 г. финдеятельности указанного О-ва установлено было полное отсутствие элементарных правил учета денежных средств, результатом чего явилось запутанность и недостача 724 руб., которую СТОЛЯР, ведавший денежную отчетность покрывл». За незаконний збір грошей з державних та господарських організа-

цій та поганим контролем за веденням фінансової звітності начальнику Черкаського райвідділу НКВС було оголошено сувору догану з попередженням²⁰.

2 грудня 1935 р. В.Шумов (Хавін) був відраджений у розпорядження НКВС СРСР для проходження курсів вищого керівного складу²¹. Під час навчання, йому було присвоєно спецзвання – старший лейтенант державної безпеки²². У поданні вказувалися найвизначніші заслуги чекіста – ліквідація бандитизму на Запоріжжі, участь у слідстві по справі «Спілки визволення України», викриття троцькістської групи в Полтаві²³. На початку 1937 р. Шумов (Хавін) повернувся в Україну і 26 січня був зарахований до резерву призначень НКВС УРСР. У центральному апараті з працевлаштуванням В. Шумова (Хавіна) «тягнули» понад 2 місяці і лише 7 квітня 1937 р. призначили начальником Прилуцького райвідділу НКВС Чернігівської області²⁴. Таким чином, річне навчання на курсах підвищення кваліфікації ніяк не вплинуло на кар'єрне зростання Шумова (Хавіна) – він знову опинився «у глибокій провінції». Можливо підвищенню по службі завадив його «недовгий роман з анархо-комуністами»? Проте відомі факти коли ряд колишніх анархістів обіймали керівні посади в ОДПУ – НКВС. Це, насамперед, Єфим Георгійович Євдокимов (1891–1940) – анархіст-синдикаліст у 1911–1918 рр., який очолював повпредства ДПУ по Правобережній Україні, Північно-Кавказькому краю, Середній Азії та просунувся до посад 1-го секретаря Північнокавказького крайкому, а згодом Ростовського обкому ВКП(б)²⁵, а також майор державної безпеки Яків Зальманович Камінський (1891 – ?) – анархіст у 1911–1919 рр., який у 1934–1937 рр. був заступником УНКВС по Харківській області, а потім обіймав посаду заступника начальника

¹⁹ Там само, арк. 74–75.

²⁰ Там само, т. 2, арк. 13

²¹ Там само, т. 1, арк. 13 зв.

²² Архів Головного Управління внутрішніх справ у Харківській області (далі – А ГУ УВС ХО). Колекція документів. Наказ НКВС СРСР № 81 від 9 лютого 1936 р.

²³ ГДА СБУ, (м.Чернігів), особова справа № 1811, т. 1, арк. 68.

²⁴ Таам само, арк. 13 зв.

²⁵ Докладніше про Є.Г.Євдокимова див.: *Золотарьов В.А., Шаповал Ю.І.* Кар'єра ката // Розбудова держави. – 1995. – № 1. – С. 27–36; *Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А.* ЧК – ГПУ – НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997. – С. 79–116; *Тумишис М., Папчинский А.* 1937. Большая чистка. НКВД против ЧК. – М.: Яуза:Эксмо, 2009. – С. 140 – 273.

УРСМ НКВС УРСР²⁶. Якби там не було, але в документах особової справи В. Шумова (Хавіна), починаючи з 1937 р. стало акцентуватися на його анархістському минулому.

Прибуття Шумова (Хавіна) на Чернігівщину співпало з початком «Великого терору». Рішення вищого партійного та радянського керівництва СРСР про проведення операції проти куркульських і кримінальних елементів не лише сприяло розгортанню масових політичних репресій 1937–1938 рр., але й привело до перебудови оперативної діяльності та організаційної структури каральних органів, оскільки існуюча на той час система функціонування НКВС не дозволяла чекістам чітко та своєчасно виконати поставленні перед ними завдання по знищенню «ворогів народу». Оскільки «куркульська операція» проводилася в основному проти сільських мешканців, то її «відповідальними виконавцями» мали стати, насамперед, співробітники районних відділів УНКВС. Але через об'єктивні причини самостійно провести операцію периферійні чекісти просто не могли. По-перше, штатний розклад районних відділів НКВС був маленьким – від 2 до 6 співробітників. По-друге, у 1937–1938 рр. у більшості райвідділів був істотний некомплект співробітників. По-третє, службові приміщення більшості райвідділів НКВС були непристосовані для проведення слідчої роботи, утримання великої кількості арештованих і виконання смертних вироків.

Тому для ефективного проведення «куркульської операції» були організовані так звані міжрайонні оперативні слідчі групи (МРОСГ), які ще часто називали міжрайонні оперативні слідчі групи. Вони працювали у кількох районах – так званому «кущі», базувалися в одному місті – цен-

трі «куща», самостійно проводили арешти та слідство, розстрілювали засуджених²⁷. В УНКВС Чернігівської області спочатку передбачалося 7 МРОСГ, які базувалися у Чернігові, Конотопі, Ніжині, Глухові, Прилуках, Ромнах, Городні²⁸, але згодом була організована Новгород-Сіверська МРСОГ та як окрема оперативна одиниця виділений Шосткінський райвідділ НКВС²⁹. Прилуцьку МРСОГ очолив В. Шумов (Хавін).

У звіті від 10 вересня 1937 р. начальник УНКВС по Чернігівській області капітан державної безпеки Марк Борисович Корнев (1900–1939) інформував наркома внутрішніх справ НКВС УРСР комісара державної безпеки 2-го рангу Ізраїля Мойсейовича Леплевського (1896–1938) про проведення операції по вилученню куркульського, кримінального елемента та арешт 1119 мешканців області. Заслугує на увагу інформація про те, що «в колгоспах Подищанської та Гніздищанської сільрад Прилуцького району після вилучення куркульського, кримінального та іншого контрреволюційного елемента, значно зміцнилася трудова дисципліна, колгоспники своєчасно стали виходити на роботу. Це сприяло тому, що колгоспи, в основному, завершують обмолот, сівбу та інші осінні роботи та ліквідували відставання, що мало місце раніше. В селах Подище та Гніздище після арештів колишніх учасників політ банди Рябченка, припинилися випадки крадіжок, хуліганства та інших кримінальних проявів»³⁰.

У доповідній записці М.Б. Корнева наводилася статистика про кількість засуджених обласною «трійкою» за період з 5 липня по 28 грудня 1937 р. та містилися конкретні дані про роботу Прилуцької МРСОГ³¹ (див. таблицю).

²⁶ Докладніше про Я.З. Камінського див.: *Золотарьов В.* Заручник системи Я. Камінський // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 286–304.

²⁷ *Золотарьов В.* Діяльність органів радянської держбезпеки зі здійснення «куркульської операції» у Харківській області (1937–1938 рр.) // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.–2007 – № 1. – С. 158–171; *Золотарьов В.А.* Особенности работы УНКВД по Харьковской области во время проведения массовой операции по приказу № 00447 // Сталинизм в советской провинции: 1937–1938 гг. Массовая операция на основе приказа № 00447 / сост. М. Юнге, Б. Бонвеч, Р. Биннер). – М.: РОССПЭН; Германский исторический институт в Москве, 2009.– С. 572 – 594.

²⁸ Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. / Упоряд. С. Кокін, М. Юнге. – К.: Вид-дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – Т.1. – С. 58.

²⁹ Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах. Чернігівська область / Упоряд. О.Б. Коваленко, Р.Ю. Подкур, О.В. Лисенко, О.І. Железна. – Кн. 1. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2008. – С. 568–569.

³⁰ Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. ... – Т. 1. – С. 406–407.

³¹ Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах. Чернігівська область/ Упоряд. О.Б. Коваленко, Р. Ю. Подкур, О.В.Лисенко, О.І. Железна. – Кн. 1. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2008. – С. 565 –566.

Кількість засуджених обласною трійкою УНКВС Чернігівської області радянських громадян, заарештованих Прилуцькою МРСОГ за період з 5 липня по 28 грудня 1937 р.

Центр району	Всього засуджено		Колишні кримінальники		Кримінальники		Інший контрреволюційний елемент	
	1 категорія	2 категорія	1 категорія	2 категорія	1 категорія	2 категорія	1 категорія	2 категорія
Варва	16	47	14	33	–	10	2	4
Іваниця	6	26	5	18	1	5	–	3
Ічня	15	41	15	28	–	6	–	7
Мала Дівиця	7	41	5	25	2	16	–	–
Прилуки	33	41	23	103	2	20	8	9
Срібне	21	27	16	17	4	8	1	2
Яблунівка	10	18	10	17	–	1	–	–
Разом	108	332	88	241	9	66	11	25

Відзначимо, що всього у вказаний період судовою трійкою при УНКВС Чернігівської області було засуджено 5150 чоловік, з них за 1-ю категорією – 1700 чоловік і за 2-ю категорією – 3400 чоловік. Таким чином керована В.Шумовим (Хавіном) група репресувала у відсотковому відношенні 8,5% громадян, кількість розстріляних становила 6,3%; засуджених до позбавлення волі – 9,6%³².

17 лютого 1938 р. у Києві нарком внутрішніх справ СРСР М.І. Єжов у присутності першого секретаря ЦК КП(б)У М.С. Хрущова провів оперативну нараду керівного складу НКВС УРСР, на якій охарактеризував всю попередню роботу українських чекістів як штукарство, удар по одинкам і відзначив повну відсутність роботи по викриттю організованого антирадянського підпілля³³. На запитання М.Б. Корнєва, як бути з каліками та стариками, які з усіх областей зведені до Чернігівської в'язниці і тому обмежують оперативну роботу, оскільки ніде утримувати заарештованих, М.І. Єжов відповів так: «Ех, ви, чекіст! Вивезіть їх до лісу та розстріляйте. Кому вони по-

трібні!». Начальник Чернігівського облуправління НКВС засумнівався у правильності цієї директиви та з кимось поділився своєю думкою після наради. Про це доповіли М.І. Єжову і той наказав негайно зняти М.Б. Корнєва з роботи³⁴.

Повернувшись до Чернігова та чекаючи наступника, майор державної безпеки М.Б. Корнєв, аби не потрапити у ще більшу халепу, почав гарячково переадресовувати співробітників. Зокрема, 22 лютого 1938 р. він підписав таку характеристику Шумову (Хавіну): «загальний та політичний розвиток задовільний. В партійному житті колективу приймає участь. Досвідчений чекіст. У зв'язку зі смертю дружини останнім часом опустився, що впливає на його роботу. Часто випиває і в цій частині невтриманий. У роботі виявляє оперативну недисциплінованість, слабо керує підлеглим апаратом, авторитетом у підлеглих не користується. Посаді, що займає, не відповідає»³⁵.

26 лютого 1938 р. начальником УНКВС по Чернігівській області стає капітан державної безпеки Андрій Іванович Єгоров³⁶, який прибув до Києва у складі виїзної бригади М.І. Єжова.

³² Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах. Чернігівська область... – С. 567

³³ Петров Н., Янсен М. «Сталинский питомец» – Николай Ежов. – М.: РОССПЭН; Фонд Первого Президента России Б.Н. Ельцина, 2008. – С. 320–345.

³⁴ Золотарьов В. Фаворит Єжова: сторінки біографії наркома внутрішніх справ УРСР О.І. Успенського // Політичні репресії в Українській РСР: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. м. Київ. 15 березня 2012 р. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – С. 182.

³⁵ ГДА СБУ, (м.Чернігів), особова справа № 1811, т. 2, арк. 6–7.

³⁶ А ГУ УВС ХО. Колекція документів. Наказ НКВС СРСР № 485 від 26 лютого 1938 р.

Старший лейтенант державної безпеки Сергій Маркович Марченко (1898 –?), який у серпні 1937 р. – серпні 1938 р. очолював Шосткінський райвідділ НКВС пізніше згадував, що «з приїздом Єгорова у Чернігівську область там склався жакликий стан. Розпочався погром кадрів. Десятки людей відправили на північ ні за що, ні про що. Не питали, не викликали – літер у зуби і відразу їдеш до якогось табору. Обстановка була сама паскудна. Настрій був жакликий»³⁷. Ці слова С.М. Марченка стосуються масового відрядження чернігівських чекістів на роботу в систему ГУТАБ НКВС СРСР. Серед тих хто отримав «літер у зуби» були: начальник Батуринського райвідділу НКВС лейтенант державної безпеки Ян Якович Калнін; начальник Носівського райвідділу НКВС молодший лейтенант державної безпеки оперуповноважений 4-го відділу УДБ УНКВС І.І.Шолох³⁸; помічник начальника відділку 3-го відділу УДБ УНКВС лейтенант державної безпеки Петро Герасимович Чурашов³⁹; оперуповноважений 5-го відділу УДБ УНКВС молодший лейтенант державної безпеки Іван Архипович Горбачов⁴⁰; начальник Михайло-Коцюбинського райвідділу НКВС молодший лейтенант державної безпеки Альфред Едуардович Гаук, помічник оперуповноваженого Бахмацького райвідділу НКВС сержант державної безпеки Дмитро Пилипович Чаплинський, інспектор 8-го відділу УДБ УНКВС Е.І.Плауже⁴¹; оперуповноважений 3-го відділу УДБ УНКВС В.К.Сабельфельд⁴²; секретар УНКВС лейтенант державної безпеки Лев Семенович Якуб, начальник Серединно-Будського РВ НКВС

старший лейтенант державної безпеки Іван Іванович Куховаренко⁴³.

Втім відрядження на Північ було майже «курортною путівкою» у порівнянні з арештами серед верхівки УНКВС Чернігівської області. Наприкінці лютого – середини березня 1938 року за ґратами опинилися: начальник Управління робітничо-селянської міліції капітана міліції Яків Павлович Шелигін (1900–1938), заступник начальника УНКВС Чернігівської області капітан державної безпеки Авраам Ілліч Геплер (1902–1939), виконуючий обов'язки начальника 4-го (секретно-політичного) відділу УНКВС Чернігівської області Лазар Михайлович Тейтель (1902–1938).

На фоні тотальної зачистки Чернігівського облуправління НКВС затримання В.Шумова в адміністративному порядку спочатку видавалося не таким вже і загрозливим. Про обставини цього арешту говориться у рапорті А.І.Єгорова на ім'я наркома внутрішніх справ УРСР комісара державної безпеки 3-го рангу Олександра Івановича Успенського (1902–1940)⁴⁴ від 9 березня 1938 р.: «За оперативную бездеятельность и развал работы по Прилуцкому району, появление в нетрезвом виде в стенах УНКВД, несвоевременное реагирование и непринятие мер к вскрытию фактов хищения из Прилуцкой Экспедиции связи 11000 руб., мною 3 марта с/г. отстранён от должности и подвергнут дисциплинарному аресту ... тов. Шумов»⁴⁵.

Для надання більшої «солідності» свого вчинку Єгоров повідомляв про анархістське минуле Шумова (Хавіна) та про факт виявлення в шухлядах стола начальника Прилуцького

³⁷ ГДА СБУ (м. Київ), ф. 16, спр. 95, арк. 133–134.

³⁸ А ГУ УВС ХО. Колекція документів. Наказ НКВС УРСР № 56 від 4 березня 1938.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само. Наказ НКВС УРСР № 60 від 5 березня 1938.

⁴¹ Там само. Наказ НКВС УРСР № 64 від 9 березня 1938.

⁴² Там само. Наказ НКВС УРСР № 69 від 14 березня 1938.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Докладніше про О.І. Успенського див.: *Золотарьов В.А.* Олександр Успенський: особа, час, оточення. – Харків: Фоліо, 2004. – 366 с.; *Золотарьов В.* Фаворит Єжова: сторінки біографії наркома внутрішніх справ УРСР О.І.Успенського // Політичні репресії в Українській РСР: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. м. Київ. 15 березня 2012 р. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – С. 164 – 187; *Бажан О., Золотарьов В.* Олександр Успенський: «Я вважаю себе учнем Миколи Івановича Єжова» // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2014. – № 1. – С. 344–398.

⁴⁵ ГДА СБУ (м. Чернігів), спр. 2924, арк.20.

райвідділу НКВС нерозпечатані конверти з оперативними наказами керівництва. Закінчувався рапорт словами: «В отношении Шумова считаю невозможным дальнейшее использование его на работе в органах, о чем сообщаю на Ваше распоряжение. Прошу указаний»⁴⁶.

Не довго думаючи, нарком внутрішніх справ УРСР О. Успенський наказав притягти В. Шумова до кримінальної відповідальності за статтями 54-1 «б» і 54-11 КК УРСР»⁴⁷. Вже 13 березня 1938 р. заступник особливо уповноваженого НКВС УРСР старший лейтенант державної безпеки Михайло Єрмолайович Федоров (1900–1940) підготував постанову на арешт В. Шумова (Хавіна) за підозрою у злочинах, передбачених статтями 54-1 «б» і 54-11 КК УРСР, оскільки він є «учасником антирадянської-організації, в минулому – анархо-комуніст» та ухвалив «утримання під вартою при спецкорпусі Київської в'язниці», з якою погодився заступник наркома внутрішніх справ старший майор державної безпеки Олександр Павлович Радзивилівський (1904–1940)⁴⁸. Наступного дня до Чернігова була надіслана телеграма з вимогою заарештувати Шумова та доправити його до столиці України⁴⁹.

У Києві Шумов (Хавін) потрапив до рук чекістів з особливої оперативно-слідчої групи у справах заарештованих співробітників НКВС проте вже 24 березня 1938 р. він був етапований до чернігівської тюрми⁵⁰. Чому так сталося сказати вкрай важко. Кримінальна справа по обвинуваченню начальника прилуцького райвідділу НКВС, судячи з нумерації сторінок, кілька разів «підчищалася». В ній відсутні протоколи допитів багатьох свідків, на яких є посилення в обвинувачуваних висновках. До того ж зберігся лише один протокол допиту Шумова, датований аж 8-м березня 1938 р., під час якого він рішуче відкидав закиди у послабленні оперативної роботи.

За словами начальника Прилуцького райвідділу НКВС він був зв'язаний з найкваліфікованішою агентурою, з якою зустрічався разом з чекістами-кураторами⁵¹; мав на особистому зв'язку 4-х агентів, що працювали по контррозвідувальній лінії: «Агентурные материалы докладывались мне оперсоставом Р/О НКВД по существенным материалам я давал конкретные указания в части использования таковых, указания я делал устно в каждом отдельном случае, формальных подписей по существу моих указаний я не делал... По следственной работе я уделял внимание каждому оперработнику Р/О НКВД, а также и оперативной группы. Материалы следствия читал и исправлял допускаемые ошибки и давал направление в введение следствия по каждому делу в отдельности, я лично работал с арестованными националистами Заблоцкий, Грабовский, Адамович и другие однако протокол их показаний написан от имени⁵²пом. оперуполномоченного Р/О Волошинова⁵³, аналогичные случаи имели место в работе и с другими работниками Р/О. Специально следственных дел я за собой не закреплял, что касается работы по спецзаданию проводимой Р/О НКВД, то я почти всех арестованных в процессе следствия передпрашивал и знакомился с материалами дел не только по Прилуцкому Р/О НКВД но и по всем прикрепленным районам Прилуцкой оперативной группы начальником которой я состоял»⁵⁴.

Зі сторони обвинувачення лишилися свідчення діловода – машиністки Прилуцького РВ НКВС Софії Львівни Ліхтарьової (1908 – ?): «Первый месяц в аппарате РО НКВД Шумов работал относительно (так у протоколі – авт.), затем большую часть времени проводил вне аппарата и мне приходилось ожидать с заготовленной почтой для подписи до поздней ночи, а затем когда он приходил то почту не подписывал, оставляя её на следующий день мотивируя

⁴⁶ ГДА СБУ (м.Чернігів), спр. 2924, арк. 21.

⁴⁷ Там само, арк. 3.

⁴⁸ Там само, арк. 2.

⁴⁹ Там само, арк. 21.

⁵⁰ Там само, арк. 6.

⁵¹ ГДА СБУ, Чернігів, спр.2924, Арк.34 зв.

⁵² ГДА СБУ, Чернігів, спр.2924, Арк.35.

⁵³ Волошинов Олександр Трохимович – у 1937–1938 р. співробітник Прилуцького РВ НКВС, молодший лейтенант державної безпеки

⁵⁴ ГДА СБУ, Чернігів, спр.2924, Арк.35зв.

своей усталостью. Пьяным в аппарате Шумова не видела, но в возбуждённом состоянии он приходил. Возбуждённое состояние⁵⁵ являлось результатом того, что он был выпившим...

Помощником Шумова был Хариф⁵⁶, который всё время находился с ним, вместе разъезжали по районам не для работы, с района привозили баб, вели разгульный образ жизни. В практической работе с материалами следствия не занимался, только подписывал заключения, не читая их. С арестованными он не работал. Практической помощи аппарату не оказывал. Больше внимание в своей работе он оказывал женщинам, которых очень много в РО НКВД приходило, как например Винокурова, Глузман, Добровинская и другие. Кроме того Шумов систематически нарушая финансовую дисциплину, получая часто аванс в сет жалования⁵⁷.

15 серпня 1938 р. відділ військового трибуналу прикордонних і внутрішніх військ УРСР по Київській області у приміщенні УНКВС Чернігівської області у закритому судовому засіданні без участі обвинувачення та захисту розглянули справу В.Шумова (Хавіна). Головуючий – військовий юрист 1-го рангу Онищенко; та члени – начальника 3-го (контррозвідального) відділу УДБ УНКВС по Чернігівській області старшого лейтенанта державної безпеки Йони Марковича Александровича (1906 – ?) і начальника 6-го відділу (оперчекістська робота в міліції та воєнізованих організаціях) УДБ УНКВС по Чернігівській області лейтенанта державної безпеки Ізраїля Абрамовича Когана (1904 – ?), при секретарі – техніку інтенданту 2-го рангу Мілякові виявив, що «Шумов-Хавин будучи начальником Прилуцького РО НКВД в 1937 году получил целый ряд директивных указаний центра и Черниговского облуправления НКВД по вопросам усиления агентурно-следственной работы. Вместо быстрого и добросовестного выполнения этих указаний, Шумов-Хавин преступно- халатно относился к своим обязанностям и бездельничал.

Имея в производстве РО НКВД актуальные дела по контрреволюционным преступлениям Грабовского, Авдеевко и др. ШУМОВ-ХАВИН сам лично ни одного дела не вёл, а поручал такие своим подчинённым: Волошинову, Осипенко и Работу⁵⁸, при чем он должной помощи им в работе не оказывал и следствием не руководил.

Зная, что подчиненные ему оперативные работники не имели достаточного опыта в агентурно-оперативной работе, он не оказывал им конкретной помощи в этой области и на явках⁵⁹ своих подчиненных с агентами и осведомителями не бывал.

Аналогичная бездеятельность со стороны Шумова-Хавина имела место в деле руководства подчиненными ему как начальнику межрайонной оперследгруппы – районными отделениями НКВД, которым он не оказывал помощи по выявлению и разоблачению контрреволюционных элементов.

За период с октября месяца 1937 года по март месяц 1938 года Шумов-Хавин получил 9 пакетов, в которых было 35 директивных указаний, из которых 21 оперативного характера имевших серьёзное политическое значение, однако эти пакеты всё это время находились в ящике письменного стола не распечатанными и директивы не выполнены.

На основании вышеизложенного ОВТ (відділ військового трибуналу – авт.) признал виновным Шумова-Хавина в том, что он будучи Начальником РО НКВД преступно-халатно относился к своим служебным обязанностям, не руководил оперативно-следственной работой, как Прилуцкого райаппарата НКВД, так и районной оперследгруппой, в результате чего была ослаблена работа по разоблачению и ликвидации антисоветских элементов, т.е. в преступления предусмотренных ст. 206-17 п. «а» УК УССР⁶⁰.

В.С. Шумов (Хавіна) був засуджений до 5 років позбавлення волі у виправно-трудоуважних таборів без ураження в правах. Термін відбуття

⁵⁵ Там само, арк. 95 зв.

⁵⁶ Хариф Юфим Исакович – молодший лейтенант державної безпеки. У 1937–1938 рр. – начальник паспортного відділу УРСМ УНКВС Чернігівської області, був прикомандирований до Прилуцької МРСОГ.

⁵⁷ ГДА СБУ (м. Чернігів), спр.2924, арк. 96.

⁵⁸ Работу Авраам Сидорович – у 1937–1938 р. співробітник Прилуцького РВ НКВС, сержант державної безпеки

⁵⁹ ГДА СБУ (м. Чернігів), спр.2924, арк. 162.

⁶⁰ Там само, арк. 163.

покарання із зарахуванням попереднього ув'язнення був зарахований з 2 березня 1938 р. Крім того він був позбавлений спеціального звання старшого лейтенанта державної безпеки⁶¹.

Отже, самоусунення В. Шумова (Хавіна) від виконання оперативних наказів НКВС УРСР, націлених на розгортання масових політичних репресій на Прилуччині, слід розглядати не як прихований опір масштабним беззаконням чинимим супроти громадян. Втрата репутації бездоганного виконавця завдань комуністичної партії була зумовлена деградацією особистості В. Шумова (Хавіна): алкоголізм, зовнішній негативізм, внутрішній страх, втрата віри у себе.

References

- Bazhan O., Zolotarov V. Oleksandr Uspenskyi: «Ia vvazhaiu sebe uchnem Mykoly Ivanovycha Yezhova» // Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB. – 2014. – № 1. – S. 344–398. [in Ukrainian].
- Bohunov S. Chystky chekistskykh kadriv v Ukraini v period «iezhovshchyny» // Ukraina v dobu «Velykoho teroru»/ avt.-uporiad. Yu.Shapoval [t ain.]. – K.: Lybid, 2009. – S 39. [in Ukrainian].
- VChK. 1917–1922. Entsiklopedyia / Avt.-sost. A.M. Plekhanov, A.A. Plekhanov. – M.: Veche, 2013. – S.139. [in Russian].
- Velykyi teror v Ukraini. «Kurkulska operatsiia» 1937–1938 rr. / Uporiad. S.Kokin, M.Iunhe. – K.: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 2010. – T. 1. – S. 58. [in Russian].
- Zolotarov V.A., Shapoval Yu.I. Kariera kata // Rozbudova derzhavy. – 1995. – № 1. – S. 27–36. [in Ukrainian].
- Zolotarov V. Zaruchnyk systemy Ya. Kaminskyi // Z arkhiviv VUChK – HPU – NKVD – KHB. – 1998. – № 1/2 . – S. 286–304. [in Ukrainian].
- Zolotarov V. Diialnist orhaniv radianskoï derzh-bezpeky zi zdiisnennia «kurkulskoï operatsii» u Kharkivskii oblasti (1937–1938 rr.) // Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB.– 2007 – № 1. – S. 158–171. [in Ukrainian].
- Zolotarëv V.A. Osobennosti raboty UNKVD po Kharkovskoi oblasti vo vremia provedeniya massovoi operatsyy po prykazu № 00447 // Stalynyzm v sovetskoi provyntsyy: 1937–1938 hh. Massovaia operatsiia na osnove prykaza № 00447 / sost. M. Yunhe, B. Bonvech, R. Bynner). – M.: ROSSPƏN; Hermanskyi ystorycheskyi ynstitut v Moskve, 2009.– S. 572–594. [in Russian].
- Reabilitovani istoriiei. U dvadtsiaty semy tomakh. Chernihivska oblast / Uporiad. O.B. Kovalenko, R.Iu. Podkur, O.V. Lysenko, O.I. Zheliezna. – Kn. 1. – Chernihiv: RVK «Desnianska pravda», 2008. – S. 568-569. [in Ukrainian].
- Shapoval Yu.I., Prystaiko V.I., Zolotarov V.A. ChK – HPU – NKVD v Ukraini: osoby, fakty, dokumenty. – K.: Abrys, 1997. – S. 79–116. [in Ukrainian].
- Tumshys M., Papchynskyi A. 1937. Bolshaia chystka. NKVD protyv ChK. – M.: Yauza:Əksmo, 2009. – S. 140–273. [in Russian].

⁶¹ Там само, арк. 163.

**Історія України
у світлі регіональних
досліджень**

До питання про переселення французької аристократії на Південь України наприкінці XVIII – початку XIX ст.

У статті проводиться аналіз початку активного заселення французькими дворянами території Північного Причорномор'я. Виділяються причини та наслідки переговорів А.Е. де Ришельє з урядом Російської імперії, що суттєво вплинуло на переселенський рух аристократії. Окремо автор аналізує діяльність комерції радника В. Рув'є, як приклад господарського освоєння регіону європейцями.

Ключові слова: французи, аристократія, революція, переселення, Південь України, політика

Yegor Sydorovych

The resettlement of the aristocracy in the South of Ukraine as a fact of political changes in France in the end XVIII – the early XIX century.

In the article made an analysis of the active population of the beginning of the French nobles in the South of Ukraine. Stand out the causes and consequences A.E de Richelieu with the Government of the Russian Empire, which greatly influenced the migration movement aristocracy. Separately, the author analyzes the activities of commerce adviser V. Rouvier, as an example of economic development of the European region. The second half of the XVIII century was a turning period in the history of France, which was associated with the beginning of the revolution in 1789. This fact led to the beginning of the resettlement movement royal aristocracy abroad, as a certain part of this class does not support the political changes in the country, and saw in them only the destruction of the state. A certain number of representatives of the nobility found their refuge in the Russian Empire, as the governments of other countries of Western Europe, they denied it. The nobles were forced to seek refuge in Europe. This was due to the defeat of the first anti-French coalition forces. Namely, it was forbidden to be expeditionary corps of Prince Conde in Prussia and Austria. Some of them have been invited by the Empress Catherine II, which began to attract them to the development of the sparsely populated parts of the south-western Russia.

Key words: Frenchman, aristocracy, revolution, resettlement, South Ukraine policy.

Егор Сидорович

К вопросу о переселении французской аристократии на Юг Украины в конце XVIII – начале XIX ст.

В статье осуществляется анализ начала активного заселения французскими дворянами территории Северного Причерноморья. Выделяются причины и последствия переговоров А.Э. де Ришелье с правительством Российской империи, что существенно повлияло на переселенческое движение аристократии. Отдельно автор анализирует деятельность коммерции советника В. Рувье, как пример хозяйственного освоения региона европейцами.

Ключевые слова: французы, аристократия, революция, переселение, Юг Украины, политика.

В останній чверті XVIII століття початок революції призвів до кардинальних політичних змін у Франції, що дало поштовх до початку активного переселення французької аристократії до Російської імперії. Початок даного процесу, в першу чергу, був пов'язаний з відмовою урядів європейських держав (крім, Великобританії) в наданні

притулку після розгрому Першої антифранцузької коаліції та підписаннями двох мирних договорів (Базельського в 1795 р. та Кампо-Формійського в 1797 р.)¹. В результаті, аристократи були змушені шукати притулку в Східній Імперії, уряд якої одразу ж їх почав активно залучати до господарського освоєння своїх південних територій.

¹ Бовыкин Д.Ю. Эмигрантский корпус Конде на русской службе // Россия и Франция XVIII–XX века. – М., 2006. – Вып. 7. – С. 77-86.

У дослідженні проводиться аналіз початкового етапу заселення Півдня України іноземними аристократами. Виділяється роль в цьому процесі герцога А.Е. де Ришельє та В. Рув'є, які проклали «шлях» для подальшої еміграції французьких дворян.

Вчені, в певній мірі, звертали увагу на цю проблематику, що простежується в дослідженнях А. Скальковського², Н. Мурзакевича³, З. Орлової⁴, О. Машкіна⁵, В. Андросова⁶, П. Черкасова⁷, Д. Бовикіна⁸. Вони, в основному, висвітлюють деякі причини та роль еміграції в господарському житті південно-західної частини Російської імперії, не аналізуючи комплексно передумови та наслідки «першого етапу» еміграції аристократії. Джерельна база статті обмежується архівними документами Державних архівів Одеської та Херсонської областей (далі – ДАОО і ДАХО), які дають змогу доповнити і конкретизують концепції вище перерахованих вчених.

Відзначимо, що правонаступники імператриці Катерини II, Павло I та Олександр I продовжили, в певній мірі, переселенську політику цариці, яка намагалася залучати іноземних емігрантів до розвитку окремих районів Російської імперії. Так, вони запрошували французьких дворян на російську службу і наділяли їх земельними наділами. Саме в цей період брали участь в освоєнні південного краю граф Муссе⁹ та князь де Полин'як, які отримали ряд земельних ділянок у Херсонській губернії. В одному з архівних документів зазначалося: «*Ордер Ольвіопольського повітового землеміра пану Губернському секретарю Анатольському... 1797 року*

вересня, хоча всьому наказу Новоросійського губернського правління даного від 20-го серпня того року, означене межею землі князя француза армана деполін'яка 12 тисяч десятин знаходяться в Ольвіопольському повіті від правої сторони річки Буг та з лівої річки Бахшайті, при урочищі Сарди...»¹⁰. Отже, вони стали одними з перших французьких аристократів, які почали освоювати Південь України, проклавши «шлях» для наступної хвилі еміграції.

Нагадаємо, що на рубежі XVIII–XIX ст. істотно змінюється політика російського уряду щодо французів. Це було пов'язано, як вже зазначалося вище, з кардинальними політичними змінами у Франції. Уряд Російської імперії, щоб «уберегти» свою державу від революційних настроїв, вводять певні заходи щодо обмеження перебування цих іноземців. Прикладом може слугувати Маніфест Павла I від 1798 року, в якому йшлося про правила отримання земельних ділянок французами на території Кримського півострова. Обов'язковою умовою було прийняття переселенцями підданства Імперії. Наступник Павла I – імператор Олександр I, в свою чергу, покращував умови перебування аристократії, що підтверджує його наказ від 1802 року. Цей документ був адресований генерал-губернатору І.І. Міхельсону та проголошував зміну механізму отримання вищезгаданими іноземцям статусу землевласників Півдня України¹¹.

У дореволюційній і радянській історіографії виділялася, в основному, єдина причина такого прихильного ставлення російського уряду до французької еміграції – спроба царської влади

² Скальковский А.А. Торговая промышленность в Новороссийском крае // Журнал МГИ. – 1850. – № 2. – С. 177–218; Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730–1823 гг. / А. Скальковский. – Ч. 2. – Одесса: Городская типография, 1838. – 349 с.

³ Мурзакевич Н. Материалы для истории губернского города Херсона. Ордера светлейшего князя Григория Александровича Потемкина-Таврического Новороссийского генерал-губернатора // ЗООИД. – 1879. – Т. 11. – С. 324–377.

⁴ Орлова З.С. Колекція документів з історії Херсонщини: Огляд фонду № 324 / Державний архів Херсонської області. – Херсон, 2007. – Бібліотечка архіву. – Вип.9. – 72 с.

⁵ Машкін О. М. Іноземці в соціально-економічному житті України кінця XVIII – першої половини XIX ст. – К.: Інститут історії України, 2008. – 450 с.

⁶ Андросов В. Хозяйственная статистика России. – М.: Типография С. Селивановского, 1827. – 302 с.

⁷ Черкасов П.П. России и Франция в XVIII в. Итоги и перспективы исследования / П.П. Черкасов // Новая и Новейшая история. – 1993. – № 3. – С. 58–74.

⁸ Бовыкин Д.Ю. Вказ. пр.

⁹ Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО), ф. 14, оп. 1, спр. 273, арк. 1, 9.

¹⁰ Там само, спр. 336, арк. 13.

¹¹ ПСЗРИ (Собрание I). – СПб: Типография II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1830. – Т. 28. – С. 177.

відвернути увагу Пруссії та Австрії від поділу Речі Посполитої, переводячи їх увагу до проблеми з Францією. Так, дослідник О. Вайшштейн зазначав з цього приводу: «... розважливим дипломатичним ходом виявляти постійну готовність втручатися в французькі справи, Катерина простим до цього Берлін та Відень: втягнув їх в війну з Францією – було самим простим способом звільнити собі руки в Польщі, яку Катерина не проти була поглинути одна, без допомоги своїх вічних конкурентів...»¹². Таку ж позицію підтримували О. Дружиніна¹³ та П. Безобразов¹⁴. Таким чином, в історіографії довгий час домінувала думка, що російський уряд своїми діями відвертала увагу європейські держави від розподілу Речі Посполитої.

У той же час, З. Орлова, проаналізувавши фонди Державного архіву Херсонської області, надає іншу точку зору стосовно цього питання. Дослідниця надає значну роль в процесі переселення дворян герцогу Арману Еммануїлу де Ришельє (Арман Еммануїл Софі-Септіманію де Віньєро дю Плессі, граф де Шинон, 5-й герцог Ришельє). Саме з діяльністю цього француза пов'язана спроба створення великої колонії на Півдні України.

В цей період кардинальні зміни у Франції (проголошення Першої республіки, страта короля Людовика XVI, початок якобінського терору) призвели до збільшення чисельності корпусу принца Конде, за рахунок імміграції аристократії. Але після розгрому першої антифранцузької коаліції граф Прованський зі своїм військом був змушений покинути південь Німеччини. Все це призвело до початку переговорів в середині вересня майбутнього короля Людовика XVIII з рядом. В результаті, граф Прованський вирішив перейти на російську службу.

Історик Д. Бовикін так відзначив реакцію імператора Павла I на цю подію: «Викладені Павлом I в опублікованому листі умови були жорсткими, але – слід віддати належне імператору – попередніми і максимально ясними. Послання написане в досить холодному тоні, видно в ньому

і певна недовіра до принцу: пообіцявши зберегти за французькими офіцерами їх звання, імператор підстраховувати і підкреслював, що це торкнеться тільки тих, хто отримав звання до прийняття ним відповідного рішення. Однак навряд чи можна вважати, як вважає Ф. д'Агей, що «величезним сюрпризом для емігрантів виявилася організація армії відповідно до російськими порядками», а спочатку пропозицію Павла I «передбачало значну ступінь автономності». Інша справа, що імператору було приємно виступати в якості благодійника і Людовика XVIII, і військ Конде, «надаючи їм, – як писав Павло I в серпні 1797 р – в Імперії Нашої безпечного притулок і по можливості вигідне прибудованими»¹⁵.

А.Е. де Ришельє з ентузіазмом зустрів бажання принца крові, так як з'явилася змога створити «дворянську колонію» на південному заході Російської імперії. І тому граф де Шинон прибув до табору «монархічної» армії з грошовою субсидією в розмірі 60 тисяч дукатів. Герцог намагався переконати графа Прованського в доцільності заселення представниками його корпусу степів Півдня України, що в подальшому дозволило б організувати військовий похід до революційної Франції. Сам же А.Е. де Ришельє мав бажання стати губернатором цієї колонії. Але принц Конде негативно сприйняв ініціативу герцога, так як не хотів займатися трудовою діяльністю в якості землероба. Активність герцога де Ришельє в цих переговорах мала негативні наслідки: він був занесений в список емігрантів у Франції, його майно було конфісковано, а його родичі були заарештовані революційним урядом. Ще одним негативним фактом стало те, що змінився напрямок зовнішньої політики Російської імперії на початку XIX ст., що вплинуло на ставлення уряду до емігрантів. У 1801 Павло I вирішив вислати принца Конде з Росії, припинивши фінансування корпусу. В результаті, 22 січня принц Конде був змушений переїхати до Великобританії¹⁶. Отже, ідея герцога А.Е. де Ришельє залишалася нездійсненою, що було пов'язано

¹² Вайшштейн О.Л. Очерки по истории французской эмиграции в эпоху великой революции (1789–1796 гг.). – Харьков: Государственное изд. Украины, 1924. – 130 с.

¹³ Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1959. – 272 с.

¹⁴ Безобразов П.В. О сношениях России с Францией – М.: Университетская типография, Страстной бульвар, 1892. – 470 с.

¹⁵ Бовыкин Д.Ю. Вказ. праця. – С. 85.

¹⁶ Клочкова М.В. Павло і Франція // Вітчизняна війна і російське суспільство. – 1911. – Т. 1. – С. 64–73.

з небажанням «принца крові», що на його думку не личить його статусу, отримати статус землевласника. Хоча, не всі аристократи розділили участь графа Прованського, так як певна група дворян залишилася в Російській імперії.

Сам же А.Е. де Рішельє продовжував приймати активну участь у військових діях країн коаліції, а на початку XIX ст. повернувся до Росії. З 1803 року його отримав посаду градоначальника Одеси, а з 1805–1814 рр. – генерал-губернатора південного краю. І тільки в 1814 році повернувся до Франції, де став міністром закордонних справ (1815–1818 рр.) І першим міністром Людовика XVIII (1815–1818, 1820–1821 рр.).

Звернемо також увагу ще на одну яскраву особистість цього хронологічного періоду – Вільгельміна Рув'є, який був відомим землевласником та промисловцем Півдня України¹⁷. Одним з його володінь були землі острова Джаралгач, які детально описані в архівних документах: «...Казенна експедиція представила міністерству фінансів опис і... з цього видно, що комерції радник Рув'є замість наступного По височайшому велінню 26 липня 1806 року відведено 25 тисяч десятин в Косі Джаралгач і в ділянках № 94 і 95, відведено в тій косі відомій под. № 62, та з ділянками № 79,80,94,95, 96 і 106, всього зручної 3220 десятин, а замість 10 тисяч з докладу в 1807 році визначених йому Рув'є в ділянках № 96, 106, 107 і 108, всього зручної 11274 та незручної 1618 десятин...»¹⁸. Крім того цей аристократ був власником землі на острові Тендра Таврійської губернії в розмірі 2134 десятин, що відомо з рапорту губернського землеміра від 20 вересня 1819 года¹⁹. Після його смерті острів перейшов у володіння вдови Клари Рув'є (Одінет). На той час загальна площа цієї землі становила 6 тис. Десятин²⁰. Крім того аристократ запрошував фахівців для становлення виноробної галузі регіону. У доповіді міністра внутрішніх справ Росії від 21 травня 1804 року відмічено, що комерції радник був направлений в Марсель, де запросив французьких виноробів на південь сучасної України.

Історик О. Машкін, аналізуючи особистість В. Рув'є, вказує на його сприятливу роль у розвитку вівчарства краю. Дослідник так описав початок його діяльності в регіоні: «В. Рув'є оглянув степи України і погодився виїхати в Іспанію і привести високоякісних баранів. При цьому він зажадав матеріальну допомогу, корабель і захист царського уряду. Його вимоги були задоволені, і Рув'є виїхав до Іспанії. Там він зустрівши опір з боку першого міністра Короля, все ж дістав сотню баранів кращої породи, на основі якої і було закладено розплідник тонкорунного вівчарства в степах України. У 1805 був укладений спеціальний договір, який затвердив уряд. Відповідно до нього Рув'є отримав 100 тис. карбованців асигнаціями, 5 тис. десятин землі в гірській частині Криму і 25 тис. в степовій частині Північної Таврії. Крім того йому гарантувалися певні пільги. Рув'є повинен був довести поголів'я овець до 1817 року до 100 тис. і продавати баранів заводчикам не дорожче ніж по 25 рублів за голову, а овець – по 6–15 рублів. Уже в 1820 році Рув'є мав 37 тис. мериносів. За шерсть від них він отримав 12 тис. рублів»²¹.

У 1808 році його підприємство обстежив пестербурзький чиновник А. Жеребцов, який так охарактеризував завод цього емігранта: «Підприємство пана комерції радника Рув'є, в урочищі Текіе в двадцяти верстах від Сімферополя і за Перекопом в урочищі Джаралгач складається, вельми малозначає досі. При огляді моєму знайшов я в першому баранів гішпанським 6, овець тієї ж породи – 200; ягнят, від них народилися, однолітків – 400, дворічних – 15. Овець вологських 2007, від них родоводу в нинішньому році 600. Відносно догляду за вівцями справа йшла майже так само погано, як і в селянських господарствах, що слід було, очевидно, пояснити браком робочої сили у Рув'є. «А з господарських для цього споруд, – продовжував Жеребцов, – нічого, крім одного старого сараю, немає. В останньому ж 52 барана, які від гішпанським в Криму відбулися, від них ягнят 366. Вологських 7028, від яких молодих 3632; справжніх же мериносів породи не знайшов я жодного.

¹⁷ ПСЗРИ (Собрание I). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1830. – Т. 39. – С. 316–317.

¹⁸ Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф.1, оп. 219, спр. 1, арк. 18-19.

¹⁹ ДАХО, ф. 302, оп. 1, спр. 758., арк. 1

²⁰ ДАОО, ф.1, оп. 219, спр. 2, арк. 2,5, 11.

²¹ Машкін О.М. Вказ. праця. – С. 184.

Всі вівці пасуться в степах без найменшого розбору, і ні для заощадження оних в зимовий час, ні для відділення хворих від здорових, жодної породи від іншої ніякого закладу не зроблено»²².

У подальшому діяльність «закладу» комерції радника дещо покращилася. Згідно зі звітом губернатора, вже в 1811 році він мав 18895 овець, в тому числі: іспанських (трьох поколінь) – 8254, цигайських (перше покоління) – 4833, волоських – 5801. Крім того, у підприємця було 1509 кіз і невелика кількість волів і коней, які використовувалися в якості тяглової сили. До кінця 1812 році В.Рув'є не вистачало 1,5 тис. Овець до норми, яку йому належало мати в даному році (25 тис.). Причиною тому були і лиха, що вибухнули над південною Україною в 1812–1813 роках. Замість 30 тис. овець у нього залишилося

до кінця 1813 роки тільки 19206 овець, та й ті, за словами губернатора, перебували «... в хворобах, без хорошого нагляду і без надійного в потрібний час притулку...»²³.

Таким чином, комерції радник В. Рув'є, завдяки своїй діяльності, був не тільки власником землі, а й одним з найбільших аграріїв і промисловців всього півдня Російської імперії. Француз продовжував, на ряду з графом Муссе та князем де Полін'яком, прокладати шлях для переселення відомих французьких родин (Вассалів, Пот'є, Марі), що висвітлювалося автором в попередніх дослідженнях²⁴.

Отже, дослідження даної проблематики дозволяє конкретизувати одним з аспектів історії емігрантського переселенського руху аристократії в період Французької революції і Наполеонівської імперії кінця XVIII – початку XIX ст.

References

- Androssov V. (1827). *Hozyajstvennaya statistika Rossii*. Moskva: Tipografiya S. Selivanovskago. [in Russian].
- Bezobrazov P.V. (1892). *O snosheniyax Rossii s Franciej*. Moskva: Universitetskaya tipografiya, Strastnoj bul'var. [in Russian].
- Bovykin D.Yu. (2006). E'migrantskij korpus Konde na russkoj sluzhbe. *Rossiya i Franciya XVIII–XX veka*, 7, 77–86. [in Russian].
- Vajnshtejn O.L. (1924). *Ocherki po istorii francuzskoj e'migracii v e'poxu velikoj revolyucii (1789–1796 rr.)*. Хар'ков: Gosurstvennoe izd. Ukrainy. [in Russian].
- Druzhinina E.I. (1959) *Severnoe Prichernomor'e v 1775–1800 gg.* Moskva: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR. [in Russian].
- Druzhinina E.I. (1970) *Yuzhnaya Ukraina v 1800–1825 gg.* Moskva: Nauka. [in Russian].
- Klochkova M.V. (1911) Pavlo i Frantsiia. *Vitchyzniana vijna i rosij's'ke suspil'stvo*, 1, 64–73. [in Ukrainian].
- Mashkin O. M. (2008). *Inozemtsi v sotsial'no-ekonomichnomu zhytti Ukrainy kintsia XVIII – pershoj polovyny XIX st.* Kyiv: Instytut istorii Ukrainy. [in Ukrainian].
- Murzakevich N. (1879). *Materialy dlya istorii gubernskago goroda Xersona*. Ordera svetlejshego knyazya Grigoriya Aleksandrovicha Potemkina-Tavricheskogo Novorossijskogo general-gubernatora. *Zapiski Odesskogo obshhestva istorii i drevnostej*, 11, 324–377. [in Russian].
- Orlova Z.S. (2007) *Kolektsiia dokumentiv z istorii Khersonschyny: Ohliad fondu № 324*. Kherson: Derzhavnyj arkhiv Kherson's'koj oblasti. [in Ukrainian].
- Sydorovych Ye.S. (2015). Yevropejtsi v ekonomichnomu zhytti Pivdnia Ukrainy (na prykladi diial'nosti R.O. Vassala ta K.I. Pot'ie). *Naukovi pratsi istorichnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu*, 43, 140–141. [in Ukrainian].
- Sydorovych Ye.S. (2014). Zemlevladienie francuzov na yugo-zapade Rossijskoj imperii v konce XVIII – pervoj polovine XIX st. *Rossiya i Franciya XVIII-XIX veka*, 11, 16–31. [in Russian].
- Skal'kovskij A.A. (1850). Torgovaya promyshlennost' v Novorossijskom krae. *Zhurnal Ministerstva gosudarstvennyx imushhestv*, 2, 177–218. [in Russian].
- Skal'kovskij A. (1838). *Xronologicheskoe obozrenie istorii Novorossijskogo kraja. 1730–1823 gg.* Odessa: Gorodskaya tipografiya. [in Russian].
- Cherkasov P.P. (1993). *Rossii i Franciya v XVIII v. Itogi i perspektivy issledovaniya*. *Novaya i Novejs'haya istoriya*, 3, 58–74. [in Russian].

²² Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800–1825 гг. – М.: Наука, 1970. – С. 243–244.

²³ Там само.

²⁴ Сидорович Е.С. Європейці в економічному житті Півдня України (на прикладі діяльності Р.О. Вассала та К.І. Пот'є) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2015. – Вип. 43. – С. 140–141.; Сидорович Е.С. Землевладення французів на юго-западі Російської імперії в кінці XVIII – першій половині XIX ст. // Росія і Франція XVIII-XIX століття – 2014. – Вип. 11. – С. 16–31.

Володимир Панов (м. Ужгород)

Кризові явища в сільському господарстві Закарпатської області в 1990-ті рр.

В статті здійснено спробу проаналізувати кризові явища в сільському господарстві Закарпатської області в 1990-ті рр. з урахуванням змін в структурі власності на землю. Критично розглядається роль особистих селянських господарств, як основних виробників продукції в досліджуваній період. Наводяться аргументи на користь гіпотези про зв'язок між занепадом промисловості в області та кризою в сільському господарстві.

Ключові слова: сільське господарство, особисті селянські господарства (ОСГ), самозабезпечення, деіндустріалізація, примітивізація виробництва.

Volodymyr Panov

Crisis in agriculture of Transcarpathian region in the 1990 s

The crisis phenomena that struck the Ukrainian economy during the first years of its independence have also strongly affected the agriculture of the Trans Carpathian region, although their course was not as catastrophic as in the industry. In the early 1990's the region's agricultural sector had some positive tendencies associated primarily with the start of the farm movement, the peasants' ability to freely dispose of their products of labor and land reform. However, it did not make the peasants the full owners of land plots and retained their dependence on the heads of agricultural enterprises. Nevertheless, the destructive processes were predominant: the quality of land deteriorated; fixed assets in the farms of the public sector were worn; technical base was becoming obsolete, the number of livestock and poultry decreased, yields decreased, and so on. The crisis in the agriculture of Trans Carpathians led to a significant reduction in production in the public agricultural sector. This reduction was partially offset by the growth of production in private peasant farms that arose as a result of agrarian reform. The development of personal peasant farms became a forced response of the population to deindustrialization, unemployment, food supply crisis. It can be stated that the situation in the agriculture of Trans Carpathians in the 1990-ies was a logical consequence of destructive processes in the economy as a whole.

Key words: agriculture, personal peasant household,; self-reliance, deindustrialization, simplification of production.

Владимир Панов

Кризисные явления в сельском хозяйстве Закарпатской области в 1990-е гг.

В статье предпринята попытка проанализировать кризисные явления в сельском хозяйстве Закарпатской области в 1990-ые гг. с учётом изменений в структуре собственности на землю. Критически рассматривается роль личных крестьянских хозяйств, как главных производителей сельхозпродукции в рассматриваемый период. Приводятся аргументы в пользу гипотезы про связь между упадком промышленности в области и кризисом в сельском

Ключевые слова: сельское хозяйство, личные крестьянские хозяйства, самообеспечение, деиндустриализация, примитивизация производства.

Кризові явища, що вразили економіку України в перші роки незалежності, сильно позначилися й на сільському господарстві Закарпатської області, хоча їхній перебіг й не був настільки катастрофічним, як у промисловості. Так, якщо за період 1990-1997 рр. частка області в обсязі промислової продукції України зменшилася з 1,2 до 0,4% (тобто обсяги промислового виробництва в області скорочувалися швидше, ніж в цілому по Україні), то частка у валовій продукції сільського господарства, навпаки, зросла з 1,5 до 2,1%¹.

Статистичні дані демонструють суттєве погіршення показників сільського господарства в області. За період 1990-1997 рр. виробництво зерна зменшилося на 24%, овочів – на 20,2%, фруктів – на 2%, винограду – на 69,1%, м'яса – на 25,7%, молока – на 5,7%, яєць – на 11%, вовни – на 65,6% (тільки виробництво картоплі зросло на 9,9%). Кількість голів великої рогатої худоби зменшилася за вказаний період на 41,2%, свиней – на 29,9%, овець та кіз – на 53,4%, птиці – на 30%². Продуктивність у розрахунку на площу по основних видах продукції також суттєво зменшилася³. Знизилася продуктивність праці – виробництво на одного працівника зменшилося з 1247 грн. в 1990 р. до 893 грн. в 1999 р.⁴.

У сільському господарстві області на початку 1990-х рр. спостерігалися певні позитивні тенденції, пов'язані насамперед із започаткуванням фермерського руху, отриманою селянами можливістю вільно розпоряджатися продуктами своєї праці та земельною реформою, що, втім, так і не зробила селян повноправними власниками земельних ділянок і зберегла їхню залежність від керівників сільгоспідприємств. Проте, переважали все ж таки руйнівні процеси: погір-

шувалася якість землі, в господарствах суспільного сектора зношувалися основні фонди, застарівала технічна база, зменшувалося поголів'я худоби і птиці, знижувалася врожайність тощо. Внесення органічних добрив зменшилося більш як у 3 рази, мінеральних – в 5 разів. Внаслідок фінансової скрути сільгоспідприємства були не здатні поновлювати матеріально-технічну базу, що призвело до дефіциту в тракторах, комбайнах та іншій техніці⁵. Майже в 10 разів зменшилося використання паливно-енергетичних ресурсів (з 285,9 тис. тонн умовного палива в 1990 р. до 29,4 тис. тонн в 1997 р.)⁶.

Попри це, в цілому спад виробництва сільськогосподарської продукції за 1990-1996 рр. на Закарпатті склав лише 19,4%, тобто був значно нижчим, аніж у цілому по Україні (41,1%) або по групі областей регіону Карпат (28,5%)⁷.

Закарпаття навіть після кількох десятиліть радянської індустріалізації залишалася областю із суттєвою часткою сільського господарства в структурі економіки, тобто було індустріально-аграрною областю. Відносно м'який спад у виробництві у сільському господарстві в 1990-ті рр. з одного боку, та, з іншого боку, катастрофічне (на 69% за 1990-1996 рр.) скорочення промислового виробництва, що призвело до практичного зникнення цілих галузей промисловості в області впродовж 1990-х рр., створили тенденцію до збільшення частки сільського господарства у регіональній економіці. Так, питома вага сільського господарства у валовій доданій вартості області впродовж десятиліття постійно зростала, досягнувши 23,8% в 1996 р. і 29,7% в 2000 р. Суттєво зросла і доля сільського господарства в експорті області – до 5,3% у 2000 р.⁸.

¹ Економіка Закарпаття. Статистично-аналітичний збірник (період формування ринкових відносин 1990-1997 роки). – Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 1998. – С.16-17, 21.

² Економіка Закарпаття. Статистично-аналітичний збірник (період формування ринкових відносин 1990-1997 роки). – Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 1998. – С.42-43.

³ Економіка Закарпаття. Статистично-аналітичний збірник (період формування ринкових відносин 1990-1997 роки). – Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 1998. – С.46-47.

⁴ Сільське господарство Закарпаття. Статистичний збірник за даними 1990-2001 років. – Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 2002. – С.45.

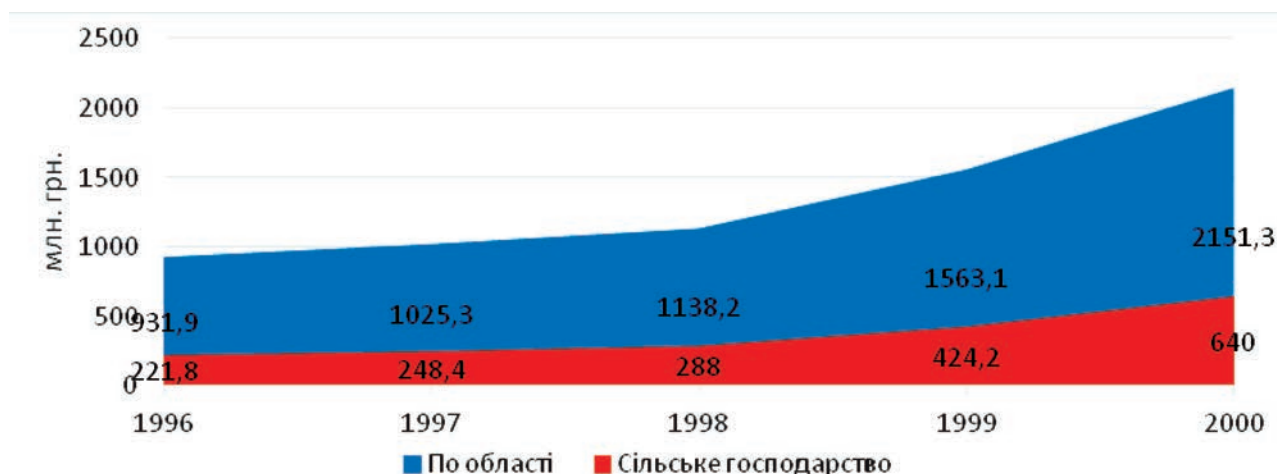
⁵ Лендел М. А. Аграрні відносини на Закарпатті: уроки минулого та сучасність / М. А. Лендел. – Ужгород: Патент, 1999. – С.77.

⁶ Економіка Закарпаття. Статистично-аналітичний збірник (період формування ринкових відносин 1990-1997 роки). – Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 1998. – С.20.

⁷ Лендел М. А. Аграрні відносини на Закарпатті: уроки минулого та сучасність / М. А. Лендел. – Ужгород: Патент, 1999. – С.14.

⁸ Сільське господарство Закарпаття. Статистичний збірник за даними 1990-2001 років. – Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 2002. – С.54.

Діаграма 1.

Обсяги валової доданої вартості (у фактичних цінах)⁹

На тлі різкого зменшення кількості зайнятих у промисловості відбувався також перерозподіл трудових ресурсів на користь сільського господарства. В 1998 р. 204,1 тис. осіб були зайняті в сільському та лісовому господарстві, що становило 40% від загальної кількості зайнятих в економіці області¹⁰. Станом на 2001 р. в структурі зайнятості області вже 41,5% займали особисті підсобні господарства (36,8%), сільгосп підприємства (3,9%) та фермерські господарства (0,9%)¹¹, причому зайнятість у перших і третіх впродовж 1990-х рр. зростала, а в других – скорочувалася.

Необхідно відзначити, що криза сільськогосподарського виробництва розгорталася на тлі земельної реформи, спрямованої на формування багатуокладної сільської економіки. Здійснення першого етапу земельної реформи в області мало важливі соціальні результати: у володінні і користуванні громадян, включаючи селянські (фермерські) господарства, опинилися 235 тис. га сільськогосподарських угідь, або в 4 рази

більше, ніж в 1991 р. За цей період 218 тис. громадян, або 71,9%, приватизували свої збільшені розміром присадибні ділянки¹². Таким чином відбувся значний перерозподіл сільгоспугідь: якщо в 1991 р. 57% з них перебувало у використанні колективних сільськогосподарських підприємств, 18% – держпідприємств і лише 12% у використанні громадян, то в 1998 р. громадянам належало вже 50% всіх сільгоспугідь області (КСГП – 37%, державним підприємствам – 9%)¹³.

За досліджуваній період частка суспільного сектора у обсязі валової продукції сільського господарства скоротилася з 46,8% до 10,9%¹⁴. Натомість, впродовж 1990-х рр. частка особистих селянських господарств (ОСГ) в сільгоспвиробництві продовжувала зростати і досягла зрештою рівня бл. 90%. З сер. 1990-х рр. на Закарпатті за рахунок одноосібної праці населення (поза суспільним сектором виробництва в сільському господарстві) вироблялося 95–97% картоплі, 87–92% овочів, 86–95% молока, 82–93% м'яса¹⁵.

⁹ Сільське господарство Закарпаття. Статистичний збірник за даними 1990–2001 років. – Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 2002. – С. 6

¹⁰ Економіка Закарпаття. Статистично-аналітичний збірник (період формування ринкових відносин 1990–1997 роки). – Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 1998. – С. 8.

¹¹ Сільське господарство Закарпаття. Статистичний збірник за даними 1990–2001 років. – Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 2002. – С. 17.

¹² Лендел М. А. Аграрні відносини на Закарпатті: уроки минулого та сучасність / М. А. Лендел. – Ужгород: Патент, 1999. – С. 74–75.

¹³ Економіка Закарпаття. Статистично-аналітичний збірник (період формування ринкових відносин 1990–1997 роки). – Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 1998. – С. 40.

¹⁴ Економіка Закарпаття. Статистично-аналітичний збірник (період формування ринкових відносин 1990–1997 роки). – Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 1998. – С. 42.

¹⁵ Лендел М. А. Аграрні відносини на Закарпатті: уроки минулого та сучасність / М. А. Лендел. – Ужгород: Патент, 1999. – С. 81.

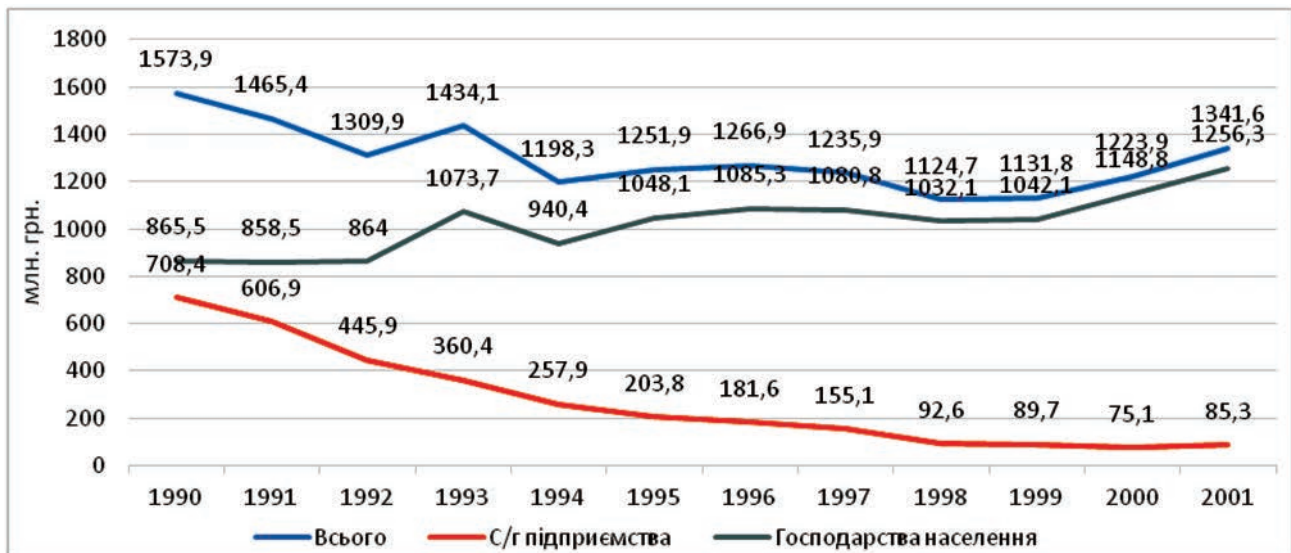
Хоча значною мірою таке різке збільшення частки приватного сектора пояснюється збільшенням частки сільгоспугідь у приватному володінні, інша не менш важлива причина – це значно вища продуктивність приватного сектора. Попри зниження більшості показників його діяльності, це зниження не було таким різким, як у суспільному секторі, і починалося зі значно вищих показників. Досить навести лише статистику по виробництву валової продукції на площу угідь, що слугує надійним індикатором економічної ефективності: в підприємствах суспільного сектора цей показник зменшився зі 209,2 тис. грн. на 100 га в 1990 р. до 46,0 тис. грн. на 100 га в 1999 р., або у 4,5 рази. За той самий період аналогічний показник в господарствах населення зменшився з 793,4 тис. грн. на 100 га до 430,1 тис. грн. на 100 га, тобто падіння склало бл. 46%¹⁶.

Розвал великих сільськогосподарських підприємств та повільний розвиток фермерських господарств призвели до того, що господарства населення, в першу чергу особисті селянські

господарства (ОСГ), стали головним виробником сільгоспродукції та забезпечували найбільшу зайнятість. В 2001 р. ОСГ забезпечували майже третину (31,8%) валової доданої вартості області¹⁸. В 1999 р. в ОСГ (без врахування фермерських господарств) було вироблено 99,4% картоплі, 95% овочів, 97,1% плодів та ягід, 91,9% м'яса, 92,6% молока. На фоні загального зниження поголів'я великої рогатої худоби в суспільному секторі більше ніж у 5 разів в порівнянні з 1990 р., в індивідуальному та приватному секторі спостерігалось їх збільшення. За період з 1990 по 1998 рік цей сектор економіки збільшив поголів'я худоби на 13,4%, у тому числі корів – на 50%, овець та кіз – на 23%, птиці – на 115%¹⁹. Якщо найвища кількість утримуваної худоби в суспільному секторі припала на середину 1980-х рр., то господарства приватного сектора почали різко нарощувати поголів'я в середині 1990-х рр. Це наслідок здійснюваної аграрної реформи і змін аграрних відносин на селі, в результаті яких майже кожен селянин отримав землю, що дало можливість наростити

Діаграма 2.

Валова продукція с/г (всього, в т.ч. сільськогосподарські підприємства та господарства населення) у порівняних цінах 2000 р., млн грн.¹⁷

¹⁶ Сільське господарство Закарпаття. Статистичний збірник за даними 1990-2001 років. – Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 2002. – С.45.

¹⁷ Сільське господарство Закарпаття. Статистичний збірник за даними 1990-2001 років. – Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 2002. – С.7.

¹⁸ Мікловда В. П. Агропромислове виробництво регіону в умовах ринкових трансформацій / В. П. Мікловда, М. В. Газуда. – Ужгород: Ліра, 2008. – С.110.

¹⁹ Статистичний щорічник Закарпаття за 1998 р. – Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 1999. – С.133.

кількість утримуваної худоби. Але навіть в 1997 р. господарства приватного сектора не досягли показників 1946 р. за кількістю утримуваної великої рогатої худоби та овець²⁰.

Здавалося би, функціонування ОСГ слід розглядати як однозначно позитивне явище – доказ успішності аграрної реформи, повернення традицій господарювання на власній землі, перевагу ринкових методів і т. п. Справді, не можна заперечувати той факт, що за умов кризи сільськогосподарських підприємств ОСГ стали своєрідним амортизатором, який певною мірою компенсував катастрофічний спад виробництва продукції в суспільному секторі²¹.

Однак при глибшому розгляді доводиться визнати, що розвиток ОСГ доцільніше трактувати не як успіх ринкових перетворень на селі, а як вимушену захисну реакцію населення області на затяжну кризу продовольчого забезпечення, що виникла ще в радянський час і загострилася на початку 1990-х рр., через занепад великих сільськогосподарських підприємств, інфляцію, безробіття та кризу неплатежів. З цієї точки зору, величезна роль ОСГ в сільськогосподарському виробництві Закарпатської області в 1990-ті рр. відображала глибоку системну кризу економіки.

Особливістю ОСГ в умовах Закарпатської області 1990-х рр. було те, що вони працювали на самозабезпечення сім'ї продуктами харчування, а тому були багатогалузевими і нетоварними, реалізуючи лише деякі надлишки продукції на ринку. З'явившись як реакція на кризу продовольчого постачання, з часом більшість з ОСГ перестали бути підсобними, тобто другорядними, а трансформувалися в основну організаційну форму трудової діяльності для значної частини сільських жителів, а їхньою домінуючою ознакою був низький рівень механізації трудових процесів, висока питома вага використання ручної праці, що не потребує високої кваліфікації, сезонний характер роботи, відсутність регламентованого режиму робочого часу²². Відносно успішне функціонування ОСГ на перший погляд здається парадоксальним, адже витрати

праці та інших факторів виробництва на одиницю продукції в них були значно вищі. Проте слід врахувати, що катастрофічне падіння промислового виробництва вивільнило величезну кількість робочих рук, надавши в розпорядження ОСГ такий важливий виробничий ресурс, як дешева ручна праця, що дозволяла їм із мінімальним залученням технічних засобів залишатися конкурентоздатними на ринку²³.

Попри це, як зазначає В. П. Мікловда, ОСГ не можуть вважатися стратегічним напрямом формування цивілізованого сільського виробника ринкового типу, адже «дрібні за розміром земельних площ господарства [...] значно гірше використовують сукупний ресурсний потенціал і мають нижчі показники виходу продукції в розрахунку на працівника, господарство та одиницю капіталу»²⁴.

Значною мірою кризові явища в сільському господарстві були обумовлені невідповідністю панівних відносин власності та виробництва на селі вимогам ефективного господарювання та складністю переходу до ринкової економіки, низькою продуктивністю праці, застарілістю технологій, зношеністю фондів тощо. Але, на нашу думку, криза в сільському господарстві також була й реакцією на стрімку деіндустріалізацію, що відбулася в області в 1990-ті рр. Історичні приклади демонструють тісний зв'язок між розвитком промисловості (в першу чергу обробної) та сільським господарством. Так, у Німеччині спроби впровадження окупаційними силами в 1946–1947 рр. т. зв. «плану Моргентау» – плану послаблення промислової потужності Німеччині – створили серйозні економічні проблеми: деіндустріалізація призвела до різкого падіння продуктивності сільського господарства, адже чимало з колишніх промислових робітників повернулися до аграрного виробництва, створюючи таким чином тиск на продуктивність та заробітну плату.

Схожі наслідки для сільського господарства мав і розвал промисловості на Закарпатті в 1990-ті рр.

²¹ Мікловда В. П. Гірські території Закарпаття: соціально-економічні трансформації: монографія / В. П. Мікловда (ред.). – Ужгород: ПП «Бреза», 2012. – С. 183.

²² Там само. – С. 172.

²³ Лендел М. А. Аграрні відносини на Закарпатті: уроки минулого та сучасність / М. А. Лендел. – Ужгород: Патент, 1999. – С. 157–158.

²⁴ Мікловда В. П. Гірські території Закарпаття: соціально-економічні трансформації: монографія / В. П. Мікловда (ред.). – Ужгород: ПП «Бреза», 2012. – С. 183–184.

По-перше, вивільнення робітників з промисловості через закриття багатьох підприємств призвело до збільшення кількості зайнятих в сільському господарстві, в першу чергу в особистих селянських господарствах (особливо в сільській та гірській місцевості). Справді, як стверджує відомий аграрний економіст М. А. Лендел, на зростання рівня зайнятості сільських жителів у ОСГ впливав як позитивний фактор (реформування відносин власності й отримання селянами земельних наділів), так і низка негативних – економічна криза, нестабільна зайнятість в галузях промисловості, зменшення посівів під трудомісткими культурами тощо²⁵. На Закарпатті, з його вкрай обмеженими земельними ресурсами, цей процес призвів до появи дрібноземельного, низькотехнологічного, неспеціалізованого сільськогосподарського виробництва, зорієнтованого в основному на власне споживання.

Збільшення кількості зайнятих у ОСГ, головною метою яких було самозабезпечення, суттєво знизило продуктивність у галузі. В свою чергу, низька продуктивність в домінуючих видах економічної діяльності зі спадною віддачею (в т.ч. в сільському господарстві) «заморожує» рівень заробітної плати, що обмежує купівельну спроможність робітників і тримає рівень заробітної плати в інших галузях на так само низькому рівні. Так, перетворення сільського господарства на домінуючу в структурі зайнятості сферу економічної діяльності утримувало рівень заробітної плати в ньому на вкрай низькому рівні, суттєво нижчому від рівня інших галузей економіки. Так, в 2001 р. 60,8% сільськогосподарських працівників отримували заробітну плату менше 150 грн./міс. порівняно з 26,0% працівників економіки в цілому²⁶. Невипадково, що рівень заробітної плати в області в цілому також залишався одним з найнижчих по Україні.

Водночас відзначимо, що це частково пом'якшило наслідки закриття підприємств –

мешканці області отримали можливість хоча на мінімальному рівні забезпечувати себе, працюючи у власних господарствах.

По-друге, занепад промисловості призвів також до стрімкого зниження технологічного рівня сільського господарства області. В 1990-ті рр. в економіці України та, зокрема, Закарпатської області, відбувся процес економічної примітивізації, після якого виживають, як відзначає норвезький економіст Е. Райнерт, тільки ті види діяльності, для яких характерною є постійна або спадна віддача – сектор традиційних послуг, видобуток сировини та сільське господарство, тобто ті сектори, в яких один з факторів виробництва має природне походження, кількість якого постійно зменшується, а якість погіршується. За таких умов, чимало з технологій сучасної епохи стають невиконаними, і збіднілі люди повертаються до використання примітивних інструментів та технологій²⁷. Так, в Україні в цілому по сільському господарству внесення органічних добрив зменшилося більш як у 3 рази, мінеральних – у 5 разів. Значно скоротилася кількість техніки: в 1990-ті рр. в Україні один трактор припадав на 72 га орних земель, в той час як в Німеччині – на 8, у Франції – на 12²⁸.

Не дивно тому, що в сільській економіці області домінуючим став аграрно-дрібнотоварний господарський уклад, де основними виробничими факторами є робоча сила працівника, підкріплена примітивною спеціалізацією, елементарними знаряддями праці та механізмами.

Примітивізація сільського господарства проявилася і в зміні структури різних сільськогосподарських культур. Вже відзначений вище пріоритет діяльності ОСГ, а саме самозабезпечення, призвів до кардинального збільшення частки зернових і картоплі у посівних площах та відповідного зменшення частки кормових та технічних культур (в т.ч. таких важливих у радянський час трудомістких культур як, напр., тютюн).

²⁵ Лендел М. А. Аграрні відносини на Закарпатті: уроки минулого та сучасність / М. А. Лендел. – Ужгород: Патент, 1999. – С. 208–211.

²⁶ Сільське господарство Закарпаття. Статистичний збірник за даними 1990–2001 років. – Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 2002. – С. 18.

²⁷ Райнерт Э. Как богатые страны стали богатыми, и почему бедные страны остаются бедными / Э. Райнерт. – Москва: Изд. дом. Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2011. – С. 203.

²⁸ Лендел М. А. Аграрні відносини на Закарпатті: уроки минулого та сучасність / М. А. Лендел. – Ужгород: Патент, 1999. – С. 77.

Цей факт свідчить про спрощення структури сільського господарства, його трансформацію з товарноорієнтованого на таке, що слугує насамперед задоволенню потреб самих селян та їх господарств. Перехід на вирощування цих культур (зернових та картоплі) зрозумілий з точки зору селянина з огляду на загальну соціально-економічну ситуацію, що склалася в сільських і, особливо, гірських, районах області (безробіття, брак можливостей для започаткування власної справи, фінансова нестабільність), але водночас він втягує селян в порочне коло низькопродуктивної та некваліфікованої праці, здатної забезпечити лише дуже скромні потреби в споживанні. Кліматично-природні умови Закарпатті, а надто його гірської частини, мало придатні для вирощування зернових та картоплі, що обумовлює кінцеву низьку продуктивність, що вкупі з ендемічним для Закарпаття малоземеллям означає ринкову неефективність та неконкурентоспроможність таких господарств у довшій перспективі. Окрім того, звуження номенклатури сільськогосподарської продукції погіршило для селян можливість вступати у відносини обміну. Проф. В.П. Мікловда вказує, що ефективна взаємодія домогосподарств і ринку можлива за рахунок поглиблення поділу праці на селі. Але в 1990-ті рр. функції села обмежувалися тільки виробництвом продовольчої продукції та забезпеченням сировиною переробної промисловості. В сукупності із слабо розвинутою інфраструктурою та атрофованим розвитком несільськогосподарських галузей і сфери обслуговування це зумовило вузьку сферу прикладання праці з обмеженою кількістю професій і спеціальностей, що стало гальмом не тільки для зайнятості, але і спричинило збіднення асортименту продукції, що виробляється на селі, а також низькій рівень оплати праці²⁹.

Зростання відносної частки сільського господарства в економіці області разом призвело до певної абсолютизації ролі цієї галузі. На нашу думку, це хибне переконання, але воно, на жаль, вже у 1990-ті рр. міцно вкорінилося в уяв-

леннях багатьох економістів про пріоритети розвитку економіки Закарпатської області. Наприклад, читаємо в одній з доповідей: «Стратегія розвитку агропромислового комплексу Закарпаття ... повинна передбачати не тільки прискорений розвиток сільського і лісового господарства ... але й перетворення його в основний високорозвинений структуроформуєчий фактор розвитку всього народногосподарського комплексу регіону та його природно-економічних зон»³⁰.

Парадокс, що вислизає з уваги багатьох закарпатських економістів (і не тільки їхнього), які постійно вказують на багатий природний потенціал Закарпаття як передумову його розвитку, полягає в тому, що найбільш успішні країни часто мають дуже обмежений природно-ресурсний потенціал і тому змушені шукати штучних, створених людиною переваг, а не поклатися на природні, яким, як правило, притаманна спадна віддача.

З огляду на це зрозуміло, наскільки недалекоглядними і навіть у дечому шкідливими є заклики закарпатських економістів та чиновників до пріоритетності в області сільського та лісового господарства, а також туризму на тій підставі, що область володіє відповідним потенціалом, чи, користуючись термінологією Д. Рікардо, є відносно менш неефективною в цих видах економічної діяльності, аніж інші регіони України та сусідні країни. Ці види економічної діяльності характеризуються спадною віддачею та досконалою конкуренцією, а отже не здатні в довгостроковій перспективі забезпечити динамічне зростання економіки, заробітних плат та податкових надходжень з усіма наслідками, що впливають з цього для бізнесу, добробуту населення, стану соціальної та транспортної інфраструктури. Досвід ринкових трансформацій в Закарпатській області в 1990-х рр. яскраво підтверджує цю думку.

Висновки. Кризові явища в сільському господарстві Закарпаття призвели до значного скорочення виробництва в суспільному секторі сільського господарства. І хоч це скорочення було частково компенсоване зростанням виробництва

²⁹ Мікловда В. П. Ринкова трансформація економіки регіону / В. П. Мікловда. – Ужгород: Карпати, 2000. – С.48.

³⁰ Борщевський П. Стратегічні напрямки розвитку агропромислового комплексу Закарпатського регіону / П. Борщевський, Н. Савчур-Шекмар // Економіка Закарпаття сьогодні і завтра: шляхи виходу з кризи. Матеріали науково-практичної конференції – Ужгород, 1997. – С.31.

в ОСГ, що виникли в результаті проведення аграрної реформи, але основною метою ОСГ було насамперед самозабезпечення селян, для них була притаманні використання ручної праці, примітивні технології, а відтак низька продуктивність. Розвиток ОСГ став вимушеною відпо-

віддю населення на деіндустріалізацію, безробіття, кризу продовольчого забезпечення. Можна констатувати, що ситуація в сільському господарстві Закарпаття в 1990-ті рр. стала закономірним наслідком деструктивних процесів в економіці в цілому.

References

- Borshchevskiy P. Stratehichni napriamky rozvytku ahropromyslovoho kompleksu Zakarpatskoho rehionu / P. Borshchevskiy, N. Savchur-Shekmar // *Ekonomika Zakarpattia sohodni i zavtra: shliakhy vykhodu z kryzy. Materialy naukovo-praktychnoi konferentsii.* – Uzhhorod, 1997. – 380 s. [in Ukrainian].
- Ekonomika Zakarpattia. Statystychno-analitychnyi zbirnyk (period formuvannia rynkovykh vidnosyn 1990–1997 roky).* – Uzhhorod: Zakarpatske oblasne upravlinnia statystyky, 1998. – 111 s. [in Ukrainian].
- Lendiel M. A. Ahrarni vidnosyny na Zakarpatti: uroky mynuloho ta suchasnist / M. A. Lendiel. – Uzhhorod: Patent, 1999. – 275 s. [in Ukrainian].
- Miklovda V.P. Rynkova transformatsiia ekonomiky rehionu / V. P. Miklovda. – Uzhhorod: Karpaty, 2000. – 185 s. [in Ukrainian].
- Miklovda, V.P. Hirski terytorii Zakarpattia: sotsialno-ekonomichni transformatsii: monohrafiia / V. P. Miklovda (red.). – Uzhhorod: PP «Breza», 2012. [in Ukrainian].
- Miklovda. V. P. Ahropromyslove vyrobnytstvo rehionu v umovakh rynkovykh transformatsii / V. P. Miklovda, M. V. Hazuda. – Uzhhorod: Lira, 2008. – 224 s. [in Ukrainian].
- Raynert E. Kak bogatyie strany stali bogatymi. i pochemu bednyie strany ostayutsya bednymi / E. Raynert. – Moskva: Izd. dom. Gos. un-ta – Vysshey shkoly ekonomiki. 2011. – 384 s. [in Russian].
- Silke gospodarstvo Zakarpattia. Statystychnyi zbirnyk za danymy 1990–2001 rokiv.* – Uzhhorod: Zakarpatske oblasne upravlinnia statystyky, 2002. – 58 s. [in Ukrainian].
- Statystychnyi shchorichnyk Zakarpattia za 1998 r.* – Uzhhorod: Zakarpatske oblasne upravlinnia statystyky, 1999. – 178 s. [in Ukrainian].

**Національна спілка
краєзнавців України:
панорама
сучасного життя**

Науково-краєзнавча експедиція «Історико-культурна спадщина Чернігівщини: проблеми збереження та форми популяризації»

6 червня 2018 р. на Чернігово-Сіверщину завітала науково-краєзнавча експедиція Національної спілки краєзнавців України «Історико-культурна спадщина Чернігівщини: проблеми збереження та форми популяризації» на чолі з головою Спілки, членом-кореспондентом НАН України, доктором історичних наук, професором О.П. Реєнтом.

Її метою стало ознайомлення із культурним надбанням Чернігівщини, вивчення досвіду краєзнавців із пам'яткоохоронної справи, привернення уваги громадськості України до краєзнавчих набутків Чернігівської обласної організації НСКУ.

У експедиції взяли участь представники керівних органів Спілки, члени Президії та Правління, краєзнавці та науковці.

Практичними завданнями поїздки стали:

- вивчити стан збереження видатних пам'яток історії та культури Чернігова та Седнева;
- обговорити з краєзнавчим активом і науковцями проблеми пам'яткоохоронної справи Чернігівщини в контексті туристичної галузі;
- ознайомитися з пам'ятками часів Київської Русі в Чернігові та розглянути форми їх популяризації;
- відвідати Чернігівський обласний історичний музей ім. Василя Тарновського і звернути увагу на раритети колекції засновника;
- оглянути культурний комплекс містечка Седнів та вивчити його туристичний потенціал;
- зустрітися з краєзнавцями Чернігівщини і відзначити активістів краєзнавчого руху.

Маршрут експедиції: Київ – Чернігів – Седнів – Чернігів – Київ.

Під час поїздки учасники експедиції зустрілися з членами Правління Чернігівської обласної організації Національної спілки краєзнавців України і викладачами Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка й обговорили актуальні проблеми пам'яткоохо-

ронної справи Чернігівщини та популяризації історико-культурної спадщини регіону в контексті розвитку туристичної галузі.

Чернігівську обласну організацію незмінно очолює авторитетний вчений та відомий науковець, директор Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, професор Коваленко Олександр Борисович, якому вдалося об'єднати навколо Спілки подвижників краєзнавства, сформував потужну краєзнавчу школу на Чернігівщині (фото 1).

Грамотами, подяками і медалями Спілки були відзначені активісти краєзнавчого руху Сіверського краю – О.Б. Коваленко, О.І. Крук, С.Л. Лаєвський, А.Л. Курданов, О.Я. Рахно, А.М. Острячко, Л.В. Ясновська, Е.М. Ілляшенко, Н.М. Халімон, Т.С. Луговська, а також голова Чернігівської районної державної адміністрації В.Б. Корж, який активно підтримує починання місцевих краєзнавців.

Учасники експедиції відвідали пам'ятки давньоруської доби Антонієві печери та Іллінську церкву Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній», а у Чернігівському обласному історичному музеї імені В.В.Тарновського оглянули унікальні артефакти, представлені на виставці «180-річчя Василя Тарновського: українські старожитності» (фото 2).

Відбулося знайомство і з перлиною Сіверського краю – містечком над Сновом – Седневом. Усі були зачаровані музейною вуличкою, що веде до дерев'яної Георгіївської церкви XVIII ст. (фото 3), відвідали Воскресенську церкву-усипальницю XVII ст., кам'яницю та садибу Лизогубів (фото 4). Ці об'єкти складають потужний туристичний потенціал містечка, в якому є ще і чудовий хоровий колектив «Берегиня» (фото 5) та майстриня-вишивальниця З.Г. Лук'яненко. Краєзнавці також ознайомилися з Музеєм енергетики та Седнівською гідроелектростанцією, якими опікується ПАТ «Чернігівобленерго».

Фото 1

Фото 2

Фото 3

Фото 4

Фото 5

Учасники експедиції звернули увагу на необхідність реалізації унікального проекту, рівного якому не існує в Європі, – «Сакрального амфітеатру на Болдиній Горі», що дозволить гідно представити Чернігів у контексті світової культурної спадщини. Також потребує термінової реставрації неповторна пам'ятка Седнева –

«Садиба родини Лизогубів». Краєзнавці прийняли рішення про необхідність підготовки звернення до місцевих органів влади із проханням посприяти у фінансуванні відновлювально-реставраційних робіт цієї архітектурної перлини Чернігівщини.

Фото: Олексій Лупандін

Володимир Милько (м. Київ)

Науково-краєзнавча експедиція НСКУ «Народне музейництво Закарпаття: здобутки і перспективи»

14–16 червня 2018 року відбулася науково-краєзнавча експедиція Національної спілки краєзнавців України «Народне музейництво Закарпаття: здобутки і перспективи».

Її метою стало вивчення громадської ініціативи у збереженні історико-культурної спадщини краю та ролі громади у створенні скансенів, привернення уваги до громадських музеїв як соціокультурних центрів громадського життя області та країни, і, водночас, індикаторів формування громадянського суспільства.

У експедиції взяли участь представники керівних органів Спілки, члени Президії та Правління, голови регіональних організацій, краєзнавці, науковці, громадські діячі з різних областей України (Вінницької, Житомирської, Закарпатської, Івано-Франківської, Київської, Чернівецької, Харківської та ін.).

Напередодні експедиції представники керівних органів Спілки (голова НСКУ, член-кореспондент НАН України О.П. Реєнт, заступник голови, академік НАПН України В.П. Коцур та член Президії НСКУ, професор Ю.В. Телячий) завітали до Ужгорода, де відбулася зустріч із директором Ужгородського торгівельно-економічного інституту КНТЕУ, Відмінником освіти України, кандидатом економічних наук, доцентом Гаврилком Петром Петровичем. За значний внесок у розвиток краєзнавчого руху, збереження національної історико-культурної спадщини та природних скарбів України П.П. Гаврилко, відповідно до рішення Президії НСКУ, був удостоєний звання «Почесний краєзнавець України» та «Ордена Г.С. Сковороди» ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (фото 1).

Практичні завдання науково-краєзнавчої експедиції включали ознайомлення з експозиціями Музейного комплексу «Старе село Колочава»

Фото 1

Міжгірського району Закарпатської області; вивчення досвіду працівників комплексу зі збереження культурного надбання краю, створення музейних осередків та участі громадськості в розвитку громадського музейництва; дослідження напрацювань музейників із вивчення та відтворення маловідомих сторінок історії краю, популяризації його історико-етнографічної специфіки, ефективного використання рекреаційно-туристичного потенціалу області; відвідання туристично-привабливих місць регіону та відзначення внеску місцевих громадян у їх розвиток; участь у Всеукраїнському фольклорно-етнографічному фестивалі «Колочавська ріплянка»; поширення досвіду активістів Закарпатської обласної організації НСКУ з розвитку громадського музейництва серед регіональних осередків Спілки.

Перебування делегації Спілки на Закарпатті стало можливим завдяки керівництву обласної організації НСКУ, зокрема її голови Делегана Михайла Васильовича та члена правління НСКУ Аржевітіна Станіслава Михайловича.

У перший день експедиції (14 червня), на шляху до села Колочава Міжгірського району, краєзнавці завітали до с. Келечин – малої Батьківщини відомого українського громадсько-політичного діяча, президента Карпатської України Августина Волошина (фото 2). Біля пам'ятника А. Волошину М.В. Делеган ознайомив присутніх із його біографією та окреслив історичне значення цієї постаті для регіону та всієї України. Урочиста зустріч із місцевими краєзнавцями та представниками влади відбулася на Синевирському перевалі (793 м над рівнем моря).

Основна частина програми цього дня передбачала ознайомлення із Музеєм архітектури і побуту «Старе село» – скансеном у селі Колочава. Краєзнавці мали можливість побачити унікальний проект, який відтворює село стародавньої Верховини із колочавських експонатів, ознайомитися із 300-річною історією побуту місцевих жителів (фото 3). Майже два десятки будівель і допоміжних господарських споруд стали об'єктом уваги та викликали неабияке зацікавлення. Серед них: хатина селянина-бідняка, церковнопарафіяльна школа, єврейська хата «Корчма у Вольфа», «буж-

ня», парильня, хатина вівчаря, салаш (колиба), будинок шустера, хатина сабова (швеця), угорська жандармська станція, кузня, хата та майстерня столяра, будівля ткача, «будинок бірова» (сільського голови) та ін. На території комплексу також розташовано низку музеїв: «Вузькоколіяка», «Колочавський бокораш», «Бункер Штаєра».

Завдяки продуманій організації та цікавим розповідям Почесного краєзнавця України, члена Правління НСКУ Станіслава Аржевітіна (фото 4). (саме його особистими зусиллями в Колочаві було створено музейний комплекс, іден-

Фото 2

Фото 4

Фото 3

тифіковано і реставровано десятки пам'яток історії та архітектури, активно розвивається туристичне краєзнавство в регіоні), екскурсиводів Дербака Василя та Радівілова Юрія учасники експедиції мали змогу відчувати атмосферу минулих епох, сфотографуватися в історичних костюмах, взяти участь у театралізованих дійствах (фото 5-7).

На завершення першого дня експедиції відбулися урочистості з нагоди дня народження С.М. Аржевітіна. Голова НСКУ, член-кореспондент НАН України О.П. Реєнт вручив іменнику «Орден Г.С. Сковороди» (виготовлений спільно із ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»).

Наступний день експедиції (15 червня) розпочався із засідання Президії НСКУ. Присутні заслухали інформацію: про діяльність Спілки в першому півріччі 2018 р., про результати Всеукраїнської наради з питань викладання навчального курсу «Основи краєзнавства» у закладах вищої освіти, про затвердження лауреатів Премії імені академіка Петра Тронька 2018 р., про основні заходи НСКУ на 2019 р., про рекомендацію до публікації наукового журналу «Краєзнавство» (№1, 2018), про вступ нових членів та відзначення краєзнавців нагородами НСКУ. За результатами обговорення звернень від регіональних організацій Президія прийняла рішення про рекомендацію Правлінню Спілки з 2019 р. змінити розмір вступних і членських внесків (200 і 100 грн відповідно) (фото 8).

Фото 5

Фото 6

Фото 8

Фото 7

На засіданні Президії активістів краєзнавчого руху було відзначено спілчанськими нагородами, зокрема Подяками та Грамотами НСКУ, ювілейною медаллю «90 років журналу “Краєзнавство”», «Орденем Г.С. Сковороди» (удостоєний член Президії, професор Ю.В. Телячий, який цього дня святкував день народження), званням «Почесний краєзнавець України» (голова Закарпатської обласної організації М.В. Делеган) тощо.

У рамках роботи Президії відбулася презентація науково-краєзнавчих видань С.М. Аржевітіна: «Закарпатська Україна: викорінення Карпатської України» і «Колочава: шкільництво». Присутні ознайомилися із відповідними напрацюваннями вченого, які є частиною багатотомного видавничого проекту про історію його рідного села Колочаву, та прийняли рішення про надання консультативної та експертної допомоги при підготовці книг до друку.

Далі цього дня продовжилося знайомство із Колочавою. Краєзнавці відвідали музеї «Чеська школа» (у ньому відтворено умови навчання дітей за чеського періоду історії села) та «Радянська школа» (перший школа-музей на Закарпатті, який передає атмосферу навчання дітей у 60–70-х роках минулого століття).

Під час огляду музеїв та історико-культурних пам'яток: пам'ятників І. Ольбрахту, Т.Г. Шевченку, О. Духновичу, вівчарю, воїнам-інтернаціоналістам, жертвам Голокосту, опришкы Карпат М. Шугая, заробітчанах, обелісків жертвам Першої та Другої світових воєн, музею-меморіалу воїнам-інтернаціоналістам, делегація НСКУ начоно переконалася у справедливості твердження про Колочаву як село 10 музеїв та 20 пам'ятників.

Зацікавлення викликав прохід окремими етапами туристичних маршрутів «Стежками Миколи Шугая» та «Лінія Арпада», історії про життя та версії загибелі «останнього опришкы Карпат» Миколи Шугая, огляд оборонних ліній часів Другої світової війни, дегустація мінеральної води «Буркут». З особливостями релігійного життя колочавців ознайомив Василь Глеба, який також провів екскурсію збудованою у XVIII ст. без єдиного цвяха дерев'яною Церквою Зішестя Святого Духа. Життя (фото 9) та діяльність відомого чеського письменника та громадського діяча Івана Ольбрахта постало у розповіді Наталії Тумарець. На його честь у селі встановлено пам'ятник, а на базі Колочавської середньої школи розміщено музей.

Краєзнавці завітали також до колочавського

Фото 9

форелевого господарства, де ознайомилися із процесом розведення екологічно чистої форелі, та птахопарку Василя Макара, який включає майже дві тисячі папуг та голубів. На завершення другого дня експедиції відбувся перегляд декількох документальних фільмів про село, зокрема кінопроекту «Колочавські повстанці».

16 червня краєзнавці завітали до майстерні відомого українського скульптора Петра Штаєра, який працює в галузі станкової та монументальної скульптури. Митець розповів про свої поточні проекти і продемонстрував раніше виконані.

Цього дня учасники експедиції стали учасниками «Фестивалю Ріплянки», який щороку проводиться на території музейного комплексу «Старе село» у Колочаві. Програма цього дійства включала проведення безпрограшної лотереї, офіційну частину за участі голови Закарпатської обласної державної адміністрації Геннадія Москаля та керівництва Національної спілки краєзнавців України, святковий концерт за участі відділу культури Міжгірської РДА, майстер-клас із приготування ріплянки, дегустацію «Ріплянки від губернатора», майстер-клас із приготування сиру й баношу та їх дегустацію, різноманітні конкурси тощо.

Офіційна частина фестивалю передбачала виголошення вітальних слів головою обласної державної адміністрації Г.Г. Москалем (фото 10), головою НСКУ О.П. Реєнтом, головою Закарпатської облорганізації НСКУ М.В. Делеганом, ініціатором створення музейного комплексу С.М. Аржевітіним. Подякувавши організаторам за гарний прийом делегації, керівництву музею та його працівникам за самовіддану працю, представникам влади за увагу до культури регіону О.П. Реєнт вручив спілчанські відзнаки й нагороди, зокрема Г.Г. Москалю – «Орден Григорія Сковороди» за вагомий внесок у розвиток українського краєзнавства.

Фото 10

Фото 11

Фото 12

У другій половині дня відбулося попереднє підбиття підсумків експедиції, в якому взяв участь Г.Г. Москаль. Голова Спілки О.П. Реєнт наголосив на особливій важливості діяльності, яку здійснює колочавська громада (зокрема, С.М. Аржевітін) та обласна організація Спілки, що спрямована на збереження й популяризацію місцевої історії, культури, традицій, архітектурних пам'яток.

Завершальна частина експедиції включала відвідання Центру реабілітації для бурих ведмедів, який було відкрито наприкінці 2011 року на території Національного природного парку Синевир, та одного з семи природних чудес України, найбільшого високогірного озера Карпат – Синевир (фото 11), а також водоспаду Шипіт (фото 12), розташованого на північних схилах гірського масиву Боржавських полонин біля підніжжя гори Гимба, що у селі Пилипець Міжгірського району.

За три дні (14–16 червня) делегація Національної спілки краєзнавців України вкотре переконалася у безмежному туристичному потенціалі Закарпаття, побачила, що діяльність, яку здійснюють місцеві краєзнавці – це унікальний приклад самовідданої праці, спрямованої на збереження й розвиток культурних скарбів свого рідного краю. Завдяки зусиллям Почесного краєзнавця України, члена Правління НСКУ С.М. Аржевітіна Колочава перетворилася на один із провідних туристичних центрів регіону, стала селом 10 музеїв, 20 пам'яток, 50 історичних місць різноманітних фестивалів туристичних принад. Краєзнавці дякують С.М. Аржевітіну та Закарпатській обласній організації НСКУ (її голові М.В. Делегану) за якісну організацію експедиції!

**Наукова
інформація**

Яру Славутичу – 100 років

*Моє серце в херсонських степах
У притаєнних скитських могилах,
Я в душі чебрецями пропах,
Випасаючи коней на схилах*

Яр Славутич

11 січня 2018 року вся українська громада нашої країни та світу відзначила 100 років від дня народження видатного педагога, українського мовознавця і літературознавця, письменника і перекладача, автора багатьох підручників з української мови, доктора філології зі славістики, професора-емерита Альбертського університету (Едмонтон, Канада) Яра Славутича.

Справжнє ім'я Яра Славутича – Григорій Михайлович Жученко. Він народився 11 січня 1918 року на родовому хуторі Жученки Херсонської губернії (нині Кіровоградська область). Батько під час колективізації був висланий до Сибіру. Проте Григорій втік із заслання і згодом повернувся додому.

1935 року він переїхав до Запоріжжя, де працював на «Запоріжстали», одночасно навчаючись на вечірніх курсах. У 1936–40 рр. Григорій Жученко навчався у Запорізькому педагогічному інституті, отримав диплом викладача української мови і літератури. Там же розпочав займатися поезією, видав кілька віршів. У 1938 році був заарештований за зберігання забороненої літератури, але швидко відпущений.

У 1940 р. був мобілізований до лав Червоної армії. Закінчивши інженерно-саперну школу 375-ї дивізії, отримав звання лейтенанта. Але проте, як воював лейтенант Жученко у лавах Червоної Армії нічого не відомо. У 1941–43 роках, за його словами, він перебував у лавах організованої ОУН-івцями «Чернігівської Січі». Проте одночасно він друкується під іменем Яр Славутич у колабораціоністській газеті «Нова Україна», що видавалася у Харкові під егідою міської управи. З початком визволення України радянськими військами втікає до Львова, потім подається до нацистської Німеччини, живе у Берліні до початку боїв за місто.

Після закінчення Другої Світової у Європі навчається в Українському Вільному універси-

теті у Мюнхені, працює у редакціях журналів «Заграва», «Арка», обирається секретарем правління Мистецького українського руху.

Від 1949 року Яр Славутич проживав у США. В 1954 році в Пенсильванському університеті отримав науковий ступінь доктора філологічних наук зі славістики, в 1955 – доктора філософії. П'ять років Яр викладав українську мову в Каліфорнії, а в 1960 році переїхав до Канади, де до 1983 року обіймав посаду професора Альбертського університету в Едмонтоні.

Яр Славутич – автор англomовних підручників з української мови, літературно-критичних нарисів, редактор і видавець літературно-мистецького альманаху «Північне Сяйво», що публікувався в Едмонтоні. Учений-славист розробив новий зоро-слуховий метод вивчення української мови. Наукову діяльність вів двома мовами: українською та англійською, видав до сотні наукових праць, своїх і чужих, та поетичних збірок, створивши у 1960 році власне видавництво «Славута».

Більш як 50 років Яр Славутич викладав українську мову в Америці й Канаді, став автором понад трьох десятків поетичних збірок, літературознавчих, мемуарних книжок, а також перекладів, виданих за рубежом і перевиданих в Україні.

Яр Славутич був дійсним членом Наукового товариства імені Шевченка, Української вільної академії наук, Української Могилянсько-Мазепинської академії. В 1955-60 роках він викладав

українську мову в Американській військовій школі мов. Від 1960 року – проживав у Канаді. 1960–1983 роки Яр Славутич – професор Університету провінції Альберта, керівник відділу славістики.

2002 року його було номіновано у лауреати Міжнародної літературної премії ім. Івана Кошелівця, премій УВАН, Української Могилансько-Мазепинської академії, Українського літературного фонду ім. І.Франка в Чикаго (США), ім. академіка Д.Яворницького, ім. Д.Загула. Став членом Національної спілки письменників України, відомий як вчений-славист, соціолінгвіст, меценат.

Нагороджений Орденом від уряду України «За Заслуги» та «Почесною Грамотою» від Національної Академії Педагогічних Наук України (2008). Був президентом Канадського інституту назвознавства, Українського шекспірівського товариства, головою осередку Наукового товариства ім. Шевченка у Західній Канаді.

Починаючи з 1990 року науковець неодноразово відвідував Україну, її сотні міст і сіл. Тоді ж ним був організований фонд Яра Славутича, що надавав допомогу українським діячам науки і культури у публікації творів. На розвиток української освіти й науки фонд передав понад 26 тисяч канадських доларів.

Помер Яр Славутич в Едмонтоні 4 липня 2011 року, був похований на цвинтарі св. Михаїла.

Незважаючи на численні регалії ім'я поета було невідоме жителям Кіровоградської області. Лише у 1990-х–2000-х роках працівники обласної універсальної наукової бібліотеки імені Дмитра Чижевського на чолі з письменницею та науковим редактором бібліотеки Антоніною Корінь відкрили для міста Яра Славутича як поета, літературознавця. Саме завдяки активній громадянській позиції А. Корінь тепер ми маємо архів радіопередач з Яром Славутичем, листування та інтерв'ю. Дев'ять поїздок на рідну Україну теж зумовлені інтересом до творчості митця з боку земляків. Антоніна Корінь під час зустрічі Яра Славутича зі студентами КДПУ ім. В. Винниченка в 1998 році написала посвяту поету-земляку.

*Ох цей Яр – полум'Яр!
В його грудях – вічний жар.
Він палає щохвилини.
То – любов до України.
Ох цей Яр – полум'Яр!*

*Він – сіяч і хлібодар,
Сіє в книгах полемічних
він розумне, добре й вічне...
Змолоду співа в них колос.
Вслухайтесь: то Ярів голос.*

У відділі краєзнавства ОУНБ ім. Д.І.Чижевського до 100-річчя з дня народження Яра Славутича підготовлено виставку творів письменника «Його слова – і щастя, й біль», на якій представлено значний творчий доробок письменника-земляка. У фондах ОУНБ ім. Д.І.Чижевського представлені видання як закордонні, так і українські. Він є автором численних монографій, підручників, методичних посібників і статей. Твори Яра Славутича представлені окремими виданнями:

✍ Славутич, Яр. Велич Шевченка = Shewchenko's Greatness. – Вінніпег: Накладом УВАН, 1961.

✍ Славутич, Яр. Дослідження та статті. – Едмонтон: Славута, 2006.

✍ Славутич, Яр. Зібрані твори: 1938–1978. – Едмонтон: Славута, 1978.

✍ Славутич, Яр. Іван Франко і Росія. – Вінніпег: УВАН, 1959.

✍ Славутич, Яр. Избранное /Пер. с укр. Ю. Пустовойтова и др.– Иерусалим: Общество Еврейско-Украинских связей, 1986.

✍ Славутич, Яр. Карпатські січовики // Кущинський, Антін. Закарпаття в боротьбі: спогади / А. Кущинський. – Буенос-Айрес: вид. Ю. Середяка, 1981.

✍ Славутич, Яр. Меч і перо: вибрані дослідження, статті та огляди. – К.: Дніпро, 1992. – 413 с.

✍ Славутич, Яр. Модерна українська поезія. 1900–1950 = Modern ukrainian poetry. 1900–1950. – Філадельфія: видання «Америки», 1950.

✍ Славутич Яр. Моя доба: поема. – Львів: Меморіал, 1993.

✍ Славутич, Яр. Мудрощі мандрів: восьма збірка поезій. – Едмонтон: Славута, 1972.

✍ Славутич, Яр. Поезії та поеми: повне видання (1937–2004). – Едмонтон: Славута, 2004.

✍ Славутич Яр. Правдоносці: збірка збірочок. 1938–1948. – Мюнхен: Золота брама, 1948.

✍ Славутич, Яр. Розстріляна муза: сильвети. – Детройт: Прометей, 1955.

✍ Славутич, Яр. Твори в 5 томах. – К.: Дніпро; Едмонтон: Славута. – 1998.

✍ Славутич, Я. Творчість Володимира Винниченка. Лекція: Альбертський університет, Канада, 1976.

✍ Славутич, Яр. Три поеми і шість поезій: восьма збірка поезій / англійські переклади: Романа Ореста Татчина, Ориси Фербей Ватсон. – Едмонтон: Паблішер Канада, 1992.

✍ Славутич, Яр. У вирі багатокультурності: спогади учасника / Яр Славутич. – Едмонтон: Славутич, 1988.

✍ Славутич, Яр. Українська література в Канаді: Вибрані дослідження, статті й рецензії / Яр Славутич. – Едмонтон: Славутич, 1992.

✍ Славутич, Яр. Шевченкова поетика. – Едмонтон: Славутич, 1964.

Також твори Я.Славутича представлені в збірках: «Західноканадський збірник», «Слово: збірник українських письменників: література, мистецтво, критика, мемуари, документи», «Збаражчина: збірник статей, матеріалів і споминів» та інші.

На деяких виданнях є автографи Яра Славутича:

«Козак та амазонка: (з подорожі по Південній Америці)»

Маєстат: шоста збірка поезій;

Місцями запорозькими: нариси та спогади;

Модерна українська поезія. 1900–1950 = Modern ukrainian poetry. 1900–1950.

Серед автографів є дарчі написи конкретним особам чи організаціям:

Прокопові Наумчукові: *«Дорогому колезі, творцеві радіопроеграми «Пісня України» ;*

Василеві Луцеву: *Найдіяльнішому українському бібліографові, дорогому колезі д-рові Василеві Луцеву – Яр Славутич (2.01.1973 у 55-річчя)*

Яр. Рудницькому: *Дорогому проф. Яр. Рудницькому з правдивою пошаною Яр Славутич 18.V.1961 Winnipeg*

Науковій книгозбірні у місті Тобілевичі від Яра Славутича 1 червня 1992 р.

Обласній науковій бібліотеці імені Д. Чижевського від Яра Славутича 14.05.1998

Обласній науковій бібліотеці імені Д. Чижевського – будьте! Провітайте!

Науковій книгозбірні ім. Д.Чижевського в місті Тобілевичі від Яра Славутича, Київ, 30.09.1997

До 100-річчя від дня народження Яра Славутича Обласна універсальна наукова бібліотека ім. Дмитра Чижевського підготувала біобібліографічний покажчик **«Син херсонських степів»** (упорядник – Чуприна Н.К., бібліотекар відділу обслуговування користувачів), який розміщений на сайті бібліотеки <http://library.kr.ua/>

У покажчику вміщена інформація про джерела, які висвітлюють життя та творчість поета, літературознавця, мовознавця, перекладача, науковця Яра Славутича. Видання покликане задовольнити інтерес читачів до відомої особистості у культурному житті краю, а також світової спільноти.

Спеціально для біобібліографічного покажчика вступне слово написала українська поетеса, літературознавець, член Національної спілки письменників України, доцент кафедри видавничої справи, документознавства та інформаційної діяльності Кіровоградського інституту розвитку людини Надія Частакова.

Покажчик створено на основі баз даних обласної універсальної наукової бібліотеки імені Д.І. Чижевського м. Кропивницького, бібліотеки Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, матеріалів INTERNET-мережі.

Покажчик складається з 6 частин.

До першої – входять твори Яра Славутича – 206 бібліографічних записів. Вони згруповані в чотири підрозділи: окремі видання, що подають перелік творів ученого, твори, що знаходяться в збірках; вступні статті, упорядкування, передмови; статті з періодичних видань.

У другій частині покажчика зібрана література про життя і діяльність Яра Славутича. Її підрозділи наповнюють: книги; статті з альманахів, збірників, окремих видань; періодичні видання; нотні видання (пісні на слова Яра Славутича).

Третю частину складає фільмографія.

У четвертій – розміщено WEB-ресурси.

П'яту наповнює іменний покажчик.

У шостій частині містяться додатки, куди ввійшли автобіографія митця, статті про життєвий і творчий шлях літератора, інтерв'ю, спогади сучасників, літературознавчі та наукові розвідки, посвяти. В цих дослідженнях передаються особливості сприйняття особистості Яра Славутича, його творчої спадщини вченими, митцями, сучасниками.

В загальний перелік бібліографічних джерел входять також нотні видання пісень окремих композиторів на слова Яра Славутича.

Завершує покажчик Фотогалерея.

Своєрідною родзинкою фондів ОУНБ імені Дмитра Чижевського є неопублікована епістолярна спадщина Яра Славутича, яка знаходиться у відділі краєзнавства. Це 15 листів, з яких перший лист датований 1 березня 1991 року Державній обласній науковій бібліотеці ім. Н.К. Крупської (нині Д.І. Чижевського) «на руки Олені Гаращенко, Валентині Киці та Оксані Сергєєвій».

Лист починається таким привітанням: *«Вельмишановні Амазонки! Передусім прошу прийняти щирий привіт від канадського козака, родом із давнього Запорозжжя. Ваш колективний лист, датований 25 грудня минулого року, прилетів чи пак приїхав на волах до мене лише два дні тому. Передав його мені п. Мирослав Юркевич, на ім'я якого ви були ласкаві написати і згадати про мене» (мова оригіналу).*

Останній лист датований 8 грудня 1996 року до п. Антоніни Корінь.

До теки «Яр Славутич. Епістолярій. Листи» входять листи, датовані: 1 березня 1991 р.; 21 березня 1991 р.; 20 вересня 1991 р.; 21 серпня 1992 р.; 10 вересня 1992 р., ? лютого 1993 р., 7 лютого 1993 р., 30 жовтня 1993 р., 8 січня 1995 р., 24 травня 1995 р., 9 серпня 1995 р., 3 листопада 1995 р., 28 лютого 1996 р., 2 квітня 1996 р., 8 грудня 1996 р.)

Обласна універсальна наукова бібліотека ім. Д.І. Чижевського спільно з обласним краєзнавчим музеєм, міським літературно-меморіальним музеєм І.К. Тобілевича, обласним інститутом післядипломної педагогічної освіти ім. В. Сухомлинського стала співорганізатором у проведенні обласної літературно-краєзнавчої конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження Яра Славутича. На конференцію були підготовлені виступи фахівців бібліотеки: Колечкіної Т.П., завідуючої відділом краєзнавства на тему: «Загальний огляд літературних видань, подарованих Яром Славутичем і канадським видавництвом

«Славута» Кіровоградській обласній науковій бібліотеці»; презентацію біобібліографічного покажчика «Син херсонських степів»: до 100-річчя від дня народження Яра Славутича Чуприни Н.К., бібліотекаря відділу обслуговування користувачів.

100-річчю від дня народження вченого-лінгвіста, поета, перекладача, видавця, громадського діяча української діаспори Яра Славутича та 65-річчю від дня народження знаного українського літературознавця Леоніда Куценка були присвячені XI обласні літературно-краєзнавчі Куценківські читання, які традиційно проходять у міському літературно-меморіальному музеї І.К. Карпенка-Карого. Це – спільний проект музею, інституту післядипломної педагогічної освіти ім. Василя Сухомлинського та обласної організації Національної спілки краєзнавців України.

У читаннях взяли участь викладачі Центральноукраїнського державного педуніверситету ім. В. Винниченка, музичного училища, інституту післядипломної педагогічної освіти, співробітники музеїв, бібліотек, Державного архіву Кіровоградської області.

У рамках заходу серед інших виступів дві презентації були присвячені творчості Яра Славутича: презентація виставки «З Україною в серці» про життєвий і творчий шлях Яра Славутича та бібліографічного покажчика «Син херсонських степів», підготовленого співробітниками ОУНБ ім. Д.І. Чижевського до 100-річчя від дня народження Яра Славутича.

Про маловідомі сторінки життєпису Яра Славутича розповіла науковець літературно-меморіального музею І.К. Карпенка-Карого Тетяна Рєва. Своїми враженнями від спілкування та багаторічного листування з поетом-емігрантом поділилася поетеса, громадська діячка Антоніна Корінь. Кандидат філологічних наук, викладач кафедри української літератури Центральноукраїнського педуніверситету ім. В. Винниченка Олександр Ратушняк розповів про зв'язки Яра Славутича з Євгеном Маланюком та Юрієм Шевельовим.

Спадщина Яра Славутича назавжди повернулася до нас, його співвітчизників.

Джерела та література

Обласна універсальна наукова бібліотека ім. Дмитра Чижевського. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://library.kr.ua>

Син херсонських степів. До 100-річчя від дня народження Яра Славутича. Бібліографічний покажчик. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://library.kr.ua/bibliograph>

У Кропивницькому відбулися XI обласні літературно-краєзнавчі Куценківські читання. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kr-rada.gov.ua/news/u-kropivnitskomu-vidbulisya-hi-oblasni-literaturno-kraznavchi-kutsenkivski-chitannya.html>

Доктору історичних наук, професору Петру Васильовичу Доброву – 75!

Є така професія – любити Батьківщину: велику Неньку і малу Батьківщину. Не відділяючи одну від одної, а навпаки підсилюючи та підпитуючи ту любов. Легко любити свою Неньку, коли вона красуня, повна сил, посміхається, надихає. Важко та боляче, коли її кривдять та гвалтують, коли ті, хто гучніше за усіх кричав про любов, відвернулись – «зрада».

У 75 любов більше у голові, ніж у серці, але тут вже і головою, і серцем, і усім, чим можна, аби не перервалася її історія, аби не прийшлося ділити ту любов між Ненькою та Батьківщиною, бо вона неділима – ані в голові, ані в серці.

Батько, який 40 років без відпусток, без відпочинку на «курортах», по дві «упряжки» працював у шахті, наказував сину: «Ані звання, ані ступені розуму не додають. Завжди потрібно залишатися людиною». Батько знав, про що говорив. Добров Василь Митрофанович воював на двох війнах, зовсім молодою людиною був репресований, реабілітований у 1956 р., про що так і не дізнався... Петро Добров, будучи вже солідним вченим знайшов в архівах СБУ звинувачувальну справу репресованого батька і з гордістю дізнався, що його сусіди, знайомі, не побоялись підписати листа, в якому засвідчували невинність Василя Доброва. А це на той час дороге коштувало. Мати, Олександра Яківна, залишившись під час війни одна, без чоловіка, з чотирма дітьми на руках, мабуть і не думала про те, що вона, як і інші, жінки здійснювала справжній подвиг, зберігаючи своїх дітей, свято вірячи в перемогу. Не замислювалась вона і потім, що професія справжньої матері, хранительки домашнього вогнища є найбільш почесною та важкою.

Природна мудрість та доброта батьків багато в чому визначили людську сутність Петра Доброва. Промовисте прізвище, що дісталось у спадок, Петро Васильович гідно виправдовує. Важко знайти того, хто особисто знайомий з Добровим, не згадав хоча б один випадок, коли він чимось допоміг. Сьогодні допомагати треба багато – Неньці та Батьківщині, людям – тим хто вірить, і тим хто заблукав: ділом і словом. Слова – вони не менше за діло. Слова рятують і себе, і

інших. Тому поринути у справу правильних слів сьогодні дуже важливо. Зафіксувати любов до Неньки та Батьківщини у словах великої праці, яка тепер стала справою життя.

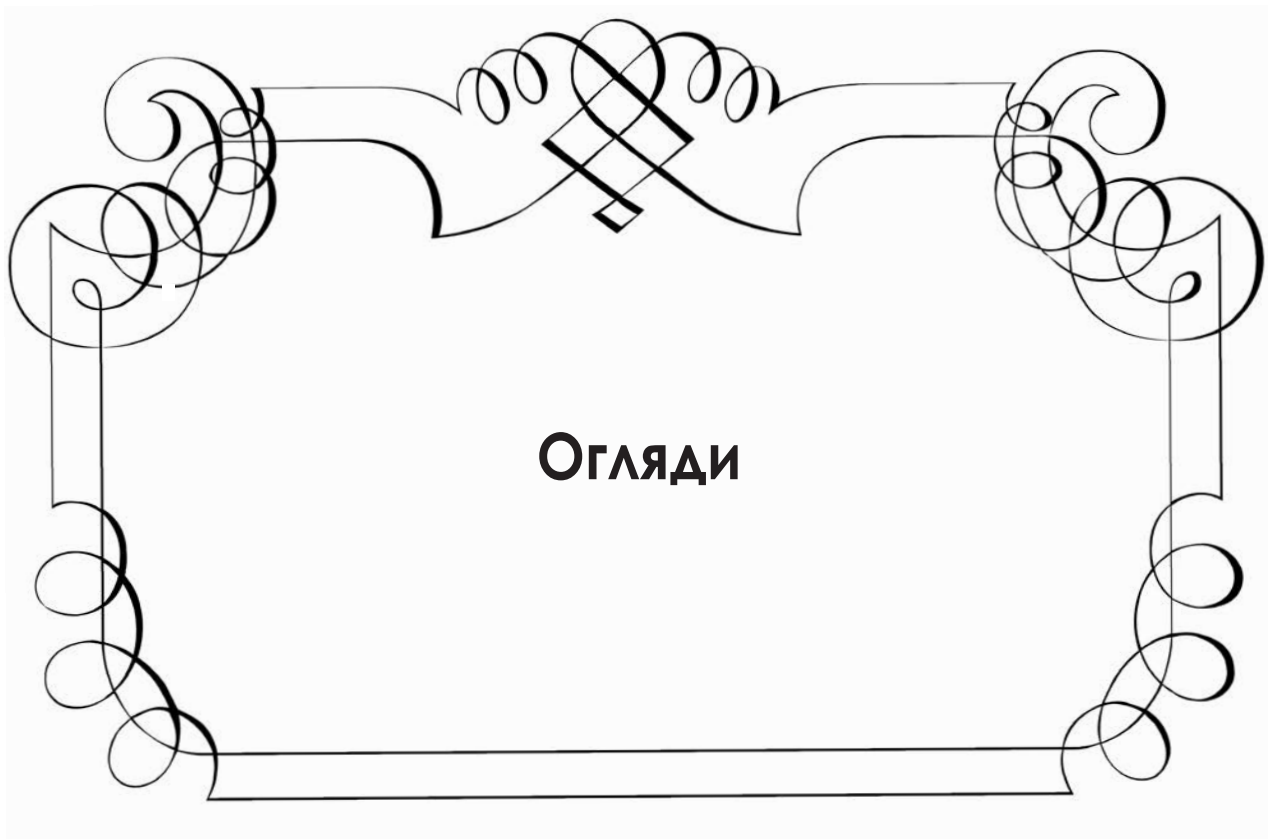
Багатотомна енциклопедія «Донеччини». Хтось сьогодні може сказати – не на разі, навіщо? Але, Петро Добров розуміє – саме зараз, саме тому, що в буремні часи історії з водою можна «виплеснути немовля». Того немовля, що зараз народжується. Та чи може бути дитина без родоvodu? Добров, який трепетно, з великою любов'ю та повагою ставиться до родинних зв'язків, чітко розуміє – ні, не може. А родовід один – український, доводив та доводить Петро Добров.

У 2008 р. Петру Васильовичу Доброву присвоєно звання «Почесний краєзнавець Донеччини» з врученням спеціального знаку «За багаторічну роботу у справі дослідження збереження та примноження духовної й матеріальної культури рідного краю», а Постановою Президії правління Всеукраїнської спілки краєзнавців присвоєно звання «Почесний член всеукраїнської спілки краєзнавців» за значний внесок у розвиток краєзнавчого руху, збереження національної історико-культурної спадщини та природних скарбів України. П.В. Добров є лауреатом Премій Національної спілки краєзнавців України – імені Дмитра Яворницького, імені академіка Петра Тронька.

Нагород та звань було багато, усі вони за плідну працю, чесно заслужені, чесно відпрацьовані. Але не за нагороди пам'ятають людину, а за вчинки. Вчинки не зважиш, лінійкою не виміряєш. Стався до людей так, як хотів щоб люди ставились до тебе. Одна з характерних рис Петра Доброва – щира вдячність своїм вчителям. Важко перелічити, скільки учнів виховав він сам, скільком дав путівку в професію, в життя. Це той позитивний багаж, яким можна пишатися, який дає впевненість у значущість своєї справи. А що може бути важливішим?

Національна спілка краєзнавців України щиро зичить Петру Васильовичу Доброву – здоров'я, миру, перемог і ПЕРЕМОГИ! Хай ще довгі роки ювіляр матиме можливість «творити добро»!

Монографія про історію УГКЦ на Буковині

Рец. на: Нестор Мизак, Андрій Яремчук. *Два століття служіння Богові і нації: УГКЦ на Буковині*. – Харків: Сиція, 2016. 320 с.: іл. ISBN 978-617-7205-16-5.

Історико-культурний регіон Буковина в нашій країні у вимірі Греко-Католицької Церкви входить до складу двох незалежних Церков. Північна Буковина в межах України входить до складу Чернівецької єпархії УГКЦ, створеної 2017 р.; до того греко-католицькі парохії Північної Буковини входили до Коломийсько-Чернівецької єпархії, створеної 1993 року. Натомість Південна Буковина у межах Румунії тепер входить до складу Буковинського деканату Румунської Греко-Католицької Церкви. В часи Австрійської та Австро-Угорської імперії греко-католики Буковини входили спершу до Львівської архієпархії ГКЦ, а з 1885 р. — до Станіславівської єпархії.

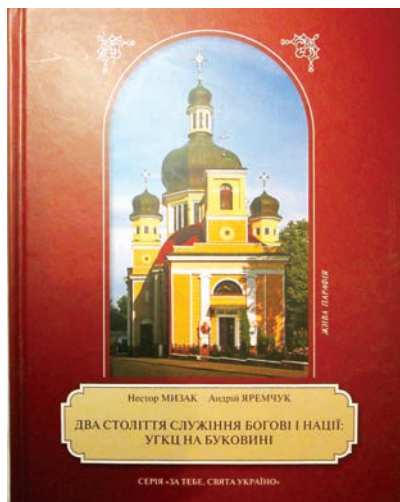
Слід визнати, що історія Греко-Католицької Церкви на Буковині в силу цілої низки несприятливих обставин до наукового і суспільного дискурсу в Україні задіяна не виправдано мало. І рік не про те, що туристів, котрі приїжджають у Чернівці, приваблює передусім ефектна будівля університету – колишні палати православних митрополитів Буковини і Далмації. Мова про глибші, нематеріальні, речі. Приміром, хто знає, що відома українська письменниця Ольга Кобилянська була вірною Греко-Католицької Церкви і навіть мала своє улюблене місце для молитви у чернівецькому храмі (тепер собор) Успіння Пресвятої Богородиці? Кому відомо, що прообразом одного з головних героїв її роману «Апостол черні» став саме греко-католицький буковинський священник Костянтин Балицький? Чи багато наших сучасників, з тих, що цікавляться історією, обізнані з фактом, що батько першої жінки-лікарки Австро-Угорської імперії Софії Морачевської-Окуневської також був греко-католицьким священником; і хоча змушений був покинути духовний стан після смерті дружини, та виховав доньку не тільки медиком, а й відпові-

дальною віруючою людиною, яка стала згодом втілювати задуми митрополита Андрея Шептицького у львівській «Народній Лічниці»? На жаль, усі ці факти та багато особистостей з української історії ГКЦ та її вірних на Буковині залишаються маловідомими. Натомість уже в перших абзацах статей інтернет-енциклопедії «Вікіпедія», присвячених Кобилянській і Морачевській, кожен може побачити, що Коби-

лянська та Морачевська були «феміністками». У сучасному інформаційному полі така характеристика мимоволі відсилає до назви й діяльності руху «Femen», а не відповідальної суспільної позиції обох діячок, зумовленої їхнім світоглядом, у тому числі релігійним. Ось так і виходить, що Кобилянська, Окуневська-Морачевська в очах наших сучасників постають як культурні герої, проте без підґрунтя, котре їх формувало, – немов люди нізвідки.

Суспільство внаслідок подібних процесів опиняється перед викликом безпам'ятства, втрачає розуміння того, хто і що його створило, і які принципи для нього є основоположними. Безпам'ятство спільноти призводить до того, що нею легко маніпулювати, нав'язувати їй неправдиве бачення минулого, сучасного, а відтак і невластиві візії свого майбуття. Усунути білу пляму незнання про роль Греко-Католицької Церкви на Буковині і про те, кого і що вона дала цьому краю та Україні загалом, – важливе завдання, яке взяли на себе автори книги «Два століття служіння Богові і нації...». Ця монографія є загалом вдалим прикладом студій local history – максимально наближених до спільнот і людей, про долю яких, властиво, йдеться.

У структурному відношенні видання формують Передмова, Вступ, чотири розділи, Висновки і Додатки. Наприкінці книги вміщений список використаних джерел і літератури на 125 позицій,

з яких 38 – архівні матеріали та рукописи, дев'ять – збірники опублікованих документів, 19 – спогади. Окремо слід відзначити використання матеріалів давньої преси, синхронної з тими чи іншими подіями, описаними у праці.

Уже Вступ до книги авторства о. Валерія Сиротюка – зразок звернення до читача, який спонукає до глибоких роздумів:

«Одного разу на Святій Землі запитав я юдея, який провадив нашу прочанську групу стежками Господа нашого Ісуса Христа: «Скажи мені, друже, яка заповідь для юдея найважча для виконання?». Не сягав наш товариш по відповідь у глибоку кишеню, а одразу без вагання: «Шануй матір і батька твого – ото найважча заповідь»... І немає в цій заповіді винятків, і немає жодної умови. І пообіцяв Господь за цю єдину з десяти заповідей нагороду – «...і буде тоді добре, і будеш довго на землі жити». Ви являється, за добро будеш мати добро, і поки шануєш ти вітцївство своє, допоки ти живеш...»

«Люби рідних, пізнавай історію свого народу, Церкви, парафіяльної спільноти – і будеш жити добре, і надовго посядеш землю свою. Чи не з цієї заповіді випливає думка, що як не будеш любити і шанувати своє рідне і отцівське, то посяде чужинець на батьківство твоє, а ти рабом будеш на землі своїй...»

У першому розділі книги, який має назву «Роль Української Греко-Католицької Церкви у духовному зміцненні Буковини ХІХ – початку ХХ ст.» йдеться про роль ГКЦ в житті вірних Буковини австрійського та австро-угорського періоду. Автори описують передісторію та початки греко-католицької парохії Успіння Пресв. Богородиці у Чернівцях, а також зростання кількості та активність греко-католиків краю до Першої світової війни. Як подають автори, питання про спрямування греко-католицьких священників на Буковину постало в 1770-х рр. і митрополит Антін Ангелович звертався з цією ініціативою до цісаря. Адже вірні, які селилися у краї, втрачали зв'язок з рідною Церквою. Нестор Мизак та Андрій Яремчук у цій частині книги подають дані, що дозволяють побачити персоналії духівників-піонерів ГКЦ на Буковині, її статистику та динаміку, життя громад.

Другий, розділ видання має назву «Слово і чин митрополита Андрея Шептицького та його вплив на суспільно-політичне життя Буковин-

ського краю». Його присвячено діяльності Шептицького на Буковині – візитам 1891, 1895, 1897 рр. і візитації, уже як станиславівського єпископа, 1900 р. Автори відтворюють маршрути, програму візитів майбутнього митрополита, зміст його проповідей, передають реакцію вірних. Імовірно, на окрему детальнішу розвідку заслуговує і висвітлений у книзі сюжет про паломництво Андрея Шептицького з вірними Буковини до Риму у жовтні 1900 р., про який ідеться у книзі. Також у другому розділі проаналізовано пастирські звернення Андрея Шептицького «Правдива віра» і «До моїх любих гуцулів», які були звернені, у тому числі, до греко-католиків Буковини.

Окремо слід звернути увагу на параграф II.4 «Подвижники духовно-національного життя на Буковині другої половини ХІХ – початку ХХІ століть». У ньому, на сторінках 44–53, вміщені короткі життєписи визначних греко-католиків Буковини: о. Атанасія Окуневського – батька Софії Морачевської-Окуневської, Ольги Кобилянської, Миколи Огоновського, о. Миколи Устияновича, Корнила Устияновича, Степана Смаль-Стоцького, Володимира де Корнич-Ясеницького, Ірини Величковської, Володимира Залозецького, родини Гузарів, Остапа Луцького, Василя Сімовича, о. Михайла Сімовича (у праці в одних місцях Михайло – с. 52, а в інших – Микола – с. 56, Ірини Вільде та інших. Пізнавальним є життєпис владики Павла Василика.

Третій розділ має назву «Голгофа УГКЦ в умовах російського, румунського та радянського окупаційних режимів (1914–1989)». Серед його п'яти параграфів деталізацією вирізняються ті, що присвячені історії ГКЦ в роки російської окупації; переслідуванню греко-католиків Буковини після Львівського псевдособору 1946 р. Імовірно, що параграф про ГКЦ Буковини за румунської окупації також можна було розширити шляхом залучення архівних матеріалів цього періоду. Особливе місце у цьому розділі займає параграф III.5. «Ольга Кобилянська про духовні обов'язки апостолів “черні”». У ньому розкрито завісу таємничості походження персонажу отця Захарія у романі «Апостол черні», який був заборонений в тоталітарні часи СРСР.

Четвертий розділ – «Церква Успіння Пресвятої Богородиці в незалежній Україні». Він, на мою думку, поставив особливо багато викликів перед авторами монографії уже з огляду на те,

що тут із просторів минулого видання виходить у сучасність з її незавершеністю, багатоваріантністю і нашим власним зануренням у неї. Зокрема, більше уваги авторам слід було присвятити історії українських греко-католицьких спільнот, котрі за підсумками переділів кордонів ХХ ст. опинилися і перебувають у складі Румунії – на Південній Буковині. Щодо композиції цього розділу, то його параграф IV.4. – «Паломницьке життя парафії», з огляду публіцистичний, а часом і репортажний стиль, більш органічно виглядав би у Додатках.

Загалом у книзі вміщено 16 Додатків, в яких читач знайде багато дуже цінної інформації про історію чернівецької парохії Успіння. Зокрема, тут опубліковано каталог священиків, які служили у чернівецькій парохії Успіння від заснування громади. Також у Додатках подана низка історичних свідчень і документів, знакові інтерв'ю, матеріали про ТУСК «Обнова», товариство «Матері в молитві», «Апостольство доброї смерті», мартиролог полеглих героїв, імена яких поминають у соборі Успіння в Чернівцях. Увагу привертає опублікована у монографії добірка історичних і сучасних світлин – фотохроніка життя чернівецької парохії.

Слід звернути увагу на декілька змістовних похибок у виданні, що потребують уваги авторів, надто з огляду на те, що вони анонсували подальшу роботу над книгою і її друге видання. Зокрема, на с. 21. Йдеться наступне: «Про національну та європейську духовність зголошувала і архітектура церковної споруди, побудованої у стилі пізнього європейського класицизму

ампір». Зрозуміти те, чим ампір є особливо українським, на основі цього або сусідніх речень годі. На с. 21. Вказано, що «парохи... церковну справу проводили в руслі повернення русинів-українців до батьківського обряду». Тут зауважу, що в УГКЦ із православними насправді один обряд, хоча й з відмінностями. На с. 25 синагогу помилково названо церквою. На с. 37 відвідини Андреем Шептицьким Буковини 1891, 1895 і 1897 рр. названі «візитаціями», хоча тоді він ще не був єпископом. Візитацією став тільки його візит 1900 р. уже як єпископа станиславівського. На с. 86 Главу УГКЦ Любомира Гузара помилково названо екзархом. На с. 101. автори пишуть, що церкву Преображення на горі Тавор зруйнували хрестоносці, хоча насправді хрестоносці її збудували. Хибною є вказівка на с. 104 на те, що у Кумрані «жили невеликі єврейські общини фарисеїв і судукеїв» – це різні групи і спільноти. Утім, ці та деякі інші дрібні упущення не применшують фактажу і цінності викладу історії власне греко-католицьких спільнот на Буковині. Саме останнім видання і привертає увагу.

Підсумовуючи цей короткий огляд-рецензію, слід акцентувати на значній пізнавальній вазі книги «Два століття служіння Богові і нації: УГКЦ на Буковині». Автори знайшли, опрацювали і прагнуть донести до читача багату історію і спадщину ГКЦ/УГКЦ на Буковині. Адже, перефразовуючи відомий вислів, можна сказати, що хто не вчить свою історію, буде вчити чужу. Аналізоване видання – нагода збагатити історичний дискурс української історичної науки і студій локальної історії.

Історіософія середньовіччя

Рец. на: Потульницький В. А. *Корона та ціна. Історіософія династичної історії Центрально-Східної Європи IX–XVIII століть*. Львів: Видавничий дім «Наутилус» 2018. 304 с.: іл.

Попри загальновідомий факт, що історія держав із погляду структурального методу диференціюється на історію династичну й історію власне державну, спостерігається сумний факт, що в українській історіографії, на відміну від зарубіжної, перший напрямок досить широко розробляється та зазнає чимало важливих змін, а другий, натомість, є майже цілковито занедбаним. У своїй черговій праці відомий вчений – історик, професор Потульницький В. А. переконливо показує, що такі середньовічні явища, як династичний легітимізм, шлюбно-династичний союз, династичне державотворення, куртуазна лицарська культура, феномен встановлення і зникнення династій, титулування, нобілітація, тощо, були традиційно притаманні не лише європейській чи російській, але й українській історії. Низкою переконливих аргументів автор доводить, що Україна аж ніяк не була периферією династичної історії Центральної та Східної Європи, а її органічною складовою як у середньовіччю,

так і ранньонову добу, виступаючи суб'єктом, учасником і дійовим гравцем усіх суспільно-політичних процесів, які відбувалися в ці часи на її теренах. Він не лише вперше пропонує власну модель конвергенції та дивергенції української та російської династичних історій, аде й переконливо стверджує, що Україна, на відміну від багатьох інших націй (фіни, латиші, естонці, словаки та ін.), має власну, відмінну від Росії, династичну національну історію (гетьманську).

Насамперед зазначу, що книга професора Потульницького В. А. – новаторська. Автор чи не першим з українських пострадянських істориків спробував відмовитися при написанні дослідження від групування конкретного матеріалу відповідно до лінійного трактування історії, як це робили і роблять історики – позитивісти, та

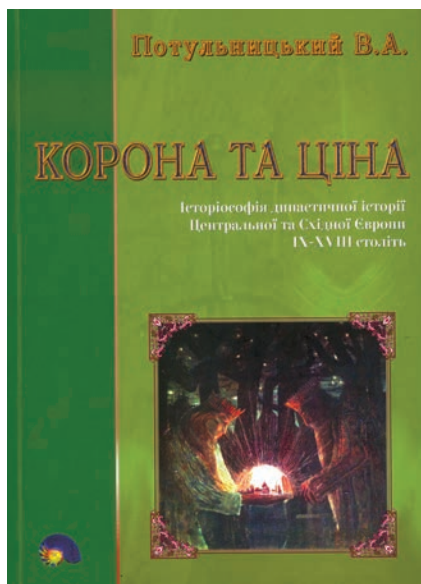
написав його у сенсі засновників нової порівняно з позитивізмом методології досліджень – морфології історії. Концепцію морфології історії, як відомо, запропонували історичній науці німецький вчений Освальд Шпенглер та англійський науковець Арнольд Тойнбі. Здійснений автором синтез династичної історії України в контексті історії Центрально-Східної Європи дає цілісне та багатоперспективне розуміння суті українського феномену національно-династичної

історії як соціально-політичної проблеми. Автор співвідносить ключові аспекти династичної історії України з аналогічними історико-політичними явищами та процесами у житті інших, домінуючих по відношенню до України династичних держав Центральної та Східної Європи.

Твердження Шпенглера і Тойнбі щодо культур та цивілізацій автор застосовує і до династичних держав, які знаходились в одному цивілізаційному середньовічному ареалі з династичною давньою Україною.

Це династичні держави варязьких завойовників, австрійська монархія Габсбургів, Володимиро-Суздальське, далі Московське князівство, середньовічні Литва та Польща. Досить цікавий аналіз автор проводить і у більш пізній історичний період – розвинутого і пізнього середньовіччя, коли здійснює порівняльний аналіз гетьманської України другої половини XVII століття з аналогічного типу династичними королівствами Східної Європи – Чеським і Угорським королівствами, які після вигасання своїх гілок династії Габсбургів обрали королями лицарів чеського та угорського походження.

Всі взяті автором для аналізу типи династичних держав середньовіччя узгоджуються ним гіпотетично як відповідні та еквівалентні один до одного морфологічні структури в істо-

ріософському вимірі та історіософському розумінні. Історіософський принцип застосовується не лише на ґрунті того факту, що всі ці держави знаходились у одному географічному ареалі Східної Європи, але й у структурі хронологічного виміру епохи (раннє, розвинуте, пізнє середньовіччя, ранньоновий час).

Методологія, обрана автором дослідження, надала можливість провести синтезне дослідження конкретних історичних феноменів династичних держав крізь призму обраного істориком філософського бачення історичного процесу з одночасним проведенням поділу держав на домінуючі (норманські, австрійська, польська, литовська, московська) і споріднені (чеська, угорська) по відношенню до давньоукраїнської та української династичної державності. Потульницький В.А. наочно демонструє, що морфологія історії як методологія історичних досліджень дозволяє історикам мати справу з макроісторичними дослідженнями та створювати великі порівняльні конструкції на основі методів гомології й аналогії (відповідність та згода), запропонованих О.Шпенглером.

Обрана методологія також дозволила автору сконструювати гіпотезу у формі моделі та перевірити її, створивши опис минулого як множинність окремих історій. Це історії різної тривалості, оскільки у одних держав династичний національний період правління був порівняно недовгим і обривався в епоху середньовіччя без продовження (як, наприклад, у чехів чи угрів). Інші – через серію метаморфоз – перетоплювалися в нові історії (український варіант). Держава Богдана Хмельницького таким чином знаходить своє місце у дослідженні поруч з державами чеського короля Іржі Подебрада та угорського короля Матіаса Гуніади.

У монографії є низка справжніх знахідок. Це теми, які до автора, принаймні, в українській історіографії, ніким із дослідників не піднімалися. Це і угорський та чеський досвіди організації влади перших європейських національних монархій у їх порівнянні для з'ясування суті зовсім нового для Європи виду династичного державотворення – етнічного. Тут і виокремлення польської доби в історіософських періодизаціях історії євреїв, де автор вперше реконструює та порівнює схеми і періодизації єврейської історії, запропоновані передовими єврейськими мислителями з Австрії, Росії та Ізраїлю, опрацювавши

значну літературу іноземними мовами. Це і вписування середньовічної України у європейську історію лицарства, де подається і характеристика лицаря-воїна, і розуміння суті феодальної війни та лицарського поєдинку та характеристика лицарського бою та його основних етапів, проведені, з одного боку, автором «Слова о полку Ігоревім», а, з іншої сторони, авторами середньовічних європейських лицарських романів. Багаті на гіпотези і інші розділи книги, зокрема виведення автором монографії ідеологічних мотивацій українського шлюбно-династичного легітимізму в політиці гетьмана Богдана Хмельницького та членів його династії. Тут автор розкриває причини, які стали вирішальними, аби спонукати Богдана Хмельницького обрати стрижнем своєї політики нову гетьманську, а не стару, князівську форму української династичної легітимності. Поруч з цим він переконливо розкриває і релігійний аспект отримання династичної легітимності, який неабияк вплинув на вибір гетьмана одержати легітимацію від пануючого вже дому молдавського господаря Василя Лупула. Справжньою авторською знахідкою став розділ «Самоідентифікація української шляхти напередодні інтеграції в імперські структури», де професор Потульницький В.А. провів соціологічний підрахунок гербових зображень та символів української шляхти та російського дворянства, і встановив, які саме гербові фігури здебільшого поміщали у свої герби представники відмінних національних еліт, і чим вони різнилися один від одного.

У книзі автор також намагався обґрунтувати своє бачення верифікації схем і побудови ліній українського та російського династичних процесів. Тут найбільше прислужилася запропонована автором, на зразок Шпенглера, морфологічна конструкція конвергенції (зближення) та дивергенції (розходження) української та російської династичних історій. Провівши ретроспекційний аналіз існуючих морфологічних структур, автор обґрунтовано показує, що з п'яти обраних ним типів морфологічних галузей, чотири не підпадають під конвергенцію, чи дивергенцію династичних феноменів обох держав, і лише п'ятий насправді верифікується з тими складними процесами еволюції, континуїтету та дисконтинуїтету, які пройшли династичні історії обох націй.

До книги є також низка зауважень. Перше з них стосується концепції роботи. Автор цілком логічно розпочав виклад своєї концепції з методології, ясно і фахово представив цілі і завдання дослідження і чітко їх реалізував. Але разом з тим у книзі, предметом якої є династична історія, на моє переконання бракувало б у вступі привести читачеві для орієнтування структуру династичних володінь у Європі того часу, який розглядає дослідник. Відомо, що ці володіння поділялися у пізньому середньовіччі на три види за релігійними критеріями: а. католицькі та протестантські династичні володіння у Західній Європі; б. православне династичне володіння Романових у Московській державі; в. мусульманські династичні володіння – Османська турецька імперія та Кримський Ханат. В зв'язку з наведеною структурою викликає подив, чому у другій частині книги «Династична історія домінуючих націй» не знайшлося місця таких двом династичним державам, як Османська імперія (династія Османів) та Кримський Ханат (династія Гіреїв). Обидві династичні держави не лише могли би посісти гідне місце серед домінуючих та споріднених Україні націй, але, без сумніву, і розширили би і порівняльний діапазон автора, і призвели би у загальній конструкції до нових концептуальних висновків.

Друге зауваження до певної міри перегукується з першим. В епоху, яку досліджує автор монографії, більшість тогочасних європейських держав були королівствами, Московією правив цар, а в Туреччині та Криму, відповідно, султан і хан. Але ж у деяких країнах в ту пору зберігалося суто територіальне титулування місцевих правителів – господар (Молдавія), деспот (Сербія), дож (Венеція), князь (Трансильванія). До цього типу належав і титул гетьмана Війська Запорізького, який був водночас і володарем, і головнокомандуючим, хоча, як і польський король, перед започаткуванням Б.Хмельницьким політики державного династичного легітимізму, був обраним на певний термін правителем. Безперечно, порівняння за принципом етнічної належності володаря українського гетьманського династичного державотворення з угорським та чеським прикладами, яке провів професор Потульницьким, є обґрунтованим і виправданим, але порівняння українського аналогу з династичним легітимізмом володарів

територіальних титулів було би не лише правильним, але і належним у подібного типу книзі.

По-третє, дивно чому автор не згадав жодним словом про існування в досліджувану ним епоху (XVII–XVIII ст.) такої династичної держави як князівство Курляндії і Семігаллії. Саме в часи Хмельницького третій курляндський князь Яків Кеттлер (1638–1682) не лише перетворив своє князівство у центр культури, але й здобув для своєї держави заморські колонії: Тобаго в Середній Америці та Гамбію в Африці, створив власний флот, місцеве виробництво, тощо. Коли вимерла династія Кеттлерів, нова династія Біронів володіла країною від 1737 до 1795 р., аж до третього розділу Польщі. Будемо розглядати це випущення автором територіальних династичних князівств і Курляндії, як аванс для його майбутніх досліджень династичної історії.

По-четверте, у частині першій другого розділу книги автор пообіцяв верифікувати десять наведених ним історіософських висновків Шпенглера та Тойнбі щодо всесвітньої історії з національними історіями досліджуваної ним Центральної та Східної Європи та перевірити їх на аналітичному матеріалі (С. 24 дослідження). Разом з тим, ані у подальшому тексті, ані у висновках, верифікація приведених тверджень класиків морфології історії ніде не проводиться, і про них не зустрічаємо жодної згадки. Або автор про них забув, захопившись подальшим аналізом та синтезом, або він вважає, що висновки і зміст книги самі по собі зняли відповіді на конкретні твердження класиків.

Книжка потребує також деяких доповнень, зокрема у главах 2-й та 4-й з II-ї частини монографії. У главі 2-й, говорячи про вихід і закріплення Габсбургів на політичній авансцені Європи (Р.5.), та відразу за цим розділом переходячи до так званих «парвеню» у їхньому середовищі, тобто королів, рекрутованих у Чехії та Угорщини з родів етнічної шляхти некоролівського династичного походження (Р.6.), слід було бодай стисло пояснити, що собою являли тогочасні династичні правителі та в чому полягали причини та коріння їхньої легітимності. Це відразу б пояснило читачеві, чому угорський та чеський королі, а згодом і Богдан Хмельницький були «білими воронами» у

їхньому середовищі, і не лише через те, що вони походили з етнічної шляхти. Відомо ж, що західноєвропейські династичні королі мали своїм корінням королівську ідею давньогерманських племен Північної Європи. Король мусив мати королівську кров, тобто бути членом пануючої династії, оскільки лише вона забезпечувала легітимність та надавала право володіння. Германська ідея короля трансформувалась у концепцію, що бог вибрав деякі роди (династії), щоб володіли з його ласки божою милістю. Цю думку для орієнтування читача авторів «Корони та ціни» слід було чіткіше провести. А так виходить, що читач має сам здогадуватися, чому Іржі Подебрад чи Матіас Гуніаді були «парвеню» чи «білими воронами».

У главі 4-й, розкриваючи зміст розділу «Централізація, автономія та політичний плюралізм у середньовічній Речі Посполитій» (Р.12.), автор цілком слушно, говорячи про польських виборних королів та їхні нововведення, описує діяння і Генріха Анжуйського, і Стефана Баторія, і Сигізмунда Вази (С.163-170 книги). А от наступникам короля Сигізмунда III–Владиславу IV та Яну Казимиру пощастило значно менше. Їм приділено у монографії надто мало уваги. Це лише одна сторінка (С. 178 дослідження). Але ж саме ці королі не лише ввели славнозвісне *liberum veto*, про що згадує Потульницький В.А., але й були сучасниками династичних спроб Богдана Хмельницького. Обидва вони неабияк вплинули на розгортання новочасної української династичної історії – гетьманської. Варто лише сказати, що Владислав IV сподівався за допомогою козаків, зокрема і Богдана Хмельницького, приборкати польську шляхту, а Ян Казимир, як володар з династії Ваза, і водночас головний противник Богдана Хмельницького, аж ніяк не міг миритися з успішними діями козацького полководця невидатного та невідомого роду, що походив з нехай і гербової, але дрібної української шляхти.

Серед праць вітчизняних авторів так само було би доречним розширити список використаних позицій. Тут заслуговують на увагу праці

Петра Толочка, присвячені палацовим інтригам та династичним шлюбом в Київській Русі доби розвинутого середньовіччя.¹ Зокрема, в другій із згаданих праць автор досліджує багатолінійні шлюбно-династичні зв'язки членів династії Рюриковичів, а також їхній політичний зміст та наповнення, роль та місце в еволюції давньоруської державності, а також у системі міжнародних відносин, зокрема Русі з Візантійською імперією, низкою країн Західної, Північної та Центральної Європи, тощо. Все це, а також висновок Толочка П.П. про те, що головним суб'єктом міждинастичних шлюбних відносин був Київ, напряду перегукується з рецензованим дослідженням Потульницького В.А. Можна було би згадати, беручи до уваги той факт, що Шпенглер і Тойнбі базували свої концепції на обґрунтуванні цивілізацій як померлих культур (Шпенглер), та залежності життя цивілізацій від життєвої енергії епігонів (Тойнбі), і декілька праць з історії української цивілізації, написані вітчизняними дослідниками. Тут варто згадати праці Ю.Павленка з історії цивілізації,² а також фундаментальну працю з історії української цивілізації колективу українських авторів, видрукувану в 2006 році.³

На думку рецензента, слід було також пояснити введені автором терміни «давньоукраїнський» та «давньоросійський» щодо, відповідно, Київських та Володимиро-Суздальських княжих держав, а не обмежуватись констатацією, що «обидві держави коректно означувати і більш звичним терміном «давньоруська» (С.97 дослідження). Зрозуміло, що ці державні утворення, враховуючи постановлення окремих незалежних держав наприкінці ХХ століття, слід було якось означувати, створюючи їхню цілісну історію. Однак, чи не простіше було залишити щодо них усталену назву «давньоруський», а диференціацію робити вже з XV-XVI століть з зародженням козацтва, з його вже власною і суто українською історією?

І останнє зауваження. Монографія значно виграла б, якби автор у першій частині книги «Теоретико-методологічні аспекти історіософії

¹ Толочко П.П. Дворцовые интриги на Руси. К., «Альтернативы, АртЕк» 2001. – 208 с; Його ж.: Династические браки на Руси XII-XIII веков. Санкт-Петербург «Алетейя» 2013. – 192 с.

² Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації: соціокультурний розвиток людства. Навч. посібник. Вид. 3-тє, стереотип. / Відп. ред. та автор вст. слова С.Кримський. – К., 2001. – 360 с.

³ Цивілізаційна історія України. Нариси / М.Є.Горелов, О.П.Моця, О.О.Рафальський. – К., 2006. – 631 с.

як науки», описуючи головний об'єкт дослідження, подав би стислий історичний екскурс у проблему місця династичної історії України у світовому розвитку, згадавши як європоцентричні, так і євразійські теорії, а також їх авторів і прихильників.

Структуризація історії на державну та династичну в контексті порівняльної історії в українському варіанті, та міркування з приводу методології (в даному випадку щодо методології морфології історії), що її варто виробити на шляху до вписування династичної історії України у європейський та світовий контекст, стане вельми обіцяючим починанням. Воно обов'язково стимулюватиме започаткування серед дослідників нових ідей, котрі можуть бути застосовані при вивченні проблем вітчизняної та світової історії на діахронному рівні, оскільки

без розуміння суті українського феномену національної династичної історії як соціально-політичної проблеми, котра все ж таки заслуговує на увагу науковців і на співвіднесення з аналогічними історико-політичними явищами та процесами у житті інших династичних держав Європи, неможливо досліджувати історію України як цілість.

Поява на книжкових полицях українських видавництв подібного історіософського дослідження є загалом позитивним явищем для вітчизняної історичної науки з огляду, з одного боку, на необхідність інтеграції української історії до європейської та світової, а, з іншої сторони, майже цілковитий брак синтезуючих досліджень, присвячених розробці епохи середньовіччя, де би в обговоренні була би присутня і династична Україна.

Погляд у минуле Малинщини

Рец. на: Тимошенко В.І. Малинщина. Нариси історії. Т.1. / В.І.Тимошенко. – Житомир: Вид. О.О. Євенок, 2018. – 184 с.

На початку 2018 року побачила світ у житомирському видавництві О.О. Євєнка книга кандидата історичних наук, почесного краєзнавця України В.І. Тимошенка «Малинщина. Нариси історії. Т. 1». Зазначимо, що подібного роду дослідження в Малині з'являються часто, оскільки як у в місті, так і в районі краєзнавство має давні і потужні традиції.

Представлене дослідження охоплює період від найдавніших часів до подій української революції 1917–1919 рр. Для зручності розуміння і усвідомлення історичного процесу краю дослідження має відповідну структурну побудову – шість розділів, а саме:

– Історико-краєзнавчі дослідження, де висвітлюються історіографічні аспекти визначеної проблематики;

– Стародавня історія Малинщини, де розглянуто розвиток краю на археологічній базі періоди кам'яного, мідно-бронзового та раннього залізного віку;

– Період середньовіччя охоплює Х–ХVI ст., де висвітлюються аспекти древлянської історії, монголо-татарської навали, життя і господарську діяльність малинчан у складі Великого Литовського князівства;

– Розділ, який присвячений ранньому новому часу охоплює висвітлення подій від періоду Люблінської унії до Коліївщини;

– У п'ятому розділі комплексно і всебічно розглянуто розвиток Малинщини в системі Російської імперії, а саме – соціально-економічний розвиток, виокремлено польське повстання 1830–1831 рр., розглянуто динаміку населення краю у визначений історичний період, розкрито сторінки освіти і культури краю, а також присвячені окремі описи життю діяльності в місті

окремих відомих родин, зокрема Гіжицьких та Миклухо-Маклаїв;

– Останній розділ книги, присвячений добі Української революції 1917–1919 рр., де автор зробив спробу показати весь динамізм революційного та національно-визвольного руху.

До позитивних структурних аспектів дослідження належить і те, що автор науковий

апарат виносить до кожного розділу книги, що значно полегшує читачеві сприйняття інформативної бази дослідження. Загалом же, В.І. Тимошенку при підготовці книги вдалося опрацювати значні фонди архівів у Києві та Житомирі, вивчити серйозний пласт газетного інформативного матеріалу, опрацювати значну кількість наукової та краєзнавчо-дослідницької літератури.

Загалом, дане дослідження є позитивним явищем у краєзнавчому просторі не лише Малинщини, а й Житомирщини та Ук-

раїни. Адже В.І. Тимошенко зробив спробу розглянути історію краю в системі національного історичного процесу, простежити його закономірності та взаємозв'язки. Як правильно відзначив сам автор у вступі до книги, що «знання історії малої батьківщини – це один з наріжних каменів у формуванні загального світогляду, громадської позиції й патріотизму кожного громадянина. Не знаючи своєї минувшини, не оцінюючи власною неупередженою думкою те, що відбувалося на території твого рідного краю протягом багатьох століть, життя і вчинки багатьох осіб, чий імена нерозривно пов'язані з Малинщиною, неможливо упевнено обирати шлях у майбутнє». Дана книга стане в нагоді науковцям, широкому загалу читачів, які цікавляться краєзнавством та вчителям і учням шкіл при вивченні курсу «Історія України».

Про авторів

Андрєєв Ігор Анатолійович – кандидат технічних наук, доцент, доцент Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського». E-mail: Andreiev@ukr.net

Бажан Олег Григорович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу державного терору радянської доби Інституту історії України НАН України. E-mail: bazhanclio@ukr.net

Грудинін Борис Олександрович – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри фізико-математичної освіти та інформатики Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка. E-mail: b.hrudynin@ukr.net

Делеган Михайло Васильович – заступник директора з наукової роботи Комунального закладу «Закарпатський обласний краєзнавчий музей ім. Т. Легоцького, голова правління Закарпатської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, кандидат історичних наук. E-mail: mykhaylo.delegan@gmail.com

Жилєнкова Ірина Миколаївна – доктор історичних наук, професор кафедри історії та етнополітики факультету української філології та літературної творчості імені Андрія Малишка Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. E-mail: i.zhilenko@ukr.net

Заяць Андрій Євгенович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри давньої історії України та архівознавства Львівського національного університету імені Івана Франка. E-mail: andrij_zajac@yahoo.com

Золотарьов Вадим Анатолійович – кандидат технічних наук, доцент Харківського національного університету радіоелектроніки. E-mail: v.zolotaryov@gmail.com

Ільїн Вадим Геннадійович – асистент кафедри суспільних наук Харківського національного медичного університету. E-mail: ilin_vadim@ukr.net

Колєчкіна Тетяна Петрівна – завідувача відділом краєзнавства обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Д.Чижевського (м. Кропивницький). E-mail: vak@library.kr.ua

Курок Олександр Іванович – доктор історичних наук, професор, ректор Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка. E-mail: naukagnpu@gmail.com

Липинський Віталій Володимирович – доктор історичних наук, професор Донецького національного технічного університету (м. Красноармійськ), E-mail: lipinskiyv@mail.ru

Маньковська Руслана Вікторівна – доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії другої половини ХХ століття. E-mail: ruslana_man@ukr.net

Мороз Володимир Романович – науковий співробітник Інституту Історії Церкви Українського Католицького Університету.

Милько Володимир Іванович – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії України ХІХ– початку ХХ ст. Інституту історії України, прес-секретар НСКУ. E-mail: mylko_v@ukr.net

Наулко Всеволод Іванович – член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, головний науковий співробітник відділу пам'яток духовної культури України Інституту української археографії та джерелознавства НАН України. E-mail: naulko@ukr.net

Панов Володимир Олексійович – член наглядової ради ПрАТ «Єврокар», голова обласного об'єднання організацій роботодавців «Закарпаття».

Пилипець Віталій Андрійович – старший науковий співробітник Карлівського районного історико-краєзнавчого музею. E-mail: ovoyko@gmail.com

Пиріг Руслан Якович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу історії Української революції (1917–1921рр.) Інституту історії України НАН України
E-mail: ruslan_pyrh@ukr.net

Потульніцький Володимир Арнольдович – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу зарубіжних джерел з історії України Інституту української археографії та джерелознавства НАН України. E-mail: potulnytskyva@ukr.net

Рєєнт Олександр Петрович – заступник директора Інституту історії України НАН України, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, голова НСКУ. E-mail: kraeznavstvo@ukr.net

Сидорович Єгор Сергійович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри готельно-ресторанного та туристичного бізнесу Херсонського державного університету. E-mail: egysdor@gmail.com

Студінський Володимир Аркадійович – доктор історичних наук, професор Київського національного університету імені В.Гетьмана E-mail: studzinskiw@bigmir.net

Ясинецька Олена Андріївна – здобувач Центру пам'яткознавства НАН України та УТОПІК, співробітник науково-дослідного відділу інституту «Свята Софія», Національний заповідник «Софія Київська» (м. Київ). E-mail: uasynetska@ukr.net

Ясновська Людмила Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

Яцюк Микола Миколайович – старший викладач, заступник декана Покровського індустріального інституту (м. Покровськ) E-mail: gtf.kiidonntu@gmail.com

До уваги авторів!

РЕДАКЦІЙНІ ВИМОГИ ДО ПУБЛІКАЦІЙ

1. Загальні вимоги

До друку приймаються наукові статті, доповіді і повідомлення, публікації документів і пам'яток, історичні довідки, бібліографічні та джерелознавчі огляди, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи українською або англійською мовами.

Обсяг рукописів – не більше 1,5 авторського аркуша (1 авторський аркуш – 40 000 друкованих знаків (включаючи пробіли між словами, розділові знаки, цифри тощо)).

Подані на розгляд редакційної колегії статті (доповіді, повідомлення) мають відповідати встановленим вимогам і містити такі **необхідні елементи**: **постановка проблеми** у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; **аналіз останніх досліджень і публікацій**, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; **виділення невирішених раніше частин загальної проблеми**, котрим присвячується стаття; **формулювання цілей статті** (постановка завдання); **виклад основного матеріалу дослідження** з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; **висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок** у визначеному напрямі.

Кожна стаття має містити **метадані**. Вони публікуються у виданні, на сайті видання і зберігаються в інформаційних і наукометричних базах. Метаданими є:

УДК – подають окремим рядком, ліворуч перед відомостями про авторів.

Відомості про автора (авторів) вказують праворуч над назвою публікації (команда – вирівнювання по правому краю тексту) із зазначенням імені / ініціалів і прізвища; рядком нижче – наукового ступеня і вченого звання; посади, місця роботи (повна назва); ще рядком нижче – населеного пункту (в дужках), де живе або працює автор, назви країни, e-mail. Усі відомості наводять у називному відмінку. Ім'я автора (авторів) виділяють жирним та курсивним накресленням.

Назву публікації подають прописними (заголовними) літерами жирним накресленням одним абзацом (команда – вирівнювання по центру тексту). Якщо публікацію подано частинами в кількох випусках видання, її назву змінювати не дозволено. Окрім того, у підрядковій примітці до назви публікації потрібно наводити відомості про її продовжування чи закінчення («Продовження (Закінчення). Початок див. ...» (і наводять номер (и) випуск (-ів) видання, в якому було надруковано попередні частини цієї публікації).

Анотацію розміщують перед текстом публікації після її назви. Обсяг – не більше 250 слів (до 1500 знаків із пробілами; приблизно 0,5 сторінки). Рекомендовані пункти анотації:

- мета / завдання дослідження;
- методологія / методи / наукові підходи;
- основні результати дослідження;
- перспективи подальших студіювань;
- практичне значення досягнутих результатів, вплив на суспільство, політику;
- оригінальність дослідження.

Ключові слова (від трьох до восьми) подають окремим рядком після анотації, позначаючи «Ключові слова» (ці два слова виділяють жирним та курсивним накресленням).

References – окрема складова частина публікації. Це список використаної літератури та опублікованих джерел в абетковому порядку, виконаний латинським шрифтом. У цьому блоці повторюють посилання на латинськомовні праці та наводять кириличні видання у транслітерованому вигляді. Наявні в статті посилання на архівні джерела – не включають. References подають наприкінці публікації після основного тексту, позначаючи назву прописними (заголовними) літерами жирним накресленням.

Список літератури та джерел у блоці References має бути оформлений відповідно до міжнародного стандарту з переліку міжнародних стилів оформлення публікацій **APA** (American Psychological Association (APA) Style), коли рік публікації наводиться у круглих дужках після імені автора.

Оформити цитування відповідно до стилю **APA** можна на сайті онлайнного автоматичного формування посилань:^[1]_[SEP]

– <http://www.bibme.org/apa/book-citation/manual> (Generate APA citations for Books).

Для оформлення кирилических цитувань необхідно транслітерувати: а) імена авторів; б) назви видань; в) назви статей; варіант: наводиться авторський англійський варіант назви статі, якщо він наявний у публікації.

Рекомендовані онлайнні транслітератори можна знайти за адресами:

<http://litopys.org.ua/links/intrans.htm> (Транслітератор з української на порталі «Ізборник»);

<http://translit.net/ru/gost-7-79-2000/> (Транслітератор з російської за ГОСТ 7.79-2000).

При транслітеруванні необхідно звернути увагу на написання прізвищ авторів латиницею! У більшості сучасних видань наявні назви та прізвища авторів англійською мовою. Транслітерацію прізвищ здійснюють відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України № 55 від 27 січня 2010 р. «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею».

Назви періодичних видань (журналів) потрібно наводити відповідно до **офіційного латинського написання за номером реєстрації ISSN** (можна перевірити на сайті журналу або в наукових онлайнних базах – elibrary.ru, sciencedirect.com, «Наукова періодика України» та багатьох інших).

У блоці References наприкінці кожного бібліографічного запису в квадратних дужках необхідно вказувати англійською мовою мову оригіналу видання [in Ukrainian] [in English] [in Russian].

Метадані пунктів 2, 3, 4, 5 потрібно подавати трьома мовами (**українською, англійською та російською**).

2. Вимоги до оформлення тексту

Текстовий редактор – не нижче **Microsoft Office 2003**, шрифт – **Times New Roman**, кегль – **14**, міжрядковий інтервал – **1,5**, береги – **всі по**, абзацний відступ – **1,27 см**. Формат файлу – **.DOC**, **.DOCX** або **.RTF**. Якщо під час набору статті були використані нестандартні шрифти, необхідно обов'язково повідомити їх повну назву або надати сам шрифт (стандартне розташування в ОС Windows: локальний диск C:/Windows/Fonts).

Текст потрібно набирати **без переносів слів**. **Абзацні відступи** формувати за таким алгоритмом: виділити необхідний текст; у діалоговому вікні «Абзац» виставити такі параметри: вирівнювання – по ширині, відступ справа – , відступ зліва – , інтервал перед – 0 пт, інтервал після – 0 пт, міжрядковий інтервал – 1,5 рядка, відступ першого рядка – 1,27 см. Заборонено формувати абзаци за допомогою пробілів і табулятора.

Таблиці створювати автоматично через меню «Таблиця – Вставити таблицю» й нумерувати послідовно. Праворуч над назвою таблиці розміщувати напис «Таблиця» із зазначенням її номера (виділяти курсивним накресленням). Назву таблиці наводити посередині сторінки симетрично до тексту, виділивши жирним накресленням. На всі таблиці мають бути посилання у тексті («табл.», «у табл. ...», «див. табл. ...»).

Ілюстрації до тексту подавати окремими файлами у форматі **.JPEG** з послідовною нумерацією арабськими цифрами та підписом. Посилання на ілюстрації в тексті вказувати їх порядковим номером («рис. ...», «фото ...», «схема ...»).

При наборі тексту слід дотримуватись таких **загальних норм**:

Між словами ставити тільки **один пробіл**.

Розрізняти **тире** (–) та **дефіс** (-). **Дефіс** – це знак, що з'єднує частини складних слів. Під час друку має позначення маленької горизонтальної рисочки (-), та **не відокремлюється** пробілами від слів. **Тире** – це розділовий знак, що вживається для позначення прямої мови, пауз, перед *це* (*це є*), *оце*, *то*, *ось* (*це*) *значить*. Тире у тексті обов'язково з обох боків **відділяють** пробілами.

Не відділяти від попередньої цифри знак градуса, мінути, секунди, процента (25°; 5'; 30"; 77%).

Відділяти **нерозривним пробілом** (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+Пробіл) знаки і літери на означення томів, частин, параграфів, пунктів, номерів сторінок тощо від наступної цифри (Т. 7; ч. 23; § 5; № 34; С. 28–30); загальноприйняті позначення одиниць виміру від попередньої цифри (45 пуд.; 150 грн.; 6 млн; 45 тис.).

Виділяти **нерозривним пробілом ініціали та прізвище** (В. А. Лавренов); **скорочення** після переліків (типу *i m. n., i m. d.*), перед іменами та прізвищами (п. Наталка, ім. В. Винниченка), перед географічними назвами (м. Чернівці, с. Моринці, р. Золота Липа).

Скорочення типу *80-ті, 2-го* друкувати через нерозривний дефіс (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+Дефіс).

Лапки використовувати у варіанті “ ”.

Апостроф має виглядати так – ’.

Використовувати арабські чи римські цифри згідно з традицією.

Дати подавати через тире без пробілів. Перед скороченнями *p., pp., st.* ставити **нерозривний пробіл**. Якщо дати наводити в дужках, то «*pp.*» не писати (1861 р., 1945–1947 рр., (1945–1947), XV–XVIII ст.). У сполученнях на означення десятиліть між датами ставити тире з пробілами: 40-х – 50-х рр., 1940-х – 60-х рр. Роки, що не збігаються з календарними, подавати через похилу риску (1997/98 навчальний рік; 2012/13 бюджетний рік).

Часові та числові інтервали оформляти через тире без пробілів (липень–серпень; 36–44).

У **цифрових даних**, що включають більше п’яти цифр, після кожних трьох цифр ставити **нерозривний пробіл** (13 255; 457 357; 46 532,5 кг.)

Будь-які зроблені автором **уточнення, коментарі, виділення** тощо, які вставляють у цитату, слід оформляти за таким шаблоном: [текст. – *Авт.*].

3. Вимоги до оформлення приміток і бібліографічних посилань

Різного роду змістові **примітки** (коментарі, уточнення, «ліричні відступи» від основної теми тощо) оформляти за допомогою посилань автоматично внизу відповідної сторінки (діалогове вікно «Виноски» з параметрами: виноски – внизу сторінки; формат – інший – символ зірочка (*, **, ***)).

Бібліографічні посилання (бібліографічні примітки) розмішувати посторінково автоматично (діалогове вікно «Виноски» з параметрами: виноски – внизу сторінки; формат номерів «1, 2, 3, ...»); нумеровані списки – продовжити). Знак виноски ставити перед розділовим знаком (двокрапкою, крапкою з комою, комою, крапкою), а не після нього.

Бібліографічне посилання – сукупність бібліографічних відомостей про цитований, розглядуваний або згадуваний у тексті інший документ / твір, що необхідні й достатні для його загальної характеристики, ідентифікації та пошуку. Бібліографічні посилання потрібно оформляти згідно з вимогами, встановленими у ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання», але з певними відмінностями.

Бібліографічне посилання має містити наступні елементи:

прізвище та ініціали автора (авторів);

заголовок документа;

відомості, що відносяться до заголовка (монографія, записки, збірник тощо);

відомості щодо відповідальності – інформація про осіб та організації, які брали участь у створенні описуваного видання (вказуються укладачі, відповідальні редактори, перекладачі тощо);

відомості про видання – інформація про зміни й особливості даного видання стосовно попереднього видання цього ж твору (наприклад: Вид. 10-е, перероб. і доп.);

вихідні дані (місце, видавець, рік видання);

відомості про серію (номер журналу, випуску, тому);

сторінки, на які зроблено посилання або загальна кількість сторінок (при посиланні на весь документ).

Прізвища авторів виділяти курсивним накресленням. Прізвище передує ініціалам. Між ініціалами, а також між ініціалами і прізвищем ставити **нерозривний пробіл**. Окремі блоки бібліографічного посилання розділяти крапкою з тире. Існує автоматичний оформлювач бібліографічного опису <http://vak.in.ua/do.php>

Усі бібліографічні посилання подавати мовою оригіналу. За умови **неодноразового посилання** на різні праці одного автора застосовувати скорочений запис (автор, перші два–три слова назви, три крапки, тире, сторінка). У **повторних посиланнях** на багатотомний документ зазначати автора,

заголовок, номер тому (випуску, книги), сторінки. Якщо повторне посилання слідує одразу за первинним, його текст замінюють словами «Там само», «Там же», «Ibid.» (залежно від мови джерела, на яке посилаються). У повторному посиланні на іншу сторінку до вказаних слів додають номер сторінки. У повторному посиланні на твір одного, двох чи трьох авторів, яке не слідує за первинним посиланням, зазначають прізвище та ініціали авторів, слова «Вказ. праця», «Указ. соч.», «Op. cit.» та сторінки.

Бібліографічні посилання, включені у комплексне посилання, розміщують в алфавітному порядку і відділяють одне від одного крапкою з комою. Якщо до комплексного посилання включено кілька посилань на одного й того ж автора (авторів), то в другому й наступних посиланнях його прізвище й ініціали замінюють на «Його ж», «Її ж», «Їх же», «Его же», «Её же», «Их же» або, відповідно, «Idem», «Eadem», «Iidem».

Посилання на архівні матеріали подаються національною мовою, залежно від місцезнаходження документа, згідно із загальноприйнятою в даному архіві (в даній країні) системою посилань (наприклад: ЦДІАК України, ф. 127, оп. 3, спр. 38, арк. 45; РГАДА, ф. 124, ., кн. . 65; ВО, rkps 161/58; rkps 17070, к. 45 v.). У першому посиланні на архів вказується його повна назва, а в дужках зазначається аббревіатура. У наступних посиланнях ставиться лише аббревіатура.

Офіційні ініціальні аббревіатури назв архівних установ та інші рекомендації щодо оформлення архівних посилань можна знайти на порталах державних архівних служб, зокрема України: <http://www.archives.gov.ua/Law-base/Regulations/index.php?2002-of>

Редакційній колегії слід подавати **один роздрукований примірник та електронну копію статті**.

Редакційна колегія не розглядатиме статті, які не відповідають вказаним вище вимогам.

Редакційна колегія має право редагувати й скорочувати подані матеріали. Неопубліковані статті, а також електронні носії й ілюстрації авторів не повертаються.

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.

ПРИКЛАДИ

оформлення списку літератури та опублікованих джерел

REFERENCES

Відповідно до міжнародного стандарту з переліку міжнародних стилів оформлення публікацій APA (American Psychological Association (APA) Style)

КНИГИ

Шаблон оформлення за стилем APA:

**Автор. (Рік публікації). Назва книги транслітерована. Місто (повністю):
Видавництво. [in Ukrainian (in English, in Russian тощо)].**

**В А Ж Л И В О: в елементах опису можна використовувати лише
прямі лапки (")**

Один автор:

Chornovol, I. (2015). *Komparatyvni frontyry: svitovyy i vitchyznanyj vymir*. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].

De Ribas, A. (1913). *Staraya Odessa. Istoricheskie ocherki i vospominaniya*. Odessa. [in Russian].

Два автори:
Bazhan, O. H., & Danyliuk, Yu. Z. (2000). <i>Opozytsiia v Ukraini (druha polovyna 50-kh – 80-ti rr. XX st.)</i> . Kyiv: Ridnyj kraj. [in Ukrainian].
Від трьох до шести авторів:
Shust, R. M., Kryzhanivskiy, A. L., Tseluiko, O. P., Shvets, V. Ye., Vovchak, O. D., & Komarynska, Z. M. (2011). <i>Hroshi Ukrainy</i> . Kyiv: UBS NBU; Kharkiv: Folio. [in Ukrainian].
Якщо більше шести авторів, сьомого і наступних авторів позначають <i>et al.</i>
Багатотомне видання:
Smolii, V. A. (Ed.). (2011). <i>Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia</i> (2 vols.). Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
Smolii, V. A. (Ed.). (2011). <i>Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia</i> (Vol. 1). Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
Nechuj-Levyts'kyj, I. S. (1968). <i>Zibrannia tvoriv u desiaty tomakh</i> (Vol. 10: Biohrafichni materialy. Statti ta retsenzii. Fol'klorni zapysy. Lysty). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
Редактор (без автора):
Kulchytskyi, S. V. (Ed.). (2005). <i>Orhanizatsiia ukrains'kykh natsionalistiv i Ukrains'ka povstans'ka armii: Istorychni narysy</i> . Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
Stanko, V. N. (Ed.). (2002). <i>Istoriia Odesy</i> . Odesa: Druk. [in Ukrainian].
Редактор і керівник авторського колективу:
Smolii, V. A. (Ed.). (2012). <i>Natsional'ne pytannia v Ukraini XX – pochatku XXI st.: istorychni narysy</i> . Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
Без автора (або ред. колегія)
Smolii, V. A. (Ed.). (2011). <i>Narysy istorii ukrains'koi revoliutsii 1917–1921 rokiv</i> (Vol. 1). Kyiv: NVP "Vydavnytstvo "Naukova dumka" NAN Ukrainy". [in Ukrainian].
Упорядники
Bezpalco V. V., Vysotin M. B., Voronchuk I. O., Kucheruk M. M., & Chubyk Yu. I. (Comps.). (2014). <i>Ukrains'ke povsiakdennia rann'omodernoï doby: zbirnyk dokumentiv</i> (Vol. 1: Volyn' XVI st., Seriiia dokumental'nykh dzherel). Kyiv: Feniks. [in Ukrainian].
Holko, O., Tuchak, O., & Khalak, N. (Comps.). (2014). <i>Ukrains'ki zhertvy Volyni 1938–1944 pp. u kartakh i tablytsiakh. Volodymyr-Volyns'kyj rajon</i> . Lviv. [in Ukrainian].

Автор і перекладач:
Zombart, V. (2003). <i>Evrei i hozyajstvennaya zhizn': avtoriz. per. s nem.</i> (G. Grosman, Trans.). Kyiv: MAUP. [in Russian].
Перевидання
Boiko, O. D. (2014). <i>Istoriia Ukrainy: Navchal'nyj posibnyk</i> (5th ed.). Kyiv: Akademvydav. [in Ukrainian].
Частина книги
Shevchenko, V. V. (2011). Rozvytok haluzej promyslovosti. In V. A. Smolii (Ed.), <i>Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia</i> (Vol. 1, pp. 626–632). Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
Стаття в енциклопедії
Hruzin, D. V., & Udod, O. A. (2008). Kulish Pantelejmon Oleksandrovyh. In <i>Entsyklopediia istorii Ukrainy</i> (Vol. 5, pp. 468–472). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
Передмова, післямова
Udod, O. A. (2004). Yuvilej iak vikha na tvorchoму shliakhu [Foreword]. In H. K. Shvyd'ko (Author), <i>Mynule u promeniakh pam'iaty</i> (pp. 3–4). Kyiv: Heneza. [in Ukrainian].
Reient, O. P., & Shevchenko, V. V. (2013). Pisliamova [Afterword]. In <i>Velyka vijna 1914–1918 rr. i Ukraina</i> (pp. 708–710). Kyiv: TOV "Vydavnytstvo "KLIO"". [in Ukrainian].
ПЕРІОДИЧНІ, ПРОДОВЖУВАНІ ВИДАННЯ, МАТЕРІАЛИ КОНФЕРЕНЦІЙ
Шаблон оформлення за стилем АРА:
Автор. (Рік публікації). Назва публікації транслітерована [Назва публікації англійською мовою (якщо наявна)]. Назва видання транслітерована – Назва видання англійською мовою, Том (номер) чи (випуск), Сторінки
Стаття в серійному виданні:
Berezhok, E. V. (2013). Turisticheskie putevoditeli konca XVIII–XIX vv. (po materialam Stroganovskogo fonda Nauchnoj biblioteki Odesskogo nacional'nogo universiteta imeni I. I. Mechnikova. <i>Visnik ONU</i> , 18 (2 (10)), Bibliotekoznavstvo, bibliografoznnavstvo, knigoznnavstvo, 81–101. [in Russian].
Стаття в журналі:
Donik, O. M. (2005). Blahodiinist v Ukraini (XIX – pochatok XX st.). <i>Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal</i> , 4, 159–177. [in Ukrainian].

Опубліковане інтерв'ю в газеті
Udod, O. A. (2013, June 21). Diskusiia pro pidruchnyk istorii – tema, iaku porushuvatymut' vichno [Interview]. <i>Uriadovyj kur'ier</i> , p. 1. [in Ukrainian].
Матеріали конференцій:
Terent'eva, N. A. (1995). Grecheskie kupcy v Odesse (XIX stoletie). Abstracts of Papers '95: <i>Ukraina – Hretsia: Istorii ta suchasnist</i> (pp. 125–128). Kyiv. [in Russian].
Стаття в збірнику:
Borovoi, S. Ya. (1982). Osoblyvosti formuvannia naseleння mist Pivdennoi Ukrainy v doreformenyj period. <i>Istoriiia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrains'koi RSR</i> , (16), 63–68. [in Ukrainian].
Sylka, O. Z. (2014). Sil's'ki viddilennia Rosijs'koho tovarystva Chervonoho Khresta v Livoberezhnij Ukraini [Rural branches of Russian Red Cross Society in Left-Bank Ukraine] (O. P. Reient, Ed.). <i>Problemy istorii Ukraïni XIX – počatku XX st. – Problems of the history of Ukraine of XIX – beginning XX cc.</i> , (23), 234–246. [in Ukrainian].
Стаття в газеті
Udod, O. A. (2001, May 8). Pro kontseptual'ni zasady suchasnoi istorychnoi osvity v Ukraini. <i>Osvita Ukrainy</i> , p. 2. [in Ukrainian].
ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ
Шаблон оформлення за стилем APA:
Автор. (Рік, (місяць і число, якщо вони є) публікації). Назва публікації транслітерована. [Назва публікації англійською мовою (якщо наявна)]. Назва джерела – Назва джерела англійською мовою, Том (номер, випуск) – якщо вони наявні, Сторінки. Retrieved (дата звернення), from адреса сайту
Gubar', O. (n. d.). Odessa – kak pamyatnik patriarxal'nym menyalam. Retrieved from http://www.migdal.ru/article-times.php?artid=5673&print=1 [in Russian].
Kotys, S. (n.d.). Vid hasu do natriiu: istoriia luts'koho likhtaria. Retrieved June 7, 2017, from http://www.volynpost.com/articles/293-vid-gasu-do-natriyu-istoriia-luckogo-lihtaria [in Ukrainian].
Landau, Yu. O., Sihal, I. Ya., & Dubovskoi, S. V. (Eds.). (2013). <i>Enerhetyka: istoriia, suchasnist' i majbutnie</i> (Vol. 2: Piznannia j dosvid – shliakh do suchasnoi enerhetyky). Kyiv. Retrieved June 7, 2017, from http://energetika.in.ua/ua/books/book-2/part-3/section-15/15-2 [in Ukrainian].
Donik, O. M. (2005). Blahodiinist v Ukraini (XIX – pochatok XX st.). <i>Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal</i> , 4, 159–177. Retrieved from http://history.org.ua/JournALL/journal/2005/4/8.pdf [in Ukrainian].

Yesiunin, S. (2011, October 21). Vulychnym likhtariam podil's'kykh mist – 160. Retrieved June 7, 2017, from https://ye.ua/istiriya/6995_Vulichnim_lihtaryam_podilskih_mist_160.html [in Ukrainian].
1880 rik: pochatok vulychnoho osvittennia u Vinnytsi. (September 28). Retrieved June 7, 2017, from http://urban.vn.ua/1880-rik-pochatok-vuly-chnogo-osvittennia-u-v/87 [in Ukrainian].
ДИСЕРТАЦІЇ
Bielikov, Yu. A. (2003). <i>Kupetstvo Kharkivs'koi hubernii (druha polovyna XIX – pochatok XX st.)</i> [Merchants of Kharkiv province (the second half of 19 th – beginning of 20 th century)] (<i>Candidate's thesis</i>). Kharkiv. [in Ukrainian].
АВТОРЕФЕРАТИ ДИСЕРТАЦІЙ
Volonyts, V. S. (2007). <i>Torhovel'no-komertsijna diial'nist' hrekiv-kuptsiv v Ukraini (sередyna XVII–XIX st.)</i> [Trade and Commerce of the Greek Merchants in Ukraine (middle of XVII–XIX)] (<i>Extended abstract of Candidate's thesis</i>). Donetsk. [in Ukrainian].

**Написання обов'язкових елементів
оформлення списку літератури англійською мовою**

Автор	Author
Редактор / редактори	Ed. / Eds.
Упорядник / упорядники	Comp. / Comps.
Перекладач	Trans.
Вступ	Introduction
Передмова	Foreword
Післямова	Afterword
Тези доповідей	Abstracts of Papers
Матеріали (праці) конференції	Proceedings of the Conference Title
Матеріали II Всеукраїнської конференції	Proceedings of the 2nd All-Ukrainian Conference
Матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції	Proceedings of the 5th All-Ukrainian Scientific and Practical Conference
Матеріали III Міжнародної конференції	Proceedings of the 3rd International Conference
Дис. ... канд. наук	Candidate's thesis
Дис. ... д-ра наук	Doctor's thesis
Автореф. дис. ... канд. наук	Extended abstract of Candidate's thesis
Автореф. дис. ... д-ра наук	Extended abstract of Doctor's thesis

КРАЄЗНАВСТВО

Науковий журнал

№ 2 (103), 2018 р.

Макетування – Леонід Мигаль

Редакція залишає за собою право на відбір найцікавіших, оригінальних, художньо досконалих і суспільно значимих матеріалів. За точність викладених фактів і цитат відповідальність несуть автори. При передруку посилання на журнал обов'язкове.

Видано Національною спілкою краєзнавців України та Інститутом історії України НАН України
м. Київ, вул. М. Грушевського, 4,
тел./факс: +380 (44) 278 02 38,
e-mail: bazhanclio@ukr.net

Підписано до друку 18.09.2018 р.
Формат 60x84 1/8. Друк офсетний. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 22,32. Обл.-вид. арк. 44,0. Наклад 300 прим.
Зам. № 39-2018

Надруковано ПП «ПФ «Фоліант»
00121, м. Київ, вул. Семенівська, 13
тел. (098) 513-54-49

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 4631 від 14.10.2013 р.